THE BOOK WAS DRENCHED

मनोहर-ग्रंथमाला-प्रकाशन २० वें

प्रदक्षिणा

(गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचें समीक्षण)



सार्वजनिक वाचनालय, नाशिक

शतसांवत्सरिक महोत्सव

स्मारक-ग्रंथ

प्रथमावृत्ति

मूल्य २ रु.]   [१९-१-४१

प्रकाशक :
मनोहर म. केळकर,
टिळक रोड, पुणें २.
सार्वजनिक वाचनालय, नाशिक
यांचेकरितां.

मुद्रक :
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण,
कॉमनवेल्थ कॉलनी, पुणें २.

निवेदन



सार्वजनिक वाचनालय, नाशिक, या संस्थेला १९४० सालीं १०० वर्षे पुरीं झालीं. महाराष्ट्रांत तरी १०० वर्षे पुरीं झालेलें हें वाचनालय पहिलें, फार तर दुसरें असेल. वाचनालय ज्या काळीं स्थापन झालें त्याचे आधींच २०–२५ वर्षें महाराष्ट्र आपल्या स्वराज्याला मुकला होता व नवीन राज्याबरोबर जे नव विचार, परंपरा, संस्था व कार्यक्रम जनतेपुढें आले त्यांतच सार्वजनिक स्वरूपाचीं वाचनालयें व ग्रंथालयें होतीं. या वाचनालयांनीं आपापल्या शक्तीला अनुसरून वाङ्मयाचा–विशेषतः मराठी वाङ्मयाचा संग्रह केला व अशा रीतीनें गांवोगांवीं हीं महाराष्ट्र सारस्वताचीं मंदिरेंच उभारलीं गेलीं. या मंदिरांत आमचें वाचनालय वयानें तर श्रेष्ठ आहेच, पण त्यानें केलेल्या लोकसेवेनें व त्याच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाच्या कार्यक्रमानेंहि त्याच्याकडे अग्रेसरत्वाचा मान निःसंशय येईल.

शतसांवत्सरिक उत्सवाचा जो कार्यक्रम आंखला, त्यांत प्रदर्शन व स्मारक-ग्रंथाचें प्रकाशन हे दोन विशेष विभाग होते. त्या कार्यक्रमापैकीं, स्मारक-ग्रंथ म्हणून हा 'प्रदक्षिणा' नांवाचा ग्रंथ वाचकांच्या हातीं देतांना आज कर्तव्य केल्यानें माणसाला जें समाधान प्राप्त होतें तें आम्हांला लाभलें आहे.

महाराष्ट्रांतील वाचनालयांतून मराठी ग्रंथसंग्रहांचे जे स्थूल विभाग (Sections) पाडण्यांत येतात, त्यांतील प्रमुख वाङ्मय-विभागांच्या गेल्या शंभर वर्षांतील विकासावर तज्ज्ञांच्या व्याख्यानांची व्याख्यानमाला १९४० सालीं आमच्या वाचनालयांत शतसांवत्सरिक उत्सवाचा एक कार्यक्रम म्हणून गुंफिली. मराठी वाङ्मयाचे जे विभाग याकरतां कल्पिण्यांत आले ते काव्य, नाटक, कादंबरी–लघुकथा, चरित्रें, निबंध, इतिहास, तत्त्वज्ञान, मानवीशास्त्रें व भौतिकशास्त्रें असे होते. या वाङ्मय-शाखांचा गेल्या १०० वर्षांत झालेला विकास एक एक व्याख्यानाचा विषय होता. हीं व्याख्यानें ठरवितांनाच पुढें व्याख्यानांच्या हस्तलिखितांचें संकलन होऊन तीं ग्रंथांत समाविष्ट

व्हावयाचीं आहेत या जाणीवेनेंच ठरवण्यांत आलीं. हीं व्याख्यानें मे महिन्यापासून ते सप्टेंबर महिन्यापर्यंत आमचे वाचनालयाचे सभागृहांत व्याख्यात्यांच्या सोयीप्रमाणें झालीं. व्याख्यानें वाचनालयाच्या सभासदांना व नागरिकांना इतकीं आवडलीं कीं, प्रत्येक व्याख्यानाला आमचें सभागृह इतकें मोठें पण पूर्ण भरून जाई. अशीं हीं व्याख्यानें **प्राध्यापक रा. श्री. जोग** एम्. ए., **प्रा. द. वा. पोतदार, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी**, संपादक धर्मकोश, **प्रा. श्री. ना. बनहट्टी**, एम्. ए., एलएल. बी., **प्रा. वि. बा. आंबेकर**, एम ए., **प्रा. न. ग. दामले**, एम. ए., **प्रा. त्रि. ह. कुलकर्णी**, एम्. ए., यांचीं अनुक्रमें, **काव्य, ऐतिहासिक वाङ्मय, सामाजिक शास्त्रीय-वाङ्मय, नाट्य-वाङ्मय, कादंबरी-वाङ्मय, तत्त्वज्ञानविषयक-वाङ्मय** व **निबंध-वाङ्मय** या विषयांवर झालीं. या प्रथितयश विद्वानांनीं आमच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप येण्याचे कामीं व्याख्यानें व व्याख्यानांचीं हस्तलिखितें देऊन आमच्या वाचनालयाला ऋणी करून ठेविलें आहे. याशिवाय, **प्रि. गो. रा. परांजपे** आय्. ई. एस्., रॉयल इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स, मुंबई, यांनीं **भौतिक शास्त्रीय वाङ्मयाच्या विकासावर** विद्वत्तापूर्ण निबंध लिहून दिला. तसेंच **प्रा. र. श्री. जोगळेकर**, एम्. ए., यांनीं **चरित्र-वाङ्मयावर** निबंध दिला. या सर्वांचें संकलन करून विशेषतः गेल्या शतकांतील मराठी वाङ्मयाचें समीक्षण करणारा हा ग्रंथ सिद्ध झाला. तो आज आम्ही वाचकांच्या हातीं देत आहोंत. वाचनालयाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाचा हा स्मारक-ग्रंथ; तेव्हां वाचनालय या विषयावरहि एखादें व्याख्यान यांत असावें असें वाटलें व म्हणून, **"आदर्श वाचनालयें"** या विषयावर बडोदा ग्रंथ-संग्रहालय खात्याचे प्रमुख **श्री. त्र्यं. दि. वाकनीस** यांचें व्याख्यान केलें; तेंहि त्यांचे कृपेनें या ग्रंथांत आढळेल. तसेंच उत्सवाचे अध्यक्ष म्हणून **श्री. वि. दा. सावरकर** यांनीं केलेल्या भाषणाचाहि यांत समावेश असल्यानें या ग्रंथास अपूर्वता आली आहे.

यावरून ग्रंथाच्या विषयाची कल्पना तर वाचकांना येईलच, पण ग्रंथाला नांव **'प्रदक्षिणा'** कां दिलें याचाहि बोध होईल. महाराष्ट्रांतील एखाद्या वाचनालयांत असलेल्या मराठी ग्रंथ-संग्रहाला प्रदक्षिणा घातली असतां दिसणारें चित्र यांत पाहावयास मिळणारें असल्यानें हें यथार्थ नांव दिलें आहे.

स्मारक-ग्रथाच्या कल्पनेच्या उगमाची व विकासाची कथा याप्रमाणें आहे. स्मारक ग्रंथाचें यशापयश चिकित्सक व वाङ्मय-प्रेमी वाचक ठरवतीलच. या कल्पनेचें श्रेय जरी आमचें असलें तरी तिच्या यशाचें श्रेय सर्वस्वीं वरील विद्वानांचेंच आहे हें येथें सांगणें आवश्यक आहे. त्यांचें सहकार्य व साहाय्य न लाभतें तर आमची संकल्पित प्रदक्षिणा पुरी झालीच नसती. त्यांनीं आम्हांलाच नव्हे तर आमच्या वाचनालयाला कायमचें उपकृत केलें आहे. वाचनालय त्यांविषयीं सदैव कृतज्ञ राहील.

ग्रथाचें प्रकाशन व मुद्रण करण्याचे कामीं श्री. मनोहर म. केळकर यांचें व राजगुरु मुद्रणालयाचें झालेलें साहाय्य विशेष आहे. त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. केवळ पंधरा दिवसांचे अवकाशांत हा ग्रंथ, मुद्रितें तपासण्याचें काम करूनहि, त्यांनीं पूर्ण केला आहे. यावरून त्यांनीं घेतलेल्या श्रमांची कल्पना येण्यासारखी आहे.

ग्रंथांत दोष आहेत याची जाणीव आम्हांला पूर्ण आहे. अनुक्रम जो कल्पिला होता तो पाळतां आला नाहीं. "कादंबरी व लघुकथा" या लोकप्रिय वाङ्मय-विभागावरील व्याख्यानाचा, आजपर्यंत प्रयत्न करूनहि यांत समावेश करतां आला नाहीं. तसेंच इतर वाङ्मय-विभागांचा परामर्श घेण्याचें राहिलें आहे. तथापि वाङ्मय-क्षेत्रांतील नियोजनाचा हा अल्प प्रयत्न आमच्या संस्थेच्या आर्थिक अनुकूलतेला धरून झाला तसा वाचकांच्या पुढें ठेविला आहे.

या स्मारक-ग्रंथाकरतां साहित्य-सम्राट् श्री. न. चिं. केळकर यांनीं आशीर्वादात्मक दोन शब्द लिहिले त्याविषयीं त्यांचे आभारी आहोंत.

असो. गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचें समीक्षण करणाऱ्या या ग्रंथाचे रूपानें महाराष्ट्र-सारस्वताच्या अर्वाचीन मंदिराला अभिवादनपूर्वक ही प्रदक्षिणा घातली आहे. ती सरस्वतीच्या कृपेनें, तशीच विद्वज्जनांच्या मान्यतेनें, अनुग्रहीत होवो अशी प्रार्थना आहे.

नाशिक,
दि. १९-१-१९४१

प्र. वा. देवळालकर,
कार्यवाह, शतसांवत्सरिक महोत्सव-समिति,
सार्वजनिक वाचनालय, नाशिक

आशीर्वाद



नाशिक येथील सार्वजानिक वाचनालयानें आपल्या आयुष्याच्या पहिल्या शंभर वर्षांची प्रदक्षिणा नुकतीच पुरी केली. प्रत्येक प्रदक्षिणा पुरी करितांना प्रदक्षिणा घालणारा हा त्या देवाला एक नमस्कार करतो. त्या नमस्कारांत कृतज्ञतेचा व धन्यतेच्या जाणीवेचा अप्रगट ध्वनि असतो. कारण प्रदक्षिणा सुरू केली खरी; पण ती पुरी होते कशावरून ? बाहेर गेलेला श्वास परत येणें हाच ज्या नश्वर जीवितांत पुनर्जन्म मानला जातो, त्यांत सतत अखंड शंभर वर्षांचें जीवन लाभणें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नव्हे. म्हणूनच शंभर वर्षांची प्रदक्षिणा ज्या संस्थेची पुरी झाली तिनें स्वतःला धन्य मानल्यास काय आश्चर्य ?

या कृतार्थतेचा आनंद प्रगट करण्याच्या हेतूनें, नाशिक येथील सार्वजानिक वाचनालयाच्या चालक मंडळानें वाङ्मयविषयक अशा कांहीं निवडक लेखांचा हा संग्रह प्रसिद्ध केला आहे. या संग्रहांतील लेखांचा किंवा लेखकांचा नाशिक येथील ग्रंथसंग्रहालयाशीं प्रत्यक्ष असा संबंध कांहींच नाहीं. तथापि, ज्ञानदान हा विषयच असा आहे कीं, त्याचें साफल्य करण्याचे प्रकार वाटेल तितके होऊं शकतात आणि त्यांतलाच एक प्रकार म्हणजे हा लेखसंग्रह होय.

नाशिक सार्वजनिक वाचनालयानें, त्याला लाभलेल्या, शतसांवत्सरिक जीवनाचा समारंभ नुकताच यथाविधि केला. आपल्या वैदिक विधींत वेदमंत्र म्हणण्याची चाल प्रसिद्ध आहे. कोणताहि वैदिक विधि घेतला तरी त्यांतील कांहीं कृत्य हातानें करण्याचें असतें, परंतु तें करीत असतां त्या त्या विधींचा हेतु व विषय लक्षांत घेऊन मधून मधून वैदिकमंत्र म्हटले जातात. त्यांतील कांहीं मंत्र विधिकर्माच्या दृष्टीनें सार्थ असतात तर कांहीं सार्थ नसतातहि. म्हणजे त्यांतील आशय विधिकर्माला फारसा लागू पडत नाहीं. तो अगदीं ओढून ताणून लागू पाडावा लागतो. हे विधि व हे मंत्र यांचा संबंध किती

थोडा असूं शकतो हें, या विषयावरील चिकित्सक संशोधनग्रंथांत, किंवा निबंधांत आढळून येतें. तोच प्रकार 'प्रदक्षिणा' नामक या ग्रंथांतील लेखांचा समजावा.

यांतील एकच लेख ग्रंथसंग्रह या विषयावर आहे. पण तो तसा असला तरी त्या लेखांत ग्रंथसंग्रह, किंवा लायब्ऱ्या या संस्थेची उपपात्ति, तिचे नियम, तिची व्यवस्था, तिचा उपयोग इत्यादि गोष्टींवर भर दिला गेलेला नाहीं. 'आदर्श पुस्तकालयें' हा रा. त्रिंबक दिनकर वाकनीस यांनीं लिहिलेला एकच लेख याविषयीं कांहींसा लागू पडण्यासारखा आहे. त्यांतील बडोदे येथील मध्यवर्ती ग्रंथसंग्रहाचें वर्णन बरेंच बोधप्रद आहे.

परंतु इतर लेखांविषयीं तसें म्हणतां येत नाहीं. कारण काव्य, ऐतिहासिक वाङ्मय, भौतिक शास्त्रीय वाङ्मय, सामाजिक शास्त्रीय वाङ्मय, तत्त्वज्ञान-विषयक वाङ्मय, चरित्र-वाङ्मय, नाट्य-वाङ्मय, निबंध-वाङ्मय, या लेखांचा 'ग्रंथसंग्रह' या विषयाशीं कांहीं संबंध पोंहोचत नाहीं. तथापि एखाद्या ग्रंथ-संग्रहाचा समारंभ वाङ्मय-प्रकाशनानेंच करावयाचा तर असे विषय योग्य ठरतील. कारण ग्रंथालयें व हें विविध वाङ्मय यांचा संबंध हा अंगांगी संबंध आहे असें म्हणतां येईल. ग्रंथ-संग्रहालयरूपी शरीराचे अवयव म्हटले म्हणजे ज्ञानदानाचे निरनिराळे प्रकार होत. ग्रंथांशिवाय ग्रंथालय वेगळें असूं शकत नाहीं, व ज्यांतून ज्ञानदान नाहीं तो ग्रंथ काय म्हणावा ? तात्पर्य, वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचे लेख एकत्र करून छापून वाचकाला आपण एखाद्या ग्रंथसंग्रहालयांतच बसलों आहों अशी भावना या प्रयत्नानें उत्पन्न करण्यांत आली आहे व ती योग्य आहे.

या लेखसंग्रहांतील शेवटच्या एका लेखांत दे. भ. सावरकर यांनीं साहित्यसम्मेलनाचे अध्यक्ष म्हणून केलेल्या भाषणांतील एक मुद्दा आला आहे त्याविषयीं मात्र दोन शब्द लिहिले असतां, या लहानशा लेखाचा समारोपच होईल असें वाटतें. त्या आपल्या भाषणांत सावरकरांनीं साहित्यिकांना असा उपदेश केला आहे कीं, तुम्हां लोकांनीं आतां हातांतील लेखण्या ठेवून तल-वारी घेतल्या पाहिजेत. त्या भाषणाचा गैरसमज करून घेऊन कांहीं टीका-कारांनीं त्यावर टीका केली. परंतु ती थोडीशी अस्थानीं झाली असें वाटतें.

सावरकरांच्या म्हणण्याचा आशय इतकाच असावा कीं, मनुष्यमात्राचें कर्तव्य विशेष परिस्थितींत परिवर्तन पावूं शकतें, व तसा एक प्रसंग हल्लीं महाराष्ट्रावर येऊं पाहत आहे. तो असा कीं आपल्या संस्कृतीवरच जेथें घाला पडण्याची वेळ आली तेथें हातीं शस्त्र धरण्याचा प्रसंगहि यावयाचा. कारण संस्कृतीच नष्ट झाली तर वाङ्मय कशाविषयीं लिहावयाचें व तें लिहून तरी उपयोग काय? "The Pen is mightier than the Sword" ही म्हण सावरकरांना माहीत नाहीं असें कोण म्हणेल? तथापि वेळप्रसंगीं लेखणी बाजूला ठेवून हातीं तलवारहि घ्यावी लागेल असें म्हणण्यांत कांहीं चूक नाहीं. घरीं रात्रीं चोर शिरला तर त्याचा प्रतिकार लेखणीनें लिहिलेल्या नीतिविषयक निबंधानें होईल, कीं हातांत काठी घेऊन होईल?

आपल्या धर्मस्मृतिग्रंथांत देखील ब्राह्मणानें वेळ पडल्यास क्षत्रियकर्महि करावें असें सांगितलें आहे. आणि या कर्तव्यपरिवर्तनाचें ताजें उदाहरण म्हणजे ब्राह्मण पेशवे हेच होत. थोरले माधवराव पेशवे व रघुनाथराव पेशवे हे स्नानसंध्याशील होते हें प्रसिद्ध आहे. पण त्यांनीं सकाळीं पळीपंचपात्रीचा खडखडाट लोकांना ऐकवला तर दोन प्रहरीं तलवारींचा खणखणाटहि ऐकविला आहे. आजच्या मराठी साहित्यिकांना देखील अशाच प्रकारचें कर्तव्य-परिवर्तन करण्याची तयारी ठेवा असें म्हटलें तर त्यांत काय चुकलें? जगांत एकेरीपणा हा यशस्वी जीवनाला पुरा पडत नाहीं. मनुष्याच्या अंगीं दुहेरीपणा तिहेरीपणा असावा लागतो. वेळेप्रमाणें कर्तव्य बदलतें. रा. अण्णासाहेब भोपटकर हे कित्येक वेळां आपल्या ठाशीव पद्धतीनें सुशिक्षित लोकांना जो गुंडगिरीचा उपदेश करितात त्यांतील तात्पर्य तरी हेंच आहे. श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं 'धटाशीं धट लावावा' म्हणून सांगितलें तें जनतेला कुमार्गाला लावून अधर्माच्या व अनीतीच्या गर्तेत ढकलण्याकरितां कीं काय?

तात्पर्य, साधुसंतांनींहि गुंडगिरीचा उपदेश केलेला आहे. पण तो जसा तारतम्यानें घ्यावयाचा असतो, तसाच सावरकरांचाहि लेखणीविसर्जनाचा व शस्त्रग्रहणाचा उपदेश तारतम्यानेंच घेतला पाहिजे. प्रतिष्ठित सुशिक्षितानें पिस्तुल बाळगणें हें जर स्पृहणीय, तर फक्त शब्द बदलून पिस्तुलाऐवजीं तरवार म्हटलें तर काय बिघडलें? कारण दोघांचाहि उपयोग भूषण मिरविणें हा नसून सुष्टांचें परिपालन व दुष्टांचें निर्दालन हाच होय.

व्यक्तिमात्रापुरतें तरी आत्मरक्षण करण्याची पात्रता साहित्यिकाच्याहि अंगीं असणें अवश्य आहे. दारावर भय्ये किंवा अरब पहारेकरी ठेवून धनसंरक्षण घरच्या घरीं सावकार करो; पण रानांत चोराशीं गाठ पडली असतां, घरचे भय्ये किंवा अरब हे कांहीं सावकाराच्याहि उपयोगीं पडणार नाहींत. पदरीं नोकर ठेवणें हें श्रीमंतीला एक भूषण असेल, परंतु व्यक्तिशः आत्मसंरक्षण हें वेळ पडल्यास ज्याचें त्यानेंच केलें पाहिजे. मग ती स्त्री असो वा पुरुष असो. आणि सुदैवानें पुरुषाच्या जन्माला आलेल्या साहित्यिकानें वेळीं हातीं तलवार धरण्याची पात्रता अंगीं न आणली तर त्याची जमा स्त्रीवर्गांतच करावी लागेल.

आतां ही गोष्ट खरी कीं, हातांत लेखणी धरणाऱ्या साहित्यिकाला रोज लेखणीशीं गाठ असली तरी तलवारीशीं हस्तस्पर्श करण्याची पाळी साऱ्या जन्मांतहि एखाद्या वेळीं येईल किंवा न येईल. पण लढाई पाहिल्याशिवाय सर्व जन्म शिपाई म्हणून काढलेले सैनिक असतातच कीं नाहीं ? हत्याराच्या प्रत्यक्ष उपयोगाशिवाय सर्व जन्म यदृच्छेनें गेला, तरी शिपाई या नांवाची सार्थकता हातांत तलवार धरण्याच्या तयारीनेंच होऊं शकते. आणि प्रत्येक साहित्यिक हाहि आपल्या समाजाच्या संस्कृतीचा रक्षक शस्त्रधारी असाच समजावा. साहित्यिकानें आपलें विशेष भाग्य हें म्हणावें कीं, बिचाऱ्या शिपायाला लेखणी चालवितां येत नाहीं आणि मला लेखणी व तलवार दोन्ही चालवितां येतात हीच माझी थोरवी. आज युरोपांतील महायुद्धांत हजारों तरुण हातांतील लेखणी टाकून तलवार घेऊन निघाले आहेत ते संस्कृतीच्या रक्षणाकरितांच. तात्पर्य, साहित्यकला ही साहित्यिकाला दुबळा करणारी एक व्याधि असें समजणें ही एकपट चूक, तर तिनें त्याला दुबळा करावा हें योग्य असें समजणें ही शतपट चूक होय. ग्रंथ संग्रहालयांतूनच जगांतील क्रांत्या निर्माण झाल्या हें खरें; पण त्या सिद्धीला गेल्या त्या ग्रंथांनीं नव्हे तर तलवारींनीं, हें विसरून कसें चालेल ?

'पुष्करणी', पुणें ४.
ता. १९-८-४१.

न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

		पृष्ठांक
१	निवेदन	...
२	आशीर्वाद (श्री. न. चिं. केळकर)	...
१	काव्य (प्रा. रा. श्री. जोग)	१–३२
२	गेल्या दीडशें वर्षांतील ऐतिहासिक वाङ्मय (प्रा. द. वा. पोतदार)	३३–५५
३	मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास (प्रि. गो. रा. परांजपे)	५६–७२
४	मराठींतील सामाजिक शास्त्रीय वाङ्मय (तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी)	७३–९०
५	मराठींतील तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मय (प्रा. न. ग. दामले)	९१–१०९
६	मराठींतील चरित्र-वाङ्मय (प्रा. र. श्री. जोगळेकर)	११०–१३३
७	आदर्श पुस्तकालयें (श्री. त्रि. दि. वाकनीस)	१३४–१५२
८	नाट्यवाङ्मय व त्याचा विकास (प्रा. श्री. ना. बनहट्टी)	१५३–१८७
९	मराठींतील निबंध-वाङ्मय (प्रा. वि. ह. कुलकर्णी)	१८८–२११
१०	बॅ. सावरकरांचें भाषण	२१२–२२४

" काव्य "

लेखकः—प्रा. रा. श्री. जोग

गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी काव्याचें समालोचन करण्यास मी आपल्या वाचनालयाच्या आज्ञेवरून आज या ठिकाणीं उभा आहे. मराठी काव्याच्या अर्वाचीन इतिहासांत सध्यांचा काल अत्यंत मंदीचा असून या काव्यविषयक परिस्थितीविषयीं चर्चा व विचार काव्यभक्तांत सुरू झाला आहे. परिस्थितीच्या स्वरूपाविषयीं एकमत असलें, म्हणजे काव्यास सांप्रत ओहोटी लागली आहे याबद्दल दुमत नसलें, तरी त्याच्या निदानाविषयीं निश्चित निर्णय दिला गेला आहे असें नाहीं, व त्यावर उपाययोजनाहि केली गेली नाहीं; किंबहुना याविषयीं विचार व्हावा तितका झालाच नाहीं. काव्य वाचण्यास किंवा तद्विषयक विचार करण्यास सामान्य माणसाला वेळच नाहीं. जीवन-विषयक व इतर परिस्थिति इतकी गुंतागुंतीची झाली आहे कीं, फुरसतीच्या वेळच्या या 'मनोरंजना'च्या साधनाकडे पाहण्याइतकें स्वास्थ्यच कोणाला नाहीं आणि हौसहि पण उरली नाहीं. अशा या स्थितींत गेल्या शंभर वर्षांतील काव्याचें पर्यालोचन करण्याचें हें कार्य केवळ वाङ्मयीन कर्तव्य म्हणूनच करावयाचें. याची उपयुक्तता केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनेंच आहे. सद्यः-फलदायी व्यावहारिक दृष्टीनें फारशी नाहीं हें सांगावयास नकोच.

सुमारें शंभर वर्षांपूर्वींची मराठी काव्याची स्थिति त्या वेळच्या मराठी गद्याइतकी खास वाईट नव्हती. गद्याच्या परंपरेला शुद्ध वाङ्मयदृष्ट्या जुन्या मराठी वाङ्मयांत केव्हांच जोर मिळाला नव्हता, तिला आरंभ गेल्या शतका-रंभीं इंग्रज लोकांच्या नेतृत्वाखालीं, त्यांच्याच प्रोत्साहनानें झाला, व तें गद्य १८४० च्या सुमारास रांगण्याच्या अवस्थेंतच होतें. कथावाङ्मय बोध-कथांच्या अवस्थेंत होतें, नाटक-वाङ्मय सुरूहि झालें नव्हतें व इतर वाङ्मय शालेपयोगीच असे. मराठी काव्याची गोष्ट मात्र वेगळी होती. त्याच्या पाठीमागें अनेक शतकांची परंपरा उभी होती, आणि उत्कर्षापकर्षांतूनहि

अविच्छिन्न अशा स्वरूपांतच गेल्या शतकाच्या आरंभीं ती आपल्या हातीं पडलेली होती. आपल्या प्रचंड लेखनकार्यानें आपली एक वाङ्मयपरंपराच निर्माण करणार कवि मोरोपंत दिवंगत होऊन अर्धे शतकहि झालें नव्हतें, व त्यांचें अनुकरण करणारे कवीहि विस्मृत झाले नव्हते. परंपरा म्हणावयाची तर ती मोरोपंतांचीच विशेषतः अस्तित्वांत होती असें म्हणतां येईल. दुसरीहि एक परंपरा अस्तित्वांत होती, व ती म्हणजे शाहिरांची. रामजोशी मृत झाल्यास तीस वर्षें झालीं होतीं, अनंतफंदी गेल्याला वीस वर्षें झालीं होतीं. प्रभाकर आपल्या शेवटच्या अमदानींत, परंतु हयात होता. बाजीरावी संपली तरी, त्यानें ज्या कवित्वाला उत्तेजन दिलें होतें तें अद्यापि जीव धरून होतें. या कवित्वाला अव्वल इंग्रजींत शिष्टमान्यता मिळाली नाहीं; म्हणून ही परंपरा नवीन होणाऱ्या काव्यावर आपलें वर्चस्व चालवूं शकली नाहीं, आणि तें मोरोपंतीय घरंदाजी वळणावरच होऊं लागलें. पण मोठें लेखनकार्य करीत राहणारा असा एखादा कवि किंवा अनेक कवि या कालाच्या आरंभाला अस्तित्वांत नव्हते. सारीच काव्यरचना आज उपलब्ध नाहीं हें खरें, पण या वेळीं होत असलेली काव्यरचना संख्येनें फारशी नसावी असें वाटतें. परकीय राज्य आल्यानें कांहीं काल जी स्तिमितता सर्व महाराष्ट्रीय जनतेस आली होती तीमधून जागें व्हावयास जो वेळ लागला, तोच हा कालावधि म्हणतां येईल. गद्य वाङ्मयाच्या बाबतींत जें भाषांतरयुग चालू झालें होतें, त्याचाच परिणाम पद्यावरहि होऊन, त्या कालच्या कवींनींहि संस्कृतवरून किंवा तत्सदृश अशी रचना केली असें दिसतें. प. तात्या गोडबोले यांचें काव्य तर त्यांनीं केलेल्या संस्कृत नाटकांतील भाषांतरांमधील श्लोकच होते. कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर यांनींहि मेघदूत, करुणविलास, अन्योक्ति यांचीं भाषांतरेंच केलीं. (विठोबाअण्णा मात्र स्वतंत्र लिहीत होते.) पारखीशास्त्री यांनीं ऋतु-संहाराच्या धर्तीवर लिहिलें. पुढें गणेशशास्त्री लेले यांनीं रघुवंशाचें भाषांतर केलें. शंभर वर्षांपूर्वीच्या काव्याची स्थिति स्थूलपणें अशी होती.

विवेचनाच्या सोईसाठीं या शंभर वर्षांच्या कालाचे मी तीन खंड करूं इच्छितों. पहिला खंड १८४० ते १८८५ असा कल्पून त्यास पूर्वतयारीचा काल असें मी म्हणेन. दुसरा काल १८८५ ते १९२० असा धरून त्याला 'क्रांतिकाल' असें नांव देईन; व तिसरा कालखंड १९२० ते १९४० असा घेऊन

त्यास विस्तारकाल असें म्हणेन. १८८५ च्या सुमारास आधुनिक कविपंचकांतील अग्रेसर असे कवि केशवसुत यांनीं लिहावयास सुरुवात केली व १९२० सालापर्यंत कविपंचकांतील सारे कवि दिवंगत झाले. यामुळें ही कालखंडगणना वरीलप्रमाणें झाली आहे. गेल्या शतकाच्या अखेरच्या १०-१५ वर्षांत मराठी काव्याच्या स्वरूपांत क्रान्ति झाली ही गोष्ट कोणाहि काव्याभ्यासकास मान्य होईल. ती कोणी घडवून आणली, व ती इष्ट होती कीं नाहीं याबद्दल दुमत अथवा मतभेद असेल. त्या वादांत आतांच न शिरतां मीं कल्पिलेल्या या कालखंडांतील मराठी काव्याचें स्वरूप काय होतें याचें मी विवेचन करितों.

जगाच्या सुधारणेचा इतिहास म्हणजे एका दृष्टीनें विषयविभागाचा इतिहास आहे. आरंभीं आरंभीं एकाच माणसास, अर्थात् कार्यक्षम माणसास, सारींच कामें करावीं लागत, तीं हळूहळू वाटलीं जाऊन निरनिराळ्या व्यक्तींनीं त्यांमध्यें आपापल्या वाट्याचा कार्यभाग उचलल्यानें समाज काय किंवा राजकारण काय, यामध्यें निरनिराळीं कार्यक्षेत्रें निर्माण होऊन तीं तीं कार्यें करणाऱ्यांचे वर्गहि पडले, व कामेंहि अधिकाधिक कार्यक्षमतेनें होऊं लागलीं. A hero is a hero at all points ही कल्पना कांहींशी खरी असली तरी सर्वस्वीं नाहीं. कितीहि समर्थ मनुष्य झाला तरी साऱ्याच गोष्टी सारख्याच सफाईनें व कार्यक्षमतेनें त्याला करितां येतील असें नाहीं. ही गोष्ट वाङ्मयामध्येंहि खरी आहे. उत्कृष्ट कादंबरीकार चांगला नाटककार होईलच असें नाहीं, किंवा यशस्वी नाटककार हाहि कादंबरीकार होतो असें नाहीं. ज्या वेळेस नाटक, कादंबरी असे विभाग वाङ्मयांत पडले नव्हते, अशा वेळेस एका कवीसच सारा कार्यभाग उचलावा लागे. कथन किंवा संवादद्वारा अभिप्राय व्यक्त करण्याच्या शक्ति वाङ्मयीन असल्या तरी परस्परभिन्न असतात; त्याचप्रमाणें यशस्वी असें आत्माभिप्रायलेखन हेंहि कांहींशा निराळ्या शक्तीचें कार्य असतें. कवीचें खरेंखुरें कार्य हेंच होय. कविमनांत उठणारे विविध भावनातरंग काव्यशक्ति शब्दांमध्यें उतरविते. एखादें लांबलचक कथानक सांगण्याचें काम तिचें नव्हे. साहजिकच प्रदीर्घ लेखन हें कार्य खरोखर गद्याचें, आणि तें त्याला अधिक चांगल्या प्रकारें करितां येतें. काव्याचें खरें क्षेत्र भावगीतांचें आहे असें जें Drink water या इंग्रजी

साहित्यिकानें म्हटलें तें याच अर्थानें; व १८८५ च्या सुमारास जी क्रान्ति झाली असें मला म्हणावयाचें आहे तें याच अर्थानें होय. असें काव्य हें बहुतांशीं आत्मलक्षी (Subjective) असतें. त्याची ओळख आपल्यास अगदींच नव्यानें या कालीं झाली असें मात्र नाहीं. आपलें जुनें अभंग-वाङ्मय हें असेंच आत्मलेखनात्मक असे. नामदेव-तुकारामादि कवींनीं हेंच लिहिलें व त्यांत इतर कलागुण नसतांहि केवळ भावनाबळावर तें आपण शिरसामान्य-हि केलें. कारण त्यांत खऱ्या काव्याचा गाभा होता व आहे. नवीन क्रान्तींत व जुन्या भावकाव्यांत इतर कांहीं भेदक विशेष असले तरी, या गुणांत दोनहि सारखींच आहेत. जुनी अभंगपरंपरा क्षीण झाली आणि गेल्या शतकाच्या जवळजवळ सबंध पूर्वार्धांत काव्याचें स्वरूप प्रामुख्यानें कथनात्मकच राहिलें. इंग्रजीवरून भाषांतरित केलेलीं इंदिरा किंवा दैवसेनी हीं काव्यें काय, किंवा इंग्रजी धर्तीवर लिहिलेलें कुंटे यांचें 'राजा शिवाजी' हें काव्य काय, अथवा जुन्या परंपरेंत निर्माण झालेलीं शिवाजी-चरित्र, कृष्णाकुमारी, षड्ऋतुवर्णन, गंगावर्णन हीं काव्येंहि कथनात्मकच होतीं. इंग्रजी काव्यवाङ्मयाचा अभ्यास, व वाचन सुरू झाल्यावर त्या काव्याचा परिणाम आपल्यावर होणें अपरिहार्य होतें. प्रथम भाषांतरें झालीं. कुंट्यांनीं साधी भाषापद्धति मराठींत आणण्याचा जोरदार प्रयत्न केला. महाजनी यांनींहि स्फुट भावगीतांचीं भाषांतरें केलीं. याप्रमाणें या क्रांतीची पूर्वतयारी होत होती. पण केवळ भावगीतात्मक, स्वतंत्र, स्फुट रचना प्रामुख्यानें करावयास लागण्याचें कार्य केशवसुतांच्यावरच पडलें ही गोष्ट नाकबूल करितां येणार नाहीं. या भावगीतांमध्यें जुन्या अभंगांपेक्षां निराळेपणा आहे आणि तो म्हणजे त्यांचा विषय केवळ भक्तिरसासच नियत झालेला नाहीं. लौकिक अशा विशयासंबंधींहि आपल्या भावना त्यांत निबद्ध होऊं लागल्या आणि या बाबतींत करावा लागणारा एखाद्या कथेचा अवलंब आतां जरूर वाटेनासा झाला. कवितेचे लौकिक व सामान्य विषय आतां स्वतंत्र होऊन आपला लहानसाच, परंतु स्वतंत्र संसार मांडून राहूं लागले. विभक्त संसारांत व्यक्तिमत्त्वाला अधिक वाव मिळतो हें जसें खरें, तसेंच एका मोठ्या काव्यांत एकत्रपणें राहण्यापेक्षां स्वतंत्र वाव मिळाल्यानें हे विषय अधिक सौभाग्यानें मिरवूं लागले यांत कांहीं शंका नाहीं. केवळ लेखनाच्या सोईचा

भाग म्हणून हें झालें असें नव्हे, तर काव्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोणच बदलला असल्यानें हें घडलें ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे, व क्रान्तिकारकता कोणी एखादें नवीन तत्त्वज्ञान सांगितलें म्हणून, किंवा नवीन काव्यप्रकार किंवा वृत्तप्रकार काढला म्हणून, किंवा रूढीविरुद्ध बंड उभारलें म्हणून आली असें नसून, काव्यास त्याचें खरेंखुरें भावगीतांचें क्षेत्र सापडलें आणि काव्यविषयांस स्वातंत्र्य मिळालें यांत आहे. उपरिनिर्दिष्ट इतर गोष्टीहि तदनुषंगानें त्या कालीं झाल्या असतील, आणि त्यांनीं काव्याच्या बाह्य स्वरूपांत बदलहि घडवून आणला असेल, पण काव्यदृष्ट्या महत्त्व त्यास नाहीं. तें आतांच सांगितलेल्या गोष्टींस आहे.

म्हणूनच १८८५ च्या नंतरच्या कालास क्रांतिकाल असें मी म्हणतों. कोणतीहि क्रांति एकदम होत नाहीं. तिचीं पूर्वचिन्हें आधीं दिसूं लागतात, व या दृष्टीनें बा. अ. भिडे यांनीं केशवसुतांनीं क्रांति केली असें नसून ती त्यांच्या आधींपासून होत आली आहे असें जें सांगितलें तें चूक नव्हे. पण त्यांच्या काव्यांत तिचें स्वरूप त्यांच्या आधींच्या किंवा त्यांच्या समकालीन कवींच्यापेक्षा अधिक उत्कट अशा स्वरूपांत दृग्गोचर झालें ही गोष्ट कांहीं नाकबूल करण्याजोगी नाहीं. या क्रांतीचें श्रेय केशवसुतांना फार झालें तर देऊं नये, पण आरंभस्थानाचें पद तरी त्यांना द्यावयास प्रत्यवाय असूं नये. पण याचा विचार ओघाओघानें येईलच.

या क्रांतीच्या पूर्वीच्या काव्यांत तिची तयारी कशी होत आली या गोष्टीचा विचार प्रथम आपण करूं. वर उल्लेखिल्याप्रमाणें या कालांत भिन्नस्वभाव अशा दोनचार परंपरा काव्यरचना करीत राहिल्या होत्या. मोरोपंती परंपरेचा उल्लेख मीं याआधीं केलाच आहे. हिचें स्वरूप अर्धलौकिक आहे हें सांगायला नकोच. पौराणिक कथा काव्याकरितां निवडण्यांत धार्मिक दृष्टिकोण दिसून येई; ईश्वरभक्तीचें एक साधन म्हणून त्याचें चरित्रगायन होई, पण कथावाङ्मयाबद्दलची वाचकांची वृत्तिसुद्धां लक्षांत घेऊन अनेक वेळां लौकिक माणसाच्या भावना त्यांत रंगविण्यांत येत. यामुळें वाचकांच्या लौकिक विषयाभिरुचीचें तर्पण होऊन काव्यवाचनाची सफलता होई. या काव्याचें वाहन आर्या प्रामुख्यानें आणि इतर वृत्तें

गौणपणें असत. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर, राजा टी. माधवराव व नंतर पुरु. बा. जोशी इत्यादि कवींना या संप्रदायांत स्थान मिळेल. मराठीमधील केवळ भक्तिरसावर भर देणारी काव्यपरंपराहि नष्ट झाली नव्हती. विठोबाअण्णांनीं पदें लिहून, पाळंदे यांनींहि पदें व इतर वृत्तरचना करून, खांडेकर यांनीं निर-निराळ्या वृत्तांत स्तोत्रें लिहून व कांहीं पदें आणि अभंगहि करून, ती परंपरा जागविली होती असें दिसतें. संस्कृत पद्धतीची केवळ लौकिक विषयांवर, वृत्तबद्ध अशी रचना नवीन शास्त्रीपंडितांनीं चालू ठेविली होती. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं मेघदूत, करुणविलास यांच्या भाषांतरांनीं ती प्रकट केली, पारखी यांनीं ऋतुसंहाराच्या धर्तीवर षड्ऋतुवर्णन करून, लेले यांनीं रघुवंशाचें भाषांतर, शिवाजी-चरित्र, कृष्णकुमारी काव्य इत्यादि काव्यें लिहून ती चालविली. शृंगाररसाला वाहिलेली जुनी शाहिरी परंपरा कदाचित् अस्तित्वांत असली तरी, शिष्टमान्य न झाल्यानें ती मात्र प्रकटपणें अस्तित्वांत नसावी. या साऱ्या प्रवाहांत इंग्रजी वाङ्मयाभ्यासानें इंग्रजी पद्धतीची रचनाहि येऊन मिळाली. साहजिकच भाषांतरानें त्याला सुरुवात झाली. स्कॉटच्या Lady of the Lake चें रूपांतर दैवसेनी या काव्यांत प्रधान यांनीं केलें; तर टेनिसनच्या Princess चें रूपांतर कीर्तीकर यांनीं केलें. यांचें बाह्यस्वरूप म्हणजे वृत्तें इत्यादि गोष्टी जुन्याच होत्या व तें साहजिकच होतें. याशिवाय निराळा असा विशेष महत्त्वाचा प्रयोग कुंटे यांनीं राजा शिवाजी काव्य लिहून केला. त्यांत इंग्लिशमधील Heroic Epic हा प्रकार मराठीमध्यें आणण्याचा प्रयत्न झाला व भाषादृष्टीनें सुद्धां इंग्रजीमधील विशेष अलंकृत नसलेल्या, साध्या अशा भाषेचा अवलंब करण्यांत आला. भाषाप्रभुत्व अधिक असणाऱ्या आणि रचनेची सफाई व कलादृष्टि असणाऱ्या दुसऱ्या लेखकांच्या हातीं तो प्रयोग यशस्वी झाला असता. हे दोनहि प्रकार दीर्घ काव्य-लेखनाचे होते. यांनीं विषयांत कांहींसें नावीन्य आणि स्त्रीविषयक आपल्या कल्पनांत कांहीं इंग्रजी धर्तीचा दृष्टिकोणहि आणला असेल. पण स्फुट भावगीतात्मक रचना यामुळें सुरू झाली असें नाहीं. तें कार्य वि. मो. महाजनी यांनीं प्रामुख्यानें सुरू केलें. कांहीं इंग्रजी स्फुट भावगीतांचीं भाषांतरें व कांहीं स्वतःचें स्फुट लेखन अशी यांची काव्यरचना आहे. एकंदर लेखन संख्येनें किंवा काव्यगुणांतहि फारसें वरच्या दर्जाचें नसलें, तरी त्यांत भावगीतरचनेचीं

पूर्वचिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत. या रचनेचा परिणाम पुढील पिढीवर झाला असेंहि समजण्याचें कारण नाहीं. परंतु वसंत येऊं घातला हें दर्शविणारीं कांहीं आधींच येणारीं फुलें जशीं असतात तशा या कविता होत. इंग्रजी काव्याचें वाचन अधिकाधिक होऊं लागलें होतेंच, आणि खरा कार्यकारणभाव या अभ्यासांत आणि पुढें झालेल्या काव्यनिष्पत्तीमध्येंच आहे. केशवसुतांच्या किंवा त्यांच्या समकालीनांच्या काव्याचा परिणाम त्यांच्यानंतर आलेल्या कवींवर झाला असेल, पण त्यांच्याहि बाबतींत इंग्रजी काव्याचें वाचन चालूंच होतें; तेव्हां काव्यविषयक दृष्टिकोणांत झालेल्या क्रांतीचें खरें श्रेय द्यावयाचें असेल, तर तें या स्वखुषीनें किंवा आवश्यक म्हणून केलेल्या इंग्रजी काव्य-वाङ्मयाच्या वाचनासच दिलें पाहिजे. तेव्हां क्रांतीची पूर्वतयारी अशी ही इतकीच. आणि ती यापेक्षां अधिक असती तर पुढें झालेल्या बदलास क्रांति हें नांव देण्याची आवश्यकताच उरली नसती. आत्मलक्षी काव्यरचनेचा परिणाम केशवसुतांवर जेवढा झाला तेवढा तो त्यांच्याआधींच्या कोणत्याहि कवीवर झाला नाहीं. त्यांचे खरे समकालीन ना. वा. टिळक यांच्यावरहि तो केशवसुतांच्या इतका झाला नव्हता. त्यांनीं कथात्मक, वर्णनपर दीर्घ काव्य अधिक लिहिलें आहे. केशवसुतांचे दुसरे समकालीन कवि विनायक यांची कविता तर बरीचशी कथनपर आहे. त्यांच्यानंतर १० वर्षांनीं काव्यरचनेस सुरुवात करणाऱ्या दत्त-कवींच्यावर इंग्रजी काव्यवाचनाचा परिणाम झाला असावा असें वाटतें; पण कांहीं निश्चित अनुमानें काढतां येतील इतकें काव्य लिहिण्याच्या आधींच त्यांस दिवंगत व्हावें लागलें. तेव्हां ही क्रांति होण्याच्या सुमारास केशवसुतां-सारखा दुसरा कोणीहि काव्यलेखक तिच्या पंखाखालीं आलेला दिसत नाहीं; आणि म्हणूनच त्यांच्या नांवानें ही क्रांति ओळखण्यांत विशेष वावगें असें कांहींच नाहीं. नंतर कित्येक कवींकडून त्यांचें गुरुत्व ते हयात नसतांनाहि स्वीकारलें गेलें व त्यांच्या नांवाचा संप्रदाय सुरू झाला. स्वतः केशवसुतांना या गोष्टीची पूर्वकल्पनाहि नसेल. परंतु आपल्या कवितेंतील निराळेपणाची जाणीव त्यांस नव्हती असें म्हणवत नाहीं. या साऱ्या म्हणण्याचा इत्यर्थ इतकाच कीं, इ. स. १८८५ पुढील कांहीं वर्षांत काव्याकडे पाहण्याच्या दृष्टि-कोणांत फरक झाला व त्याचें कालदृष्ट्या सामानाधिकरण्य केशवसुतांबरोबर लागतें. कवि आणि काव्य यासंबंधींच्या अनेक कविता त्यांनीं (आणि कांहीं

टिळकांनींहि) लिहिल्या आहेत; यांतील रहस्य तद्विषयक त्यांचे विशेष विचार चालू होते हेंच असावें.

केशवसुतांनीं लिहिलेल्या काव्यांतून पुढील २०-२५ वर्षांत अनेकांना स्फूर्ति मिळाली व काव्याला नवीन वळण लावणाऱ्या अनेक गोष्टींचें मूळ त्यांत आपल्यास पाहावयास सापडतें यांत कांहींच शंका नाहीं. रूढीविरुद्ध बंडाचें तत्त्वज्ञान जरी 'सुधारका'दि वर्तमानपत्रांतून लोकांना वाचावयास मिळत असलें तरी कविजनांस त्यासंबंधीं लिहिण्याची कल्पना 'तुतारी'च वाचून येई ही गोष्ट 'रणशिंग', 'डंका', 'दसरा', 'धर्मवीर' इत्यादि कवितांवरून स्पष्ट दिसते आहे. तुतारीमंडळ निघण्याचें कारण तरी हेंच. सुनीतासारखा काव्यप्रकार मराठींत आणण्याचें श्रेय सर्वस्वीं त्यांनाच दिलें पाहिजे; आणि जरी त्याचा विस्तार करण्याचें कार्य पुढील कालावर व रविकिरणमंडळावर पडलें, तरी त्याची परंपरा अल्प प्रमाणांत का होईना मधल्या कालांत चालू होती. समाजसुधारणेस प्रतिकूलता पूर्वीच्या कविजनांचीहि नव्हती, परंतु तो काव्याचा एक विषय करण्याचें मूलहि केशवसुतांच्या कवितेंत आढळेल. गूढगुंजनाच्या विशेष न फोफावलेल्या काव्यप्रकाराचेंहि उगमस्थान केशवसुतांच्या 'झपूर्झा'त पाहावयास मिळेल. स्वतःच्या प्रेमविषयक भावनांना स्पष्टपणें अभिव्यक्ति देण्याचें धैर्यहि गडकरी-रेंदाळकरांदिकांना केशवसुतांच्या कवितेपासूनच झालें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. रचनासुलभ अशा मात्रावृत्तांचा आश्रयहि केशवसुतांच्या धडाडीच्या प्रयोगांनीं झाला. स्फुट भावगीतात्मक काव्यरचना हेंच काव्याचें खरें स्वरूप आहे ही गोष्ट अजाणतांच पण अनुकरणानें कवींच्या रचनेंत आली ती केशवसुतांचें लेखन पाहूनच. याप्रमाणें परंपरा सुरू करण्याचें श्रेय केशवसुतांचेंच यांत शंका नाहीं. परिस्थितीनें भूमिका तयार करून ठेविली असेल, किंवा या परंपरेंत आज अपेक्षिल्याइतका जोम उरला नसेल, किंवा कित्येकांच्या मतें ती 'रोगट' असेल, हे प्रश्न वादग्रस्त किंवा वादातीतहि असतील; परंतु मूळ प्रमेयास उलटवूं शकत नाहींत. या नवीन परंपरेंत टिळक व माधवानुज कांहीं अंशीं सामील झाले. बालकवि, गडकरी, सोनाळकर, कवि वसंत, रेंदाळकर, निफाडकर, नागेश, सुमंत, शिंदे, खापर्डे, बेहेरे, टेकाडे, काव्यविहारी व पुढें रविकिरण मंडळांत शिरलेले कवीहि समाविष्ट झाले. कांहीं-नीं स्वतंत्रपणें आणि पूर्वपरंपरेंत राहूनच रचना केली व हें स्वाभाविकच होतें.

खरे, चंद्रशेखर, लेंभे यांची दृष्टि जुनीच राहिली. विनायक, दत्त, तांबे, बी इत्यादि कवि केशवसुतांच्या प्रत्यक्ष कक्षेत न सापडले तरी तिच्या परिणामांतून सर्वस्वीं निसटले असें नाहीं. निदान स्फुट भावकाव्य लिहिण्याचेंच यांतील कित्येकांनीं पत्करिलें हा केशवसुतांचा नसला तरी कालमहिमा तरी म्हणावयास हवा. सारांश, या कालांत काव्याच्या बाह्यांतर क्रांतीचा खळबळाट होऊन तींत अनेक सापडून किंवा ओझरते स्पर्श होऊन रचना करीत राहिले.

ही स्थिति १९२० पर्यंत चालली. या सुमारास आधुनिक कविपंचकापैकीं तिघे कवि लागोपाठ दिवंगत झाले, व मराठी काव्यास थोडा वेळ स्तिमितता प्राप्त झाली; परंतु ही फार वेळ टिकली नाहीं. रविकिरणमंडळ आणि त्या-बाहेरचे कवि यांनीं ही स्तिमितता घालवून देऊन काव्य सामान्य जनतेंत अधिक लोकप्रिय केलें; पण काव्याचें स्वरूप फारसें पालटलें नाहीं. नवीन जन्मलेले काव्यप्रकार अधिक समृद्ध करणें व त्यांत अधिक नीटनेटकी रचना करणें, अधिक पद्य-(जाति) प्रकार उपलब्ध करून देणें याच गोष्टी या कालांत प्रामुख्यानें झाल्या आहेत. क्रांतीच्या खळखळाटांत निर्माण झालेलें काव्य साहजिकच अस्थिर, असंपूर्ण व अनिर्दोष अशा अवस्थेंत असावयाचें. त्यास समृद्ध व निर्दोष करणें ही गोष्टहि आवश्यक आहे व ती गेल्या वीस वर्षांत होत आली. एकेका स्वतंत्र काव्यप्रकारामधील रचना करणारे लोक होऊन ती ती बाजू समृद्ध झाल्याचें आपल्यास या कालांत दिसेल. सुनीताचा पुरस्कार होऊन स्वतंत्र सुनीत-संग्रह प्रसिद्ध झाले. गझलांची चलती होऊन त्यांचेहि एकजिनसी ग्रंथ झाले. विनोदरसपर काव्यें निर्माण होत राहून त्यांचें पर्यवसान निवडक अशा कवितांच्या संग्रहांत झालें. तीच गोष्ट ग्रामगीतांच्या बाबतींत झाली आहे. देशभक्तिपूर्ण काव्यच प्रामुख्यानें लिहिणारे कवि आपल्या ऐतिहासिक व स्वतंत्र देशाभिमानविषयक काव्यांचा संग्रह प्रसिद्ध करते झाले. केवळ प्रेमविषयक काव्यांचे संग्रहहि कांहीं कमी झाले नाहींत. (या अवधींत दीर्घ रचना थांबली होती असें नाहीं. कित्येक खंडकाव्यें किंवा काव्यकथा निर्माण झाल्या आहेत.) नाट्यगीतांची प्रथा दृढमूल झाली आहे. शिशुविषयक व स्त्री-गीतांचा प्रकारहि अधिक समृद्ध झाला आहे. तंत्रदृष्ट्या निर्दोषता आणण्याचा प्रयत्नहि अधिक प्रमाणांत झाला, गेय चाली, छंद, मुक्तबंध इत्यादि काव्यवाहनांचीहि वृद्धि झाली. पण हें सारें आतां

जुनें झालें. आतां आणखी कांहीं नवीन पाहिजे आहे असें जणूं कांहीं कवींना व इतरांनाहि वाटूं लागलें आहे; आणि म्हणून नवीन कांहीं तरी बघण्याच्या नादांत किंवा त्याची वाट पाहण्यांत स्वस्थ राहिल्यामुळें काव्यास ओहोटी लागल्याचा भास होत आहे.

अर्वाचीन काव्यांतील क्रान्तीचें स्वरूप त्यांतील रसप्रवाहांचा परामर्श घेतल्यानें अधिक स्पष्टपणें समजणारें आहे. याकरितां पूर्वीच्या लेखकांनीं मानवाच्या भावनांचें केलेलें अष्टविध वा नवविध वर्गीकरण, त्याच्या परिचितत्वामुळें, माझ्या आणि आपल्या सोईचें होईल असें वाटत असल्यानें त्याचाच आश्रय मी करितों. पैकीं रसराज शृंगार हाच प्रथम घेऊं. आधुनिक काव्यावर प्रथितयश टीकाकारांकडून स्त्रैणत्वाचा आरोप होतच असल्यानें त्यामध्यें शृंगाराचें प्राधान्य आहे हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. केशवसुतांनीं प्रेमविषयक कविता बरीच लिहिली, आणि या नव्या कविकुलगुरूंनीं घालून दिलेला कित्ता त्यांच्या सच्च्या चेल्यांनींच गिरविला असें नसून बहुतेक साऱ्या कवींनीं—त्यांच्यावर टीका करणाऱ्यांनींहि—त्यांचें या बाबतींत पुष्कळच अनुकरण केलें. या शृंगारासंबंधीं कांहीं गोष्टी विशेषपणें लक्षांत ठेवण्याजोग्या झाल्या. जुन्या शृंगारांत स्त्रीच्या शरीरवर्णनास जें प्राधान्य व महत्त्व होतें तें कमी होऊन शृंगाराच्या आंतरिक भावनेस विशेष महत्त्व आलें. दुसरी गोष्ट म्हणजे शृंगारांत असणारी परकीय भावना जाऊन त्या ठिकाणीं स्वकीयता उत्पन्न झाली. प्रेमाची भावना तिऱ्हाईतपणें वर्णन करण्याऐवजीं कवि स्वतःची म्हणून सांगूं लागला आणि त्यांत अधिक वास्तवता आली. तिसरी गोष्ट म्हणजे प्रेमभावनेमधला संकोच किंवा अपराधित्वाची भावना जाऊन तीस रसिकमान्यता मिळाल्याकारणानें मोकळेपणा आला. याचबरोबर अश्लीलता बहुतांशीं नाहींशी झाली. नाटक, कादंबरी, किंवा विनोदी लेखन यांमधून अश्लीलतेनें कदाचित् आपलें अस्तित्व जाणवलें असेल, पण काव्यासंबंधीं निदान एवढें तरी म्हणण्याजोगें आहे कीं, अर्वाचीन काव्यानें शृंगारांत अश्लीलता बहुतेक गाळली. आमचे पूर्वीचे शाहीरकवि तर राहोतच; संस्कृत कवींसंबंधीं बोलण्याचें हें स्थान नव्हेच, पण विठ्ठल, वामन, नागेश, मुक्तेश्वर किंवा चंद्रावळीवर्णन वा शुकरंभासंवाद रसिकतेनें वर्णन करणाऱ्या आमच्या जुन्या कवींच्यापुढें नवीन मंडळी मुळींच उभी राहूं शकणार नाहींत. जुन्या

पिढींतील वृद्ध माणसांस जसें स्वतः अश्लील बोलणें आक्षेपार्ह वाटत नसे, आणि नवीन मंडळीस त्यांची या गोष्टींत बरोबरी करणें अशक्य असे, तसाच प्रकार हाहि आहे. कोणत्याहि सामान्य विधानाला अपवाद असावयाचा तसा यासहि निघेल, पण तो अपवादभूतच राहील. यास कारणें काय असावींत याचा तर्कच करावयाचा म्हटला तर तो पुढीलप्रमाणें करतां येईल. नवीन शृंगाररसाचें अथवा प्रेमरसाचें मूळ संस्कृतमध्यें नसून इंग्रजींत आहे. आपल्या प्रेमकल्पना आपण अलीकडे तरी इंग्रजांपासून घेतल्या आहेत. स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तु अशी तिजविषयींची दृष्टि उच्च विचारप्रांतांतून तरी नाहींशी झाली आहे. स्त्रीला आत्मा, स्वत्व, भावना किंवा स्वतंत्र विचार व बुद्धि असूं शकतात असें वाटूं लागलें आहे. तिच्या बाह्य स्वरूपापेक्षां निदान बरोबरीनें तिच्या अंतरंगाकडे, भावनाकडे लक्ष वेधूं लागलें आहे. स्त्री ही आध्यात्मिक उन्नतीच्या आड येणारी म्हणून पुरुषाची शत्रु हीहि पूर्वीची भावना लुप्त होऊन ती त्याची सखी, साहाय्यकर्ती, स्फूर्तिदेवता इत्यादि पाश्चात्य शिव्हल्रीच्या कल्पना बळावल्या व जिच्यासंबंधीं आपणांस आदर वाटतो तिच्यासंबंधीं केवळ अभिलाषाचें, कामुकतेचें किंवा उपभोगोचित वस्तूप्रमाणें वर्णन करणें अशक्य व अनुचित वाटूं लागलें. आधुनिक कविपंचक किंवा रविकिरणमंडळ यांच्या काव्याकडे नजर टाकल्यास या म्हणण्याचा प्रत्यय येईल. अर्वाचीन काव्यावर हल्ला करतांना टीकाकार ही गोष्ट बहुधा विसरतात. कुमारसंभवांतील शिव-पार्वतीच्या संभोगशृंगाराचें समर्थन करणारे लोक असें म्हणतील, कीं अशा शृंगाराचें सामर्थ्यच अर्वाचीन कवींत नाहीं, मग त्यांनीं तो शृंगार काय वर्णावा ? अगदीं अलीकडे या आक्षेपास तोंड देण्याचा प्रयत्न होऊं लागल्याचीं चिन्हें दिसतात; पण एकंदरींत उत्तान अथवा संभोगशृंगाराचा अभाव हा ज्यांना गुण वाटत असेल त्यांना एवढेंच सांगावयाचें कीं, अर्वाचीन काव्यांत तो पुष्कळ अंशीं आहे. ज्यांना तो दोषच आहे असें वाटत असेल त्यांना अर्थात् कांहींच सांगण्याजोगें नाहीं.

स्त्रियांसंबंधींच्या या बदललेल्या भावनेमुळेंच अनाथ विधवांसंबंधीं सहानुभूति व अनुकंपा, तशीच त्यांच्या प्रेमभावनेबद्दल समजुतीची दृष्टि नवीन काव्यांत स्पष्टपणें दिसून येते. तांब्यांनीं आपल्या ५-६ कविता विधवेच्या प्रेमभावनेवर लिहिल्या आहेत. विरहतरंगांत तर विधवा काव्याची नायिकाच

झाली आहे. सामान्यपणेंच सांगावयाचें झालें तर प्रेमभावना कितीहि उघडपणें या नवीन काव्यांत व्यक्त केली गेली असली, तरी अनैतिक प्रेमाचा पुरस्कार आधुनिक मराठी काव्यानें केला नाहीं. भक्तीचा आश्रय सोडल्यानें तिच्या नांवाखालीं व्यभिचार-वर्णनाचा आस्वाद घेणें, किंवा पौराणिक कथांच्या पांघरुणाखालीं अनैतिक वर्णनाची हौस पुरवून घेणें हें अर्वाचीन कवींस अशक्य झालें होतें. बिल्हणाच्या काव्याचा अनुवाद करून जें विठ्ठल कवीनें केलें, तें त्याच कल्पनेचा आधार घेऊन लिहिलेल्या जयमंगला काव्याच्या कर्त्यानें केलें नाहीं ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. लोकमताचा दाब म्हणून असें झालें म्हणावें, तर विठ्ठल कवीच्या वेळच्या लोकांस तें मान्य होतें असें तरी म्हणावें लागेल, नाहीं तर लोकमतांत त्या वेळीं सामर्थ्यच नव्हतें असें तरी म्हणावें लागेल. या दोनहि अनुमानांत सत्य असावेंसें वाटत नाहीं. नवीन कवींनीं उपरिनिर्दिष्ट गोष्ट लक्षांत घेऊन जुन्या कवींचा मार्ग चोखाळावा असें मात्र सांगण्याचा या विवेचनाचा आशय नाहीं.

ही प्रेमभावना आतां इतकी हाताळली गेली आहे कीं, तिच्यांतील नावीन्य पूर्वींच्या भक्तिभावनेप्रमाणें नाहींसें होत चाललें आहे हें खरें असलें तरी प्रेम भावनेइतकी दुसरी कोणतीहि भावना तिच्या अनेक, विविध आणि सूक्ष्म छटांसह चित्रित केली गेली नाहीं, हेंहि लक्षांत घेण्याजोगें आहे. प्रेमाचा प्रथम उदय कसा होतो, आणि अखेर त्याचें पर्यवसान कसें होतें हें स्त्री आणि पुरुष दोघांच्याहि दृष्टीनें, अनेक प्रसंग आणि अनेक अंगें यांच्या साहाय्यानें नवीन काव्यांत जेवढ्या प्रमाणांत रंगविलें गेलें आहे, त्याला तोड म्हणजे जुन्या भक्तिकाव्यांतच मिळेल. एकट्या तांब्यांचेंच काव्य घेतलें तर तरुणापासून वृद्धापर्यंत, स्त्री आणि पुरुष, कुमारी वा विधवा, यांच्या जुन्या वा आधुनिक, मुग्ध वा उत्तान, विवाहपूर्व किंवा विवाहोत्तर प्रेमाच्या सर्व छटा त्यांत आपणांस पाहावयास सापडतील. तसेंच राग, अनुराग, शंका, असूया, ईर्षा, मान, शरणागति इत्यादि अनेक भिन्न भिन्न छटा या प्रेमांत मिसळलेल्या इतर प्रेमकाव्यांतून पाहावयास मिळतील. लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट अशी कीं, या प्रेमाचें स्वरूप बहुतेक सात्त्विक असेंच आढळून येतें. ध्येयांतच खरी असणारी प्लेटॉनिक प्रेमाची कल्पना अर्वाचीन कवींस प्रथमतः तरी आकर्षक वाटे म्हणून म्हणा, किंवा जुन्या भक्तिभावनेमधील निःस्वार्थतेची

कल्पना आधींच परिचित होती म्हणून असेल; निःस्वार्थ, उत्कट व विशुद्ध अशा प्रेमाचीं चित्रेंच रंगविण्याकडे बहुतेक अर्वाचीन कवींची प्रवृत्ति असे. पण त्याचबरोबर खऱ्या (निःस्वार्थ) प्रेमाची पूर्ति व्यवहारांत अवघड असल्यानें, एक प्रकारचें प्रेमनिराशेचें वातावरण बहुतेक साऱ्या प्रेमकाव्यावर पडल्याचें दृश्य दिसतें. याचमुळें अर्वाचीन कवि रडवे, निष्क्रिय व साहस-शून्य आहेत असा आक्षेप त्यांच्यावर घेण्यांत येतो. शाहिरी काव्य किंवा दुसरें कोणतेंहि जुनें प्रेमकाव्य घेतलें, तर त्यांत वासनातृप्ति हाच एक विरह किंवा मीलन यांच्या वर्णनांतील दृष्टिकोण असे. विप्रलंभ शृंगाराच्या विरुद्ध असणाऱ्या शृंगारास जें नांव मिळालें आहे तें याच भावनेचें द्योतक आहे. पण या एका कारणानें पूर्वीचा शृंगार मात्र कर्तृत्ववान् व अलीकडचा निष्क्रिय भासूं लागला. नवीनांनीं ही गोष्ट लक्षांत घेऊन पूर्वीच्या शृंगारांतलि कांहीं पानें फाडून घेतल्याचीं पूर्वचिन्हें सध्यां दिसूं लागलीं आहेत.

या प्रेमभावनेइतका परिपोष इतर करुणादि रसांचा झाला नाहीं. विप्रलंभांत करुणरस अनेक वेळां मिश्रित असतो; पण तो गौण म्हणूनच. स्वतंत्र व मुख्य म्हणून करुणरस प्रेमभावनेइतका कवींचें लक्ष्य होऊं शकला नाहीं. पण त्याचें क्षेत्र पूर्वीपेक्षां पुष्कळच वाढलें. समाजांतील दलित, अनाथ, दुर्बल आणि खालच्या श्रेणींतील लोकांना काव्यप्रांतांत प्रवेश मिळाला असल्यानें कवीच्या मनास यांविषयीं वाटत असलेल्या सहानुभूतीनें करुणरसात्मक कविता निर्माण होऊं लागल्या. मृत्यु हा करुणरसाचा मुख्य विषय अर्थातच प्रामुख्यानें उपयुक्त ठरला तरी त्याखेरीज केवळ दीन स्थितीहि करुणरस निर्मूं शकली. गेल्या शतकांतील (उत्तरार्धांतील) काव्यांत पत्नीविरहविलाप हा करुणरसाचा प्रमुख विषय झाला होता, तसें अलीकडे झालें नाहीं. पत्नीच्या मृत्यूवर लिहिली गेलेली सुंदर विलापिका गेल्या ४० वर्षांत झालेली दिसत नाहीं. मुलाच्या मृत्यूनें जनन पावलेली 'बाष्पांजलि' व 'बापाचे अश्रु' हीं दोन वैलापिक काव्यें उल्लेखनीय आहेत. विधवेची आपल्या नुकत्याच मृत झालेल्या मुलाबद्दलची भ्रान्ति किती करुणरसपोषक ठरली तें साऱ्या महाराष्ट्रास माहीत आहे. एक अभागी विधवा एका यशस्वी खंडकाव्यास कारणीभूत झाली व अनेक स्फुट काव्यांस तिजपासून स्फूर्ति मिळाली. भिकारीण रसिकांचें मन आकर्षून घेऊं शकली. दुष्काळांतील कामकरी व इतर

दीन लोक करुणरसपूर्ण काव्यास उठाव देऊं लागले. आईपासून दूर असलेलीं मुलें, देवदर्शनोत्सुक दीन अस्पृश्य, रेफमेंटरींतील कोवळा कुमार, मुंबईच्या गिरणींत नशीब काढण्यास गेलेला खेडेगांवचा शेतकरी, बुडणारी बोट, शरविद्ध पक्षिणी, दिवंगत आई इत्यादि अनेक व विविध विषय करुणरसाचा परिपोष करिते झाले. राजकीय वा सामाजिक थोर व्यक्ति, सार्वभौम राणी इत्यादि वर्तमानकालीन व्यक्तींनाहि या काव्यांतून स्थान मिळालें. अशा काव्यांतून आत्मीय भावनेचा स्पर्श साहजिकच फारसा होऊं शकत नाहीं, तरीहि क्वचित् रसोत्पत्ति होई. साऱ्याच विषयांस अर्वाचीन कवितेंत जसें स्वतंत्र स्थान प्राप्त झालें, तसेंच करुणरसाचेंहि होऊन विलापिकांचा स्वतंत्र विचारसुद्धां होऊं लागला. कोणताहि रस सर्वस्वीं स्वतंत्र क्वचित् राहूं शकतो, त्याप्रमाणें हाहि रस एका बाजूनें विप्रलंभ शृंगाराशीं, तर दुसऱ्या बाजूनें वीराशीं व क्वचित् अद्भुताशीं मिश्रित झालेला आहे. पण त्याचें मुख्य स्थान निर्विवादपणें मान्य करतां येण्याजोगी रचना किती तरी झाली आहे.

नवीन युगांत अद्भुताचें महत्त्व जसें कथा-कादंबऱ्यांतून तसें काव्यांतूनहि कमीच झालें. वास्तवतेकडे अधिक लक्ष लागणें हें वाङ्मयाच्या प्रगतीचेंच लक्षण समजावें लागेल. अद्भुतता जेवढी बालांना तेवढी प्रौढांना किंवा तरुणांना प्रिय नसते. वीररसास उठाव देण्याकरितां म्हणून अतिशयोक्ति-रूपानें किंवा करुणरस अधिक परिणामकारक करण्याच्या हेतूनें क्वचित् अद्भुताचा उपयोग लेखनतंत्राचें एक अंग म्हणून करण्यांत आला असेल; पण तो त्याच्या असत्यतेची जाणीव ठेवूनच करण्यांत आला. चंद्रशेखरांनीं आपल्या 'काय हो ! चमत्कार' या करुणरसपूर्ण कवितेंत अद्भुताचा उपयोग जितक्या सुंदर रीतीनें केला, तितका तो इतर कोणत्याहि कवितेंत या काळांत केला गेला नाहीं. पण एकंदरींत चमत्कृतिपूर्ण गोष्टींवरील कविजनांचा विश्वास उडाला असल्याकारणानें या रसास स्वतंत्र किंवा महत्त्वाचें स्थान नवीन काव्यांत उरलें नाहीं.

जुन्या काव्यांत प्रधानत्वानें वावरणारा भक्तिरस अर्वाचीन काव्यांत फारच गौणता पावला. क्रान्तिपूर्वकालीं पाळंदे, खांडेकर यांनीं अशी रचना केली असल्याचें आपण पाहिलें. पण इतर देवदेवता नामशेष होऊन नंतरच्या कालांत शारदा ही एकटीच कवीच्या राज्यांत टिकाव धरून राहूं शकली.

तिला साधारणपणें प्रत्येक कवीनें गंभीर अशा वृत्तांत नमन करण्याची रूढीच पडून गेली. हीच अनेक वेळां कवींची स्फूर्तिदात्री म्हणून सांगितली जाते. या काव्यांतून प्रकट होणाऱ्या भावनेस भक्ति न म्हटलेलें बरें. केवळ एक परिपाठ म्हणून ती व्यक्त केली जाते. हीशिवाय इतर कोणतीहि देवता सगुण स्वरूपांत भारदस्त काव्यांत दर्शन देत नाहीं. निर्गुण स्वरूपांत मात्र देवांना आळविण्याचा प्रयत्न मधून मधून होतो. ना. वा. टिळक यांची अभंगांजलि ही या प्रकाराचें चांगलें उदाहरण आहे. अभंग हाच अजूनहि या रसाचें अनुरूप असें वाहन समजला जातो. केशवसुत, गोविन्दाग्रज, गिरीश वा माधव ज्यूलियन किंवा 'ओढणी'कर्ते पाठक अद्यापि त्याचा उपयोग करीत आहेत. अशी अभंगरचना एकंदरीनें फार थोडी झाली आहे, पण तीमध्यें अधिक रेखीवपणा किंवा विचारपरिप्लुतता आढळते. नीत्युपदेश किंवा कथाकथन यासारखें स्वकीयभावना लेखन नसणारें काव्य या अभंगांतून सध्यां येत नाहीं. केवळ स्वकीय भावनाच येतात व जिव्हाळाहि भरपूर असतो. तथापि अभंगांमधील भोळी भावना किंवा अंधश्रद्धा यांत दिसून येत नसून विचाराचा भाग अधिक असतो. कित्येक वेळां शंकित भावना किंवा असमाधानच त्यांतून प्रकट होतें. ईश्वराच्या कृपाळुत्वाबद्दल टिळकांचा एक अपवाद सोडल्यास नवीन कवींस निःशंकतेची भावना कधींच वाटली नाहीं व 'ठेविलें अनंतें तैसेंची रहावें' यावर त्यांचा विश्वास नाहीं. नास्तिकवादहि त्यांना मान्य असावा असें वाटत नाहीं. क्वचित् कोणी उल्लेख केला तर करितो. खरी गोष्ट म्हणजे ईश्वरविषयक फारसा विचार अर्वाचीन काव्यांतून होत नाहीं हीच होय. असें असल्यानें आध्यात्मिक किंवा नैतिक प्रतिपादनात्मक काव्य प्रौढांकरितां विशेष झालें नाहीं. माधवानुजांनीं सर्वांत अधिक तात्पर्यबोधक काव्य लिहिलें, पण वि. वा. भिडे सोडल्यास इतर कवींनीं काव्यांत उपदेश यशस्वी होत नाहीं, व तें काव्यहि होत नाहीं हें ओळखलें असें वाटतें. बालांच्याकरितां ओक आणि लोंढे यांनीं काव्यरचना केली. पैकीं लोंढे यांच्या काव्यांत काव्य गुणांचा स्पर्श बऱ्याच प्रमाणांत झाला. आध्यात्मिक ज्ञानाचें सरळ प्रतिपादन काव्यांत झालें नाहीं. तें काम गद्यलेखनावर सोपाविण्यांत आलें हें चांगलें झालें. पण आडवाटेनें केलेला अध्यात्मप्रतिपादनाचा प्रयत्न मात्र झाला व त्यामुळें एक नवीनशी वाटणारी प्रथा काव्यांत रूढ झाली. हिचें नांव गूढगुंजन.

केशवसुतांनीं प्रथम आपल्या 'झपूर्झा' आणि 'हरपलें श्रेय' या कवितांतून त्याचा अंशतः यशस्वी असा प्रयत्न केला, गोविन्दाग्रजांनीं 'फुटकी तपेली', 'मुरली' इत्यादि कवितांतून त्याचा पुरस्कार केला, बी कवींनीं त्यास टेकू दिला आणि इतर कांहीं कवींनीं त्याचें थोडथोडें अनुकरण केलें. चमत्कृति आणि गूढता या दृष्टींनीं हा प्रकार यशस्वी झाला असला तरी, काव्याचा मुख्य गुण जो प्रसाद, त्याच्या दृष्टीनें अयशस्वी झाला आहे. आणि रूढि किंवा फॅशन् म्हणून कोणी क्वचित् त्याचा उपयोग केला तरी, मराठीचे घरीं त्याचें फारसें प्रस्थ वाढेल अशी भीति वाटत नाहीं. ह्या अध्यात्मवादास बाह्यतः सदृश असा प्रेमप्रतीतिवाद विदर्भांतील कांहीं कवींनीं लेखनांत आणला आहे. त्याचा समावेश प्रेमकाव्यांतच करावयास प्रत्यवाय नाहीं. त्याची पद्धति मात्र कांहींशी गूढगुंजनात्मक असते. पण विदर्भाबाहेर यालाहि फारशी मान्यता मिळालेली नाहीं; म्हणून उल्लेखापलीकडे अधिक विवेचनाची येथें जरूर नाहीं.

अध्यात्माशिवाय जीवनविषयक तत्त्वज्ञान काव्याचा प्रमुख विषय करून किंवा ध्येय मानून कोणी फारसें लिहिलें नाहीं. टिळकांचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान ख्रिस्ताचें होतें. केशवसुतांनीं स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या युरोपीय तत्त्वत्रयीचा अंगीकार केला असावेंसें वाटतें; आणि पुढील कवींनीं तोच मार्ग चोखाळला असें दिसतें. पैकीं स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ प्रामुख्यानें सामाजिक स्वातंत्र्य असाच झाला व त्याकरितां कितीएक कवींनीं समाजास आणि रूढि-बंधनांस शिव्या देऊन घेतल्या. समतेचा अर्थ मात्र व्यापकपणें घेऊन स्त्री आणि पुरुष, गरीब नि श्रीमंत, ब्राह्मण व अब्राह्मण यांमधील विषमता एक-जात सर्वांनीं अमान्य करून, त्या दिशेनेंच तिसरें तत्त्व जें बंधुता तिचा अर्थ लावून काव्यरचना केली. समतेचा अर्थ समाजसत्तावाद असा करून काव्यां-तून स्पष्टपणें प्रचार कविजन करीत नाहींत. पण त्याविरुद्धहि कोणी लिहीत नाहींत. आधुनिक तरुण स्वतःस 'सर्वतुच्छवादी' म्हणवीत असले तरी, आणि त्याचा परिणाम आजच्या काव्यरचनेच्या बाबतींत होत असला तरी, कालपर्यंत या सिनिसिझम्चा प्रवेश गंभीर काव्यरचनेंत झाला नव्हता. कदाचित् काव्य हेंच या वादाच्या कल्पनेस वावडें असल्यानें असें झालें असावें. तसेंच कवींच्या मनोरचनेस अनुकूल असूनहि उमरखय्यामी केवलसौख्यवादहि कोणी निःसंदिग्धरीत्या अवलंबिला नाहीं. उमरच्या रुबायांचीं तीनचार भाषांतरें

होऊनहि आणि आचरणांत याचें अंशतः तरी अनुकरण होत असूनहि, त्याचा अंगीकार उघडपणें करण्याचें धैर्य कवींत नसावेंसें वाटतें. पु. य. देशपांडे यांनीं मात्र उमरची मदिरा रूपकानें आपल्या निर्माल्यांत आणली आहे. कदाचित् महाराष्ट्राच्या स्वभावास हा सुखवाद रुचत नसावा. सारांश, केशवसुतांनीं एकदां जी 'तुतारी' फुंकली, तिचाच अनुवाद कोणी डंका वाजवून, कोणी 'रण-शिंग' फुंकून करूं पाहतात; पण पुरोगामी किंवा प्रतिगामी कसलेंच निराळें तत्त्वज्ञान कोणी पुढें आणलें नाहीं. आहे ही तत्त्वत्रयी वाईट आहे असें नव्हे; पण आतां तिच्यांतील नावीन्य कमी झालें आहे, हेंहि तितकेंच खरें.

भक्तिरस-संप्रदायापैकीं एक प्रकार अद्यापिहि आपलें अस्तित्व टिकवून होता. श्रीकृष्ण आणि राधा यांचे चिरंतन संबंध किंवा प्रेम हें काव्याचा कायमचा विषय होऊन राहिलें आहे. यामध्यें भक्तीचा जेवढा भाग आहे त्यापेक्षां प्रेमाचा बराच अधिक भाग असावा अशी बळकट शंका येते. नाहीं तर मनानें अगदीं आधुनिक असलेले कविहि राधेसंबंधीं लिहिते ना! टेकाड्यांनीं तर राधा-कृष्णांचा पिच्छा पुरवून त्यांचा एकान्त नाहींसा करून टाकला होता. कवि म्हटला कीं, त्यानें मुरलीसंबंधीं कांहीं तरी लिहिलेंच पाहिजे असा अलिखित सिद्धान्त झाला होता. 'गीतगोविंदा'सारख्या काव्याचा पुन्हा नव्यानें अनुवाद झाला. सारांश, कृष्णानें किंवा खरें म्हटलें तर राधेनें आपली कवि-मनावरची पकड सैल केली असली तरी, सर्वस्वीं काढून घेतली असल्याचें दिसत नाहीं. विदर्भामधील कवींनीं तरी रुक्मिणीस विसरून राधेला डोक्यावर घेऊं नये, पण तेथेंहि तोच प्रकार झाला. कोणी आपल्यापरी प्रेमाच्या नव-नवीन कल्पना या राधा-कृष्ण-प्रेमावर बसवूं पाहतात, पण अखेरीस मानवी प्रेमाच्या बाह्य स्वरूपांतून राधा-कृष्णांची सुटका होऊं शकत नाहीं. प्रेम आणि परमार्थ दोनहि साधतात; तर मग या अनादि विषयाचा आधार उगाच कां सोडा अशी भावना या कविजनांची दिसते; आणि म्हणूनच राधा-कृष्ण काव्यप्रांत सोडून जाऊं शकत नाहींत. सध्यांच्या काव्याच्या मंदीच्या दिवसांत मात्र त्यांचेंहि महत्त्व कमी झाल्यासारखें दिसत आहे. ही मंदी देवांनाहि बाधक होत आहे म्हणावयाची!

कवींच्या भक्तिभावनेंत ईश्वराखेरीज इतरांनीं बरीच भागीदारी उचलली. स्वधर्म, स्वभाषा आणि यापेक्षांहि स्वदेश हे ते प्रमुख भागीदार होत.

धर्माच्याविषयीं सध्यांची पिढी उदासीन आहे आणि महाराष्ट्र भावनेपेक्षां विचारास अधिक वाहिलेला असल्यामुळें धर्माविषयींचें मराठी कवींचें प्रेम कडवें किंवा जळजळीत नाहीं; व केवळ धर्मप्रेमामुळें त्यावर लिहिलेल्या कवितांची संख्या थोडीच आहे. असल्याच तर सनातनधर्मावर टीका करणाऱ्या किंवा कोरडे ओढणाऱ्या कविताच अधिक. धर्मप्रेमानें प्रेरित झालेलें एक काव्य म्हणून 'गोमांतक' या दीर्घ काव्याचा उल्लेख अवश्य करावयास हवा. धर्मप्रेमांत धर्मप्रीतीपेक्षां स्वसमाज आणि स्वराज्य यांची प्रीतीच अधिक असते, आणि एरवीं स्वधर्मावर आपणच तडाके देत असतां, आपला समाज आणि राज्य यांवर धर्माच्या बाजूनें परकीयांनीं आक्रमण केल्यास महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाज त्याच धर्माचें मंडन करितो. धर्म धर्माकरितां प्रिय असण्यापेक्षां स्वराज्य आणि समाज यांजकरितांच तो प्रिय असतो असें म्हणणेंच आम्हां महाराष्ट्रीयांसंबंधीं अधिक खरें ठरेल. आमची मायबोलीहि याकरितांच आम्हांस अधिक प्रिय. पण या दोहोंपेक्षां स्वदेश हा प्रिय. या स्वदेशप्रीतीमध्येंच आधुनिक काव्यांतील वीररसाचें मूळ आणि क्षेत्र आहे. या प्रीतीला साहजिकच प्रमुख अधिष्ठान भूतकालीन इतिहासाचें आहे. इतर प्रांतांच्या मानानें मराठ्यांचा उज्ज्वल इतिहास ताजा आहे. विनायक कवीनें ऐतिहासिक स्त्रियांचीं चरित्रें लिहून आणि 'हतभागिनी' व 'कोठला शिवाजी राजा' या स्फुट कविता लिहून या प्रकारच्या ऐतिहासिक आणि देशभक्तिपर काव्यास या कालांत उजळा दिला. त्यांचीच प्रथा माधव, गोविंद, तिवारी, अज्ञातवासी आणि सावरकर यांनीं चालवून देशभक्तिपर आणि वीररसात्मक काव्य समृद्ध केलें. पोवाड्याची प्रथाहि पुनरुज्जीवित होऊन जुन्या ऐतिहासिक विषयांवर नवीन पोवाडे लिहिले जाऊं लागले, व अद्यापिहि लिहिले जात आहेत. आधुनिक इतिहासांत वीररसाचें स्वरूप बदललें. प्रत्यक्ष प्रक्षोभक असें लेखन सरकारी नियंत्रणामुळें लिहिलें जाऊं शकलें नाहीं किंवा जें लिहिलें गेलें तें जप्त झालें. अगदीं अलीकडील राजकीय चळवळीवर महाराष्ट्रानें फारसें लिहिलें नाहीं. त्या चळवळीचें स्वरूप आणि पद्धति कदाचित् महाराष्ट्रीयांस रुचणारी नसावी. गनिमी कावा किंवा हिंसात्मक प्रतिकार परिचित असलेल्या मनांस लाठीमार खाणें आणि निःशस्त्रप्रतिकार करणें यांतील वीररसाचें आकलन होत नसावें किंवा सध्यांच्या कविजनांची सुखलोलुप प्रेमप्रियता

त्यांस या विषयाकडे दुर्लक्ष करावयास लावीत असावी. सामाजिक शौर्य त्यांस पटतेंसें दिसतें. खड्गबहादुराच्या शौर्यावर एक दीर्घ काव्य लिहिलें जातें; गरीब अबलेला दांडग्याच्या तावडींतून सोडविणाऱ्यावर 'खरा शूर' ही कविता लिहिली जाते; परंतु सत्याग्रहावर चांगलीशी कविता लिहिली जात नाहीं. वीररसाच्या बाबतींत आम्ही ऐतिहासिक कालावरच अधिक अवलंबून आहोंत व पोवाड्यांची किंवा तत्सम स्फुट आधुनिक कवितेची हौस अद्यापि जीव धरून आहे. खरोखर जळजळीत किंवा वीररसाची कविता लिहिण्यांत गोविंद कवीइतकें यश सावरकरांना तरी मिळालें कीं नाहीं याची शंका वाटते. तिवारींच्या कवितेंत अवडंबर किंवा आवाज अधिक वाटला, तर माधवांच्या कवितेंत वीररसाला जरा अधिकच वाटणारें शिल्प व साफसुफी आढळते. तथापि देशभक्तिपर काव्य होत नाहीं म्हणून जेवढी हाकाटी केली जाते त्या मानानें तें दुर्मिळ झालें आहे असें वाटत नाहीं; मात्र चालू राजकीय लढ्या-विषयीं मराठी कवींस जिव्हाळा वाटत नसावा. कारणें काय असतील तीं असोत !

वीररसाला जवळ असणारा रौद्ररस आणि त्यावर बराचसा अवलंबून असणारा भयानक या रसांस जुन्या काव्यांत जसें स्वतंत्र व महत्त्वाचें स्थान नव्हतें तसेंच आतांहि नाहीं. काव्यरचनेची प्रवृत्ति स्फुट काव्याकडे झाल्यानें व उपरिनिर्दिष्ट रसास बहुधा दुय्यम स्थानच देणें योग्य असल्यानें, या रसांची निवड करून त्यावर स्वतंत्र रचना करण्याइतकें सामर्थ्य त्यांस कधींच येऊं शकलें नाहीं. वीररसाच्या अनुषंगानें त्यांचा जो कांहीं आविष्कार झाला तेवढाच किंवा 'नव-रस-मंजरी'त विनोदानें कोणी वर्णन केलें तेवढेंच. रौद्ररसाचें उत्तम वर्णन तांब्यांच्या 'रुद्रास आवाहन' या कवितेंत आलें आहे. भयानकाचें वर्णन कांहीं काल प्लेगच्या वर्णनाबरोबर होई; पण एकंदरींत या रसाचा आविष्कार कमीच झाला. यांच्याप्रमाणेंच बीभत्सरसाची स्थिति आहे. जुन्या वाङ्मयांत या रसाला दोन प्रकारांनीं वाव मिळे. वीर रसाच्या अनुषंगानें किंवा शांतरसास साहाय्यक म्हणून युद्धानंतरच्या रणक्षेत्रावरील परिस्थितींत 'मेदोस्थिमांसमज्जासृक्' यांचें जुगुप्सादायक वर्णन ओघानेंच येई. त्याचप्रमाणें शांतरसास म्हणजे वैराग्यास अनुकूल म्हणून स्त्रीच्या सौंदर्याचें विपरीत वर्णन बीभत्सरसांत परिणत होई. आधुनिक महाराष्ट्राच्या

इतिहासांत युद्धास स्थान नसल्यानें, आणि स्त्रीविषयक अनादराची भावना नाहींशी झाल्यामुळें, जुन्या बीभत्सरसासहि जागा मिळेना; परंतु एक नवीन बीभत्सरस हास्याच्या अनुषंगानें मराठी काव्यांत अवतरला आहे. विनोद किंवा उपहासाच्या भरांत विवेक सुटणें अगदीं सुलभ असल्यानें, आणि वाटेल तो कवि विनोदी लेखन करून सवंग लोकप्रियतेची प्राप्ति करून घेण्याची इच्छा करूं लागल्यानें, काव्यांत बीभत्सरसानें बराच धुमाकूळ माजविला आहे. कोणी स्त्रीच्या कुरूपतेचें वर्णन करितो, कोणी चिखल-गोमयाचें चित्र काढितो किंवा ढेकूण-पिसवा, मुंगळा-मुंगळी यांच्यासंबंधीं सविस्तर लिहितो. क्षुद्र विषय व त्यांना शोभतील असे शब्दप्रयोग विनोदास लागत असल्यामुळें विवेक सुटल्यास काव्य किती बीभत्स होत असेल याची कल्पना करणें अवघड नाहीं. अर्थात् यामुळें उत्पन्न होणारी जुगुप्सा काव्यविषयक अधिक असते. कुचेष्टा करण्यानें प्रतिष्ठा फार झपाट्यानें वाढते असा अनुभव आल्यामुळें पुष्कळ अविवेकी कवींनीं काव्याच्या या प्रांतांत शिरून विनोदाच्या ऐवजीं बीभत्साचें भरताड काव्यांत आणून टाकलें आहे, व खऱ्या उच्च विनोदी काव्यास पळवून लावलें आहे असाहि अनुभव येतो. असें असूनहि गद्याप्रमाणें पद्यांतहि स्वतंत्र महत्त्वाचें असें स्थान मिळवून हास्यरसानें इतर कोणत्याहि रसापेक्षां सापेक्षतः अधिक प्रगति— विशेषतः अलीकडील काळांत केली आहे. हास्योत्पत्तीस कारणीभूत होणाऱ्या उपहास, विनोद व विशेषतः विडंबन या तीनहि काव्यप्रकारांचा भरपूर प्रसार गेल्या पंधरा वर्षांत झाला आहे. केशवसुतांनीं खाणावळींतील 'तुपाच्या धारेवर', टिळकांनीं 'तिंबूनानां'वर, मोगऱ्यांनीं 'पदवी'वर, विनायकांनीं 'चिलमी'वर व गोविन्दाग्रजांनीं 'विहीण आणि तोंडाळ बायको' यांवर स्फुट कविता लिहून हास्यरसाला मिळवून दिलेलें स्वतंत्र स्थान महत्त्वाचें करण्यांत अत्रे यांनीं अपूर्व यश संपादिलें; पण त्यांचाहि तोल नेहमींच राहिला असें न झाल्यानें, अनुकरण करणाऱ्यांनीं अनुकार्य आदर्शांतील सूक्ष्म दोष उठावदारपणें पुढें मांडून काव्यरचना केली. हास्यरसाला शिष्टमान्यता मिळाली एवढें मात्र खरें. स्वतंत्र स्फुट उपहासकाव्य फारसें लिहिलें जात नाहीं. मोगऱ्यांच्यामागें पटवर्धनांनीं लिहिलेलीं 'सुधारक' व 'नकुलालंकार' हीं दीर्घ काव्यें तेवढीं उल्लेखनीय वाटतात. बहुतेक उपहास विडंबन आणि विनोद यांच्या आडच दडलेला आहे.

मानवाच्या प्रेमांत आणि भक्तींत सृष्टीनेंहि बराच मोठा वाटा उचललेला आहे. क्रांतिपूर्व कालांत स्वतंत्र सृष्टिवर्णनात्मक काव्यें लिहिलीं गेलीं होतीं. 'गंगावर्णन' व 'षड्ऋतुवर्णन' यांतून स्थलकालानुसार पुष्कळसें सृष्टिवर्णन येऊन गेलें. तें सरस व सुंदरहि वटलें. परंतु पुढें सृष्टीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणांतच फरक पडला. सृष्टि केवळ वर्णनाविषय राहिली नसून प्रेमाचा किंवा भक्तीचा विषय झाली आहे. ही दृष्टि आमची मूळची नसून वर्ड्स्वर्थ् आदि पाश्चात्य कवींपासून आपण उचलली. केशवसुतांचें सृष्टिप्रेम थोडेंसें उसनें आणि काव्यप्रीतीच्या पोटीं आलेलें दिसतें. टिळकांची मुलांच्या बरोबर फुलांचे कवि म्हणून जी प्रसिद्धि झाली ती त्यांच्या काव्यांत केशवसुतांपेक्षां सृष्टिविषयक जिव्हाळ्याचा भाग अधिक होता म्हणून. टिळकांच्याच सहवासानें कीं काय, बालकवींच्या ठिकाणीं हें प्रेम उत्कर्षाप्रत जाऊन त्याचा उद्रेक सुंदर काव्यरूपानें झाला. सृष्टीवरील त्यांचें प्रेम इतर आधुनिक कवींत एवढ्या प्रमाणांत न आढळलें तरी त्याचें महत्त्व त्यांस पटलें आहे, आणि अनेकांनीं त्याचा फॅशन् म्हणून स्वीकार केला. कांहींमध्यें हें प्रेम केवळ अनुकरणात्मक आहे हें स्पष्ट दिसतें, पण कांहींना खरोखर जिव्हाळा वाटतो. उषा, अरुण, रजनी, तारका, निर्झर, फुलराणी, वृक्षलता, कोकिळ आणि चंडोल, वसंत, शरद्, वर्षा अशी मंडळी या काव्यांत वावरत असतात. अनेक वेळां यांच्यावर मानवांच्या भावनांचा आरोप केला जातो व वास्तवतेसह चमत्कृतिहि चाखावयास सापडते. सृष्टीच्या मनोज्ञ रूपाइतकें तिचें भीषण स्वरूप कविप्रिय झालें नाहीं. तथापि गडकऱ्यांच्या 'घुबडास' किंवा 'स्मशानगीत' इत्यादि कवितांतून त्यांचेंहि दर्शन होतें. सृष्टिवर्णनांत वास्तवतेला प्रमुख स्थान असून कविसंकेतांचा उपयोग फारसा केलेला दिसत नाहीं. जुन्या कवितांतून सृष्टिवर्णनामध्यें कालस्थलविपर्यासाचे दोष दिसत असत ते आतां जाणून तरी होत नाहींत. समासोक्तीनें नायक-नायिकाव्यवहार सूचित करण्याकडे सृष्टिवर्णनाचा उपयोग संस्कृत काव्यांत होत असे, तो श्लेषाचा प्रघात फारच कमी झाल्यानें नवीन मराठी काव्यांत होत नाहीं. गुलाब, कलिका इत्यादींच्या रूपकानें कांहीं कवितांमध्यें सृष्टीचा उपयोग करून घेण्यांत येतो, परंतु अन्योक्तीमधून ज्या तऱ्हेनें व जेवढ्या प्रमाणांत सृष्टि आणि तिचे प्रमुख घटक यांचा उपयोग करीत तेवढा तो अलीकडील काव्यांत होत नाहीं; म्हणजे सृष्टीशीं कवींचें

वर्तन सरळपणें होत आहे. तींत व्यंजनेनें तिसऱ्या व्यक्तीचा शिरकाव कमी होतो. असें असूनहि सृष्टिवर्णन म्हणजे तिचा फोटो ही भावनाहि कमी आहे ही गोष्ट समाधानाची आहे. त्यांत कवींच्या तिजविषयींच्या भावना तरी प्रकट होतात, किंवा त्यांचा आरोप तरी तिजवर होतो. कवींच्या प्रेमामध्यें वाटेकरी झालेल्या अनेक गोष्टींत सृष्टीनें चांगलेंच महत्त्वाचें स्थान पटकाविलें आहे.

कविप्रेमामध्यें आणखी कांहीं नवीन मंडळींनीं वाटा उचललेला दिसतो. ती म्हणजे मुलें. जुन्या रसव्यवस्थेंत वत्सलरसास सर्वमान्यता मिळाली नव्हती, पण नवीन जमान्यांत त्यास खास जागा द्यावी लागेल. प्रथमतः अर्थात् लहान मुलांना उपयुक्त आणि त्यांच्याकरितांच लिहिलेल्या बालवाङ्मयाचेंच त्यास स्वरूप होतें. मो. ग. लोंढे व वि. कों. ओक यांनीं यास प्रारंभ केला; बालबोध, बालबोधमेवा, आनंद, खेळगडी व क्रमिक पुस्तकें यांत या कवितांना स्थान मिळालें. ओकांच्या कवितांपेक्षां लोंढ्यांच्या लेखनांत काव्यगुण अधिक असे. नैतिक प्रतिपादन हाच मुख्य हेतु असे, व 'बरें सत्य बोला' किंवा 'त्या सोंगऱ्या भांडण लाविताति' यापेक्षां फारसें अधिक उच्च दर्जाचें काव्य त्यांतून येत नसे. परंतु नीत्युपदेशाचें हें स्वरूप जाऊन त्यास क्रमानें ललित-वाङ्मयाचें स्वरूप आलें. लहान मुलांच्या भावना, त्यांना पडणारे प्रश्न, त्यांना रम्य वाटणाऱ्या गोष्टी यांचें त्यांच्या दृष्टीनें केलेलें वर्णन यासच महत्त्व आलें. टिळक, दत्त, नंतर मायदेव इत्यादि कवींनीं या संक्रमणास हातभार लावला. 'चला सुटी झाली' किंवा 'एंजिनवाला' इत्यादि कवितांनीं हें संक्रमण स्पष्ट झालें. पटर्धनांच्याहि शिशुविषयक कविता वाचनीय झाल्या आहेत. या प्रयत्नांत कित्येक वेळां कवि आपले विचार लहान मुलांवर आरोपित करून चमत्कृति आणण्याचा प्रयत्न करितात आणि मग तें काव्य कृत्रिम व अस्वाभाविक होण्याची भीति असते. 'गोड खाऊ' किंवा 'जरीची टोपी' यांकरितां हट्ट धरून बसणारा मुलगा आपल्या आईस पुनर्विवाहाबद्दल दोष देण्याइतका समजूत आलेला असेल असें म्हणवत नाहीं. त्यांच्या भाषेच्या बाबतींतहि अशीच गफलत होते. कांहीं शब्द बालांच्या तोंडीं न शोभणारे असे घातले जातात. भाषा बोबडी असावी लागते, आणि ती निश्चित नसल्यानें मुलामुलांच्या बोलण्यांत एकरूपता राहत नाहींच, पण एकाच मुलाच्या बोलण्यांतहि ती

राहत नाहीं. पण यापेक्षांहि आक्षेप घेण्याजोगी गोष्ट म्हणजे प्रौढ विचार व कल्पना. सर्वसाधारण मुलांत आढळून न येणारी हुशारी बहुधा या काव्यांतील मुलांत असते, व तीं प्रौढांप्रमाणें बोलून कवीस निरुत्तर किंवा स्तंभित करतात, हें पाहून वाचकांनाहि आश्चर्य वाटतें. तथापि शिशुगीतांस आधुनिक काव्य-वाङ्मयांत स्वतंत्र स्थान प्राप्त होऊन तो एक काव्यप्रकार होऊन बसला आहे हें निश्चित.

बालांप्रमाणेंच ग्रामीणजनांसहि काव्यांत स्थान मिळालें आहे. इंग्रजी-मधील Pastoral Poetry च्या वाचनाचा परिणाम म्हणून, किंवा समाजांतील सर्वच माणसांसंबंधीं वाटूं लागलेल्या समतेच्या आणि बंधुतेच्या भावनांचा परिणाम म्हणून, किंवा 'परत निसर्गाकडे' या चळवळीचा एक भाग म्हणून, अथवा ग्रामोद्धार म्हणून, जानपद हा आधुनिक काव्याचा एक महत्त्वाचा विषय होऊन त्यावर लिहिलेल्या कवितांचा एक स्वतंत्र संग्रहहि प्रसिद्ध झाला आहे. केशवसुतांनीं मजुरावर एक कविता लिहिली, माधवा-नुजांनीं दुष्काळांतील कामकऱ्यांवर अनेक कविता लिहिल्या अशी या परंपरेस सुरुवात झाली. कित्येक वेळां शहरी राहणीचा तिरस्कार म्हणून जानपदांच्या जीवनाचा हेवा करण्यांत येतो, तर बहुधा अज्ञानानें किंवा फॅशन् म्हणून या जानपद-प्रेमाचा आविष्कार होतो. पुष्कळ वेळां नागरिकांच्या त्यांच्यासंबंधीं-च्या भावना प्रकट होतात, तर अनेकदां त्या जानपदांच्या भावना आपल्या कल्पनेनें कवि रंगवीत असतात. त्यांचें शेत, कारभारीण, बैल, मोट, विहीर, न्ह्यारी, पेरणी, सुगी, हंगाम हे विषय स्वाभाविकपणें या काव्यांतून येतात. इंग्रजी काव्यांतील धनगर किंवा शेतकऱ्यांशिवाय इतर धंदेवाला वर्गहि दर्शन देत नाहीं. साधारण कविवर्गापुढें शेतकरी हाच प्रामुख्यानें आहे. त्याचीं सुखेंच नागरिक कवींच्या डोळयांत भरतात. त्याचें खडतर जीवन कमी लक्षांत येतें. त्यांच्या प्रेमाच्या कल्पना त्यांस आकर्षक वाटतात. शिशुंसंबंधींच्या भावनाविष्कारांत आणि काव्यलेखनांत जे दोष होण्याचा संभव असतो तोच संभव याहि काव्यांत असतो. विचार आणि भाषा यांत शहरी कृत्रिम जीवनाची छटा पडते. जेथें भाषेंत अतिस्वाभाविकता आणली जाते तेथें दुर्बोधता येते; पण अभ्यासानें आणि अधिक परिचयानें हें काव्य अधिक चांगलें वठेल असें वाटतें.

नित्यानित्यविवेकजन्मा निर्वेद हा ज्याचा स्थायीभाव समजला जातो

अशा शांतरसास नवीन काव्यांत अल्प स्थान आहे. नित्यानित्यविवेकाचा प्रयत्नच जेथें होत नाहीं तेथें त्यावर आधारलेला शांतरस कसा सापडणार ? भक्तीनें प्राप्त होणारें समाधानहि क्वचित् आढळावयाचें. टिळक सोडल्यास नव्या पंथांतील बहुतेकांच्या मनाची अवस्था म्हणजे संमोहलहरीची. असमाधान हेंच नवीन युगाचें महत्त्वाचें लक्षण. प्रेमविषयक असमाधान, समाजव्यवस्थाविषयक असमाधान, राजकीय असमाधान किंवा आध्यात्मिक असमाधान, कांहींतरी कविमनास जाचत असतें, किंबहुना तें आहे म्हणूनच त्यांचें काव्य बाहेर पडतें. काव्य म्हणजे आनंदस्फूर्तीचे उद्‌गार न होतां मानसिक अस्वास्थ्याचे उद्‌गार अशीच स्थिति पुष्कळांची असते. कोणाला 'ओढणी' लागते, कोणाची 'जळजळ' चालते, कोणाची प्रेमानिराशा होते. एकूण मजकूर असमाधानाचा. म्हणून शांतरसाचा आविष्कार अपवाद म्हणूनच होतो. ज्यांना समाधान लाभतें, ते बहुतेक काव्यरचनाच सोडून देत असावेत. शांतरसावर पूर्वींच घेण्यांत आलेला आक्षेप नवीन काव्यावरून खरा ठरण्याचाच संभव अधिक.

जुन्या रसव्यवस्थेंत ज्याला मान्यता देण्याची सूचना पुढें आली, पण बहुमत मिळालें नाहीं, तो उदात्तरस नवीन काव्यांतहि तितकाच दुर्लक्षित झाला आहे. सावरकरांच्या जगन्नाथाच्या रथावरील कवितेंत तो आल्यासारखा क्वचित् कोठें दिसतो. त्याचा आस्वाद घेणाऱ्या व्यक्तीहि थोड्या आणि त्याची प्रतीति होण्याजोगे प्रतीतीचे क्षणहि कवींच्या आयुष्यांत थोडे; तेव्हां हें काव्य थोडेंच निर्माण होतें. भावनेपेक्षां कल्पनेची अथवा विचाराची उडीच यांत अधिक, व असें झालें कीं, सामान्य वाचकाच्या व कवीच्या आटोक्याच्या बाहेरच तें जातें. विचारप्रधान काव्य अगदीं झालें नाहीं असें नाहीं, पण त्याची संख्या मात्र थोडीच आहे.

काव्याच्या अंतरंगामधील परिवर्तांचा हा इतिहास झाला. त्याच्या बाह्य स्वरूपांतहि अनेक परिवर्त झाले. ज्या कालाचें समालोचन आपण करीत आहों त्याच्या आरंभास आर्या व इतर संस्कृत वृत्त-प्रकार रूढ होते. मराठी पद्य-प्रकारांमध्यें साकी, दिंडी, पदें व क्वचित् अभंग यांचा आश्रय केला जाई. शाहिरी वाङ्मयास त्यांची स्वतंत्र जातिरचना उपयोगांत आणली जाई. ही प्रथा क्रांतिकालापर्यंत अव्याहत चालू राहिली. आजवर चालत आलेले पद्यप्रकार

बदलण्याचें कोणाच्याच मनांत आलें नाहीं किंवा आवश्यकताहि वाटली नाहीं; परंतु वृत्ताच्या बाबतींत स्वतंत्र प्रयोग करण्याचें केशवसुतांनीं प्रथम सुरू केलें असें दिसतें. (टिळकांनीं या बाबतींत त्यांचें अनुकरण केलें असेल.) वृत्त-वैचित्र्याचा अवलंब कर; अथवा बालानंदासारख्या जातिचरणाचा उपयोग कर अथवा शाहिरी काव्यांतील केशवकरणी, फटका इत्यादि जातींचा उद्धार कर किंवा साडेतीन श्लोकी यमकवैशिष्ट्ययुक्त रचना करून पाहा किंवा फुलांच्या परवरणींत केल्याप्रमाणें जवळ जवळ मुक्तबंध रचना कर इत्यादि गोष्टी त्यांनीं करून पाहिल्या व त्यांचाच प्रसार पुढें मराठी काव्यांत झाला. केशवसुतांनीं केलेले हे प्रयोग झपूर्झा, वातचक्र, म्हातारी, गोफण, तुतारी, परवरण, घुबड इत्यादि कवितांतून आपल्यास पाहावयास सापडतात. त्यांनीं वृत्तबद्ध कविता बरीच लिहिली हें खरें; पण वृत्ताकडून जातीकडे धडाडीनें पाऊल टाकलें व वृत्ताच्या चौकटींतून बऱ्याच अंशीं काव्याची मुक्तता केली. जुन्या स्त्रियांच्या अंजनी गीताचाहि उपयोग केला. म्हणजे काव्य हें केवळ वृत्तापेक्षां अधिक गेय करण्याचा व त्यांत संगीताचें प्राबल्य माजविण्याचा मात्र त्यांचा हेतु होता असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. या बंधमुक्ततेचा परिणाम हळूहळू वृत्तरचना पाठीमागें पडून जातिरचनाच करण्यांत होईल व कवितांच्या डोक्यावर राग व ताल येऊन बसतील हें सारें त्यांना दिसलें असें नाहीं. काव्यरचनेंतील कृत्रिमता भाषादृष्ट्या जशी त्यांनीं काढली, तशीच वृत्त-दृष्ट्याहि काढण्याचा प्रयत्न केला इतकेंच. याच सुमारास संगीत नाटकेंहि लोकप्रिय झालीं असल्यानें त्यांतील पदांच्या चालींचा उपयोगहि कवि करूं लागले. पण हीं पदेंहि जेव्हां रचनादृष्ट्या किंवा म्हणण्याच्या दृष्टीनेंहि गुंतागुंतीचीं होऊं लागलीं तेव्हां सुदैवानें त्यांचा नाद कवींनीं सोडला. सोप्या चाली मात्र काव्यरचनेला उपयोगांत आल्या. त्या आतां रूढ होऊन बसल्या. वृत्तरचना फारशी न केलेले अलीकडील पुष्कळ कवि आहेत. पदांच्या चाली स्फुट रचनेला अनुकूल आहेत म्हणूनच त्यांचा प्रसार व स्वीकार झपाट्यानें होतो. परंतु काव्यार्थ थोडाहि लांबला तरी त्या कंटाळवाण्या होतात हा त्यांच्यामध्यें दोष आहे. वस्तुतः काव्यांत संगीताचें प्रमाण कमीच पाहिजे. नाहीं तर अर्थाकडे दुर्लक्ष होऊन गेयतेकडेच लक्ष लागतें. अर्थ हा काव्यांत शब्दाला दुय्यम होतां कामा नये. या पद्यपरिवर्तनांत एका परकीय अशा पद्य-

प्रकाराचा प्रवेश पुढें झाला. तो म्हणजे गझल. याचेंहि आगमन संगीत नाटकांच्या द्वारें झालें, व गेयता, रचना आणि विविधता या बाबतींत वृत्तांच्यापेक्षां अधिक अनुकूल असल्यानें तो झपाट्यानें लोकप्रिय झाला. या सामग्रीवर बरींच वर्षे नवीन काव्य होऊं लागलें. तिसऱ्या विस्ताराच्या कालांत रविकिरण-मंडळ व माधवराव पटवर्धन यांच्या परिश्रमानें या गझल-रचनेस शुद्ध शास्त्रीय स्वरूप आलें आणि जातिरचनेचेंहि अनेक जुने प्रकार नवीन शुद्ध स्वरूपांत योजण्यांत आले. मुद्रिका, बालमुकुंद, पञ्चकल्याणी, पुष्पिता इत्यादि जाति याचीं उदाहरणें होत. यांतच छंदांचें पुनरुज्जीवन व संस्करण यांची भर पडून गेय ओवीचा उपयोग अधिक प्रमाणावर होऊं लागला. यांतूनच न्यूनाधिक अक्षरसंख्याक असे प्राची छंदासारखे छंदहि मधून मधून दिसूं लागून गेयतेच्या दृष्टीनें कमी, परंतु विचार-प्रदर्शनास अनुकूल अशी रचना क्वचित् होऊं लागली. याचेंच अधिक उत्क्रांत असें स्वरूप मुक्तछंद हें होय. अद्यापि हे दोनहि प्रकार, विशेषतः मुक्तछंद, प्रयोगावस्थेंतच आहेत. पण कदाचित् भविष्यकालीन काव्याचीं हींच वाहनें होणार नाहींत कशावरून ?

काव्याच्या या बाह्य स्वरूपाचें यमक हें एक महत्त्वाचें अंग आहे व त्याच्याहि इतिहासांत एक आंदोलन होऊन गेलें. सुनीत-रचना करीत असतां यमकाचे कांहीं प्रयोग केशवसुतांना करावे लागले, व यमकाच्या स्वरूपांत कांहीं बदलहि झाला. क्वचित् निर्यमक रचनाहि त्यांनीं केली. पण त्याच्या बंधनांतून बाहेर पडण्याचा मनापासून व जोराचा प्रयत्न मात्र त्यांनीं केला नाहीं. तें कार्य काव्यरचनेंत त्यांचे शिष्य असलेले रेंदाळकर यांनीं धडाडीनें केलें व आपल्यापुरतें यमकबंधन तोडूनहि टाकलें. पण त्यांचा प्रयत्न चिरजीवी झाला नाहीं. नाथ निफाडकर यांनींहि निर्यमक रचना यशस्वी करून दाखविली. परंतु या दोघांनींहि सयमक रचनेवर बहिष्कार घातलेला नसल्यानें, त्यांच्याच पुरस्कारांत कमकुवतपणा आला असावा व यमकाचें उच्चाटन झालें नाहीं. नवीन मुक्तबंधाच्या पुरस्कारांत यमकनिवृत्ति हें एक महत्त्वाचें अंग असल्यानें पुनः यमकाचें आसन हादरूं लागलें आहे. पण मुक्तबंध यायलाच अद्यापि कांहीं काल जावा लागेल. तो येईलच असें नाहीं. तोंपर्यंत आणि जातिरचनेची लोकप्रियता कमी झाली नाहीं तोंपर्यंत यमकास फारशी भीति आहे असें नाहीं.

या ठिकाणीं काव्यरचनेस ज्यांच्याकडून उत्तेजन मिळत गेलें अशा व्यक्तींचा व संस्थांचा नामनिर्देश करणें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें. दक्षिणा प्राइझ कमिटीचा उल्लेख प्रथम करणें कालदृष्ट्या व द्रव्यदृष्ट्या योग्य होईल. आरंभीच्या कांहीं दिवसांत बक्षिसें लावून तिनें काव्यरचना करविली. चिंतामणिपेठकर व कुरुंदवाडकर यांचीं गंगावर्णनें, पारखी व लेले यांचीं 'कृष्णाकुमारी' काव्यें, लेले यांचें 'रघुवंशाचें भाषांतर', व 'शिवाजीचरित्र'; पारखी यांचें 'षड्ऋतु-वर्णन' इत्यादि ग्रंथांस त्या वेळच्या मानानेंच नव्हे, तर सध्यांसुद्धां चांगलीं वाटतील अशीं पारितोषिकें देऊन काव्यरचनेची परंपराच जिवंत ठेवण्याचें श्रेय तिनें घेतलें म्हणावयास हरकत नाहीं. परंतु द्रव्यसाहाय्य न करतांहि प्रसिद्धि देऊन उत्तेजन देण्याचें कार्य आधीं विविधज्ञानविस्तारानें, नंतर करमणूक, नवयुग, उद्यान या मासिकांनीं केलें. मनोरंजनानें आधुनिक काव्याचा गौरव जेवढा केला तेवढा इतर मासिकांनी केला नसेल. पहिल्या पृष्ठाचा, बाजूच्या महिरपींचा मान मिळणें हाच मोठा गौरव कवीच्या काव्याचा त्या वेळीं वाटे. पुण्याच्या करमणूक साताहिकानेंहि नवकाव्याचें स्वागत केलें. परंतु या साऱ्यापेक्षांहि जवळ जवळ सतत चाळीस वर्षें स्वतः झीज सोसून केवळ काव्याकरितां चालविलेल्या 'काव्यरत्नावली' मासिकाचें व त्याच्या संपादकांचें ऋण या कालांतील मराठी काव्यावर केवढें आहे याचें शब्दानें वर्णन करणें शक्य नाहीं. केशवसुतांपासून रविकिरणमंडळांतील कवींपर्यंत साऱ्यांना त्यांत स्थान मिळालें होतें. केशवसुतांच्या कांहीं उत्कृष्ट कविता त्या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या होत्या. मराठी काव्याची एवढी सेवा करीत असूनहि त्या मासिकास ऊर्जितावस्था अशी कधीं प्राप्त झाली नाहीं, आणि अखेर तें बंद पडलें. यावरून निघणारीं अनुमानें आमच्या काव्याभिरुचीस फारशीं भूषणावह नाहींत. अलीकडच्या काळांत रत्नाकरादि मासिकांनीं काव्याची कांहीं बूज राखिली. पण एकंदरींत सध्यां काव्याच्या पानास जाहिरातीच्या पानापेक्षांहि सर्व दृष्टींनीं कमी किंमत असून, रिकामी जागा भरून काढण्याकडे त्यांचा उपयोग होतोसा दिसतो. ग्रंथ किंवा ग्रंथमालांत चंद्रशेखरांनीं संपादिलेला 'अर्वाचीन कविता' हा संग्रह; केळकर-अत्रे यांनीं संपादित 'महाराष्ट्र शारदे'चे दोन भाग; टिळक-केळकर-लेले इत्यादि मंडळींनीं संपादिलेल्या 'अभिनव-काव्य-माले'चे पांच भाग; इत्यादि ग्रंथांचा उल्लेख करावयास

हवा. गेल्या वीस वर्षांतील मराठी कवितेस मार्गदर्शन करण्याचें काम पुण्याचें शारदोपासक मंडळ आणि रविकिरणमंडळ व त्याचे सभासद यांनीं टीकाग्रंथ लिहून केलें याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावयास हवेत.

गेल्या शतकांतील काव्याकडे पाहिल्यास निराशा किंवा दुःख होण्याचें कांहींच कारण नाहीं. झालें तर समाधानच व्हावयाला हरकत नाहीं. चंद्रशेखर, लेंभे, केशवसुत, माधवानुज, टिळक, तांबे, गडकरी, बी, बालकवि, विनायक, दत्त, गोविंद, माधवज्यूलियन, यशवंत, गिरीश, ते आजचे कुसुमाग्रज, बोरकर इत्यादि कवि पाहून व षड्ऋतुवर्णन, गंगावर्णन, गोदागौरव, वनवासी फूल, तुतारी, राजहंस, शोकावर्त, विरहतरंग वाचून मनास झालेलें सुख कोणता रसिक विसरेल? परंतु अशाहि स्थितींत असंतुष्ट असणारे टीकाकार आहेतच. कोणी महाकाव्यें किंवा प्रदीर्घ काव्यें फारशीं झालीं नाहींत म्हणून, तर कोणी तें काव्य निष्क्रिय स्त्रैण प्रेमावर उभारलेलें आहे म्हणून, तर कोणी त्यापासून संदेश मिळत नाहीं म्हणून नाखूष आहेत. परंतु हें सारें असमाधान काव्यापासून करावयाच्या अपेक्षा फार व्यापक अशा केल्यानें निर्माण झालेलें आहे व या अपेक्षा करण्याची सवय काव्याच्या पूर्वीच्या व्यापक अशा स्वरूपानें आपणांस लागली. यापूर्वींच आलेल्या विवेचनावरून आपणांस हें दिसून आलें असेल कीं, पूर्वीं कवीचें खरें क्षेत्र तितकेंसें लक्षांत न आल्यानें कादंबरीकाराचें किंवा कथालेखकाचें कामहि त्यालाच करावें लागे; तसेंच त्यास तत्त्वज्ञाचें, सुधारकाचें, उपदेशकाचें किंवा प्रेषिताचींहि कामें करावीं लागत. विषयविभागाबरोबर हीं कार्यें निरनिराळे लोक निरनिराळ्या मार्गांनीं करूं लागले आहेत. तेव्हां या कार्यांची अपेक्षा आपण केवळ कवींकडून करूं नये हें बरें. कर्मयोगाचा उपदेश भगवंतांनीं पद्यामध्यें केला, म्हणून त्याचें विशेष उद्घाटन टिळकांनींहि पद्यांत करण्याची आवश्यकता उरलेली नव्हती. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' अशा तऱ्हेचा संदेश सरळ गद्यांत देतां येण्याजोगी स्थिति नसती, तर तो पद्यांत अथवा काव्यांत टिळकांनीं दिला असता यांत शंका नाहीं. रामदासांनीं आपला तेजस्वी उपदेश दासबोध या ओवीबद्ध ग्रंथांत केला तो गद्यांत, किंवा व्याख्यानांतून करण्याची पद्धति नव्हती म्हणूनच. आगरकरांना आपला समाजसुधाणेचा प्रचार वर्तमानपत्रांतील अग्रलेखांतून करतां आला नसता

तर त्यांनींहि खडबडीत का होईना काव्यरचना केली असती; परंतु यामुळें या साऱ्या गोष्टी काव्याचे खरे विषय होतात, अथवा कवीच्या कर्तव्यक्षेत्रांत पडतात असें नाहीं. तीं तीं कामें त्या त्या निरनिराळ्या लोकांनींच करावयाचीं आहेत. प्रसंगानुरोधानें त्या त्या व्यक्ति कवीपेक्षां श्रेष्ठहि समजावयास हरकत नाहीं, किंबहुना त्या असतातहि. सामाजिक कार्यकर्ता, किंवा राजकीय पुढारी यांचें व्यावहारिकदृष्ट्या स्थान सध्यां तरी मोठें आहेच व तें असावयास पाहिजे. पण कवीनें ह्याहि भूमिका घेतल्या पाहिजेत व अशा दृष्टीनें मोठें झालें पाहिजे असा आग्रह कां? निष्क्रियतेच्या आक्षेपास उत्तर हें कीं, कोणत्याहि कलास्वादनाचें स्वरूप निर्हेतुक म्हणून निष्क्रिय अशा आनंदाचेंच असतें. नृत्य, संगीत, चित्रकला इत्यादि कलांपासून होणारा आनंद (aesthetic joy) याचें किंवा तत्त्वज्ञानानें होणाऱ्या आनंदाचें स्वरूप केवलानंदाचें असतें. सौंदर्यदर्शनापासून होणारा आनंद निर्हेतुक केवल स्वरूपाचा असेल तरच तो शुद्ध राहूं शकेल, नाहीं तर त्यांत स्वार्थापेक्षता शिरून त्याचें स्वरूप गढूळ होऊं लागेल. प्रत्येक गोष्टीचा उपयोग प्रचाराकरितां करूं इच्छिणाऱ्या या युगांत ही गोष्ट नीटशी लक्षांत न आल्यानें काव्याचा उपयोगहि राजकीय वा सामाजिक अभ्युदयाकरितां झाला पाहिजे असा आग्रह धरण्यांत येतो. इतर कलांच्याकडून ही अपेक्षा तितकीशी करण्यांत येत नाहीं. शिल्पकला किंवा संगीत यांच्यावर वरील आक्षेप घेतला गेल्याचें फारसें दिसून येत नाहीं. कारण त्यांचीं वाहनें अथवा साधनें निराळीं आहेत. दुर्दैवानें काव्याचें आणि उपरिनिर्दिष्ट कार्याचें साधन एकच म्हणजे शब्द हें आहे. साधनांच्या एकत्वामुळें साध्येंहि एकच आहेत असें समजलें जाऊन काव्यापासून करावयाच्या अपेक्षांमध्यें गफलत झाली व नवीन काव्यावर आक्षेप घेणें सुलभ झालें. जीवनदृष्ट्या कलांचें स्थान गौण किंवा दुय्यम आहे, तसें तें काव्याचेंहि खुशाल समजावें. पण त्यावर इतर कलांपासून ज्या अपेक्षा आपण करीत नाहीं त्या लादूं नयेत. सांप्रत जीवनविषयक स्थिति राजकीय, सामाजिक, वा आर्थिक दृष्टीनें बिकट झाली असतां, कलासेवा कांहीं काल बाजूला ठेवणें आवश्यक वाटत असल्यास ती जरूर ठेवावी, कारण जगणें हें अधिक महत्त्वाचें आहे. परंतु कलेला किंवा काव्याला वेसण घालून आपल्या क्षेत्राबाहेरचीं कामें करायला सांगण्यांत कोणाचाच लाभ नाहीं. कोणतेंच

नीट व शुद्ध स्वरूपांत होणार नाहीं. हा दृष्टिकोण स्वीकारल्यास आपल्या काव्यासंबंधानें असमाधान वाटण्याजोगें कांहीं नाहीं असेंच दिसेल. उलट त्याची मुक्तता इतर बंधनांतून झाली, त्याची आत्मलेखनक्षमता वाढली, त्यांत विविधप्रकारांचें वैचित्र्य आलें व विस्तार झाला या गोष्टी निखालसपणें अभिनंदनीयच झाल्या असें म्हणतां येईल.

ज्या विचाराची सूचना या समालोचनाच्या प्रारंभींच मीं केली होती, तो विचार अखेरीला करणें आलेंच. मराठी काव्याला ओहोटी लागली आहे, म्हणजे चांगलें अर्थात् नावीन्यपूर्ण, आपल्या वैशिष्ट्यानें आणि मौलिकतेनें मन वेधून घेणारें असें काव्य सध्यां कमी निपजूं लागलें आहे या गोष्टींत तथ्य नाहीं असें नाहीं. पण या घटनेची चर्चा करितांना इतर अनेक गोष्टींचा विचार करणें आवश्यक आहे. आधुनिक वाङ्मयसेवकांस आत्मप्रकटीकरणार्थ अलीकडे इतक्या विविध मार्गांचा आश्रय करितां येतो कीं, साहजिकच काव्याचा आश्रय करणारे लोक वाटले गेले. कोणी लघुकथा, तर कोणी लघुतम कथा लिहितो; कोणी नाटयछटा, तर कोणी गद्यकाव्य यांच्याकडे वळतो; शब्दचित्रें आणि लघुनिबंध यांतूनहि हें कार्य होऊं शकतें; तर मग गणमात्रा-लेखनाचा कृत्रिम खटाटोप वाटण्याजोग्या पद्यरचनेकडे कोण वळणार? तें काम श्रमाचें व दिवसगतीचें आहे. गद्यलेखनापासून व्यावहारिक अर्थप्राप्ति अधिक होते व यशाचा संभवहि अधिक, तेव्हां आपल्या भावना व विचार गद्यांत प्रकट करणें व्यवहारदृष्ट्याहि अधिक शहाणपणाचें नव्हे काय? शब्दांच्या संख्येवर मोबदला देणाऱ्या या युगांत शब्दवृद्धीला आळा घाल-णाऱ्या काव्याची वाढ व्हावी कशी? आणखीहि एक गोष्ट लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. वाङ्मयांतहि विषयविभागाचें तत्त्व अमलांत येऊन ज्या ज्या काव्यांत कथनाचा किंवा नाट्याचा भाग पूर्वी येई, तो आतां शुद्ध काव्यांत येईनासा झाला आहे. प्रदीर्घ किंवा महाकाव्यलेखन केव्हांच थांबलें, व महाकवि केव्हां येणार अशी हाकाटी झाली याचें कारणहि अंशतः हेंच. प्रदीर्घ कथन कादंबऱ्यांतून अधिक सूक्ष्मपणें व सविस्तर असें करतां येऊं लागल्यानें त्याकरितां दीर्घ काव्यरचनेची आवश्यकता उरली नाहीं. अर्वाचीन काव्य स्फुट आणि त्रोटक होऊं लागण्याचें हें एक महत्त्वाचें कारण आहे.

पण याहीपेक्षां अधिक महत्त्वाचें कारण आधुनिकांच्या मनोवृत्तींतच बघावयास हवें. नवें काव्य आत्मानुभूतींतच निर्माण होणें शक्य आहे. याशिवाय इतर प्रकारच्या अनुभूतींना वाङ्मयाचे इतर प्रकार पुष्कळ मोकळे आहेत. आणि स्वतःच्या या अनुभूति जिव्हाळ्याच्या असतील तरच काव्यरूप पावतील. जिव्हाळा होता म्हणूनच गोविंद कवीसारख्या अल्पशिक्षिताचेंहि काव्य इतकें रसरशीत उतरलें. पण जिव्हाळा वाटण्याजोगें असें आधुनिकांना कांहींच दिसत नाहीं. जुन्या संस्कृतींत जिव्हाळा उरला नाहीं हे खरें, पण नवीन गोष्टींविषयींहि पूर्वीच्या सुधारकांप्रमाणें अभिनिवेश उरला आहे काय? देशांतील निरनिराळीं राजकीय ध्येयें आणि मतें परस्परांस छेद देऊन नवीनांच्या मनावर शून्याचाच परिणाम करीत आहेत. राष्ट्रीयत्व व आंतरराष्ट्रीयत्व एकमेकांस मारक होत आहेत. हिंसाहिंसांचें द्वंद्व त्यांचें त्यांसच घातक झालें आहे. आदराची खरी भावना कोणत्याच गोष्टीविषयीं वाटत नाहीं. गुरुजनांविषयीं नाहीं, तशीच स्त्रीजातीविषयीं नाहीं. देशाभिमान अमूर्त वाटतो, पण स्त्रैण का होईना मूर्त असें जिव्हाळ्याचें प्रेमहि कमीच. कोणत्याहि गोष्टीसंबंधानें जिव्हाळा वाटणें ही गोष्टच मुळीं हास्यास्पद होऊन बसली आहे. बुद्धिप्रामाण्यवाद म्हणजे कोणत्याहि गोष्टीच्या चांगुलपणावर विश्वास नसणें असा अर्थ झाला आहे. चिकित्सकवृत्तीचा अर्थ दोषदर्शन असा झाला असून, सर्वतुच्छत्वादाचेंच प्राबल्य माजलें आहे. दिसेल त्याचें विडंबन करावें, टर उडवावी, प्रेमासारख्या भावनाहि इतर क्षुधातृषादि शारीरिक गरजांपैकीं एक आहे असें मानावें अशा स्थितींत खऱ्या जिव्हाळ्यांतून निर्माण होणारें काव्य व्हावें कसें? केवळ एक उत्कट राजकीय ध्येय तरुणांपुढें नाहीं म्हणून हें असें होतें असें नाहीं. याहीपेक्षां तें खोल आहे. नव्या बुद्धिप्रामाण्यानें सर्वच बाबतींत साशंकतेची वृत्ति आपणांस शिकविली आहे, पण विचारानें आपण जेथवर जाऊं शकूं त्यावर तरी खरी श्रद्धा ठेवून असावें हें मात्र शिकवलें जात नाहीं. श्रद्धा उडवून लावणें, बुद्धिभेद करणें या गोष्टी सोप्या असतात, ती स्थिर करणें अवघड आहे. तें घरांतूनहि सध्यां होत नाहीं, व बाहेरून तर या प्रकारच्या वाङ्मयाचा एवढा भयंकर मारा होत आहे, कीं घरीं प्रयत्न करणाऱ्यांनाहि हताश व्हावें लागतें. ही स्थिति जोंवर चालू आहे, तोंवर इतर विषयांप्रमाणें

काव्याचीहि स्थिति सुधारणें कठीण आहे. कवि आणि काव्य यासारखा चेष्टेला दुसरा विषयच्च नसेल. त्याला मान अथवा बाजारभावहि कमी. असें असतां कोणता समंजस माणूस त्या काव्याच्या भानगडींत पडेल ! या बौद्धिक अराजकांतून जेव्हां कांहीं व्यवस्था निघेल अशा कालाची वाट पाहत बसण्याखेरीज काव्यभक्तांस सद्यःस्थितींत दुसरें कांहीं करतां येईल असें वाटत नाहीं.

होतो, तसाच प्रतिकूल परिस्थितींत त्या गुणांचा लोप होतो. मराठी भाषेंतील शास्त्रीय वाङ्मयाचा इतिहास हें एक या नियमाला पुष्टि देणारें उत्तम उदाहरण आहे.

मराठी भाषेंतील शास्त्रीय वाङ्मयाच्या वाढीला वरील सर्व नियम लागू पडतात. शास्त्राची वाढ बेताबाताची, तेव्हां शास्त्रीय वाङ्मयाची वाढ तशीच असणार हें उघड आहे. परिस्थितीच्या अडचणी नेहमींच असतात. सामाजिक, राजकीय, बौद्धिक या मुख्य; आणि आर्थिक, पारिभाषिक व लोकाभिरुचिविषयक या किरकोळ अडचणी सदोदित उभ्याच आहेत. परंतु बौद्धिक परिश्रमानें त्यांना पुष्कळशा प्रमाणांत बाजूला सारणें अशक्य नाहीं. वाङ्मय निर्माण करण्याचें विद्वानांनीं आणि लेखकांनीं मनांत आणलें तर भाषेचें दैन्य, शब्दांचा अपुरेपणा, योग्य प्रकारची वाक्यरचना या सर्व अडचणी एकदम नाहीं तरी हळूहळू दूर होतील. जी गोष्ट पूर्वी शक्य होती तीच आतां शैक्षणिक व बौद्धिक विकासास किती तरी नव्या सोई निर्माण झाल्यावर चमत्कारिकपणें अशक्य वाटूं लागली आहे.

प्रतिकूल परिस्थितींतसुद्धां ज्या मराठी भाषेंत "भारतीय ज्योतिःशास्त्र" व "ज्योतिर्विलास" यासारखे अप्रतिम शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण झाले ती भाषा कसल्याहि बिकट परिस्थितींत कोणत्याहि शास्त्रीय विषयाचें सुलभ, बालबोध किंवा खास तज्ज्ञांसाठीं विशिष्ट प्रकारचें विवेचन करण्यास अपुरी पडेल अशी कल्पनासुद्धां करण्यास पुरेसा आधार दिसत नाहीं.

दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर केवळ परिस्थितीवर अवलंबून आहे.

आपल्याकडे इंग्रजी भाषेचा इतका रुबाब वाढलेला आहे, कीं इंग्रजी भाषेच्या द्वारें व्यवहार करणें, विचारविनिमय करणें, यःकश्चित पत्रव्यवहार करणें हें शिष्टपणाचें लक्षण समजण्यांत येतें. ज्याला इंग्रजी येत नाहीं त्या माणसाची या पद्धतींत फारच कुचंबणा होते; आणि विलक्षण गोष्ट ही कीं, इंग्रजी उत्तम प्रकारें न येत असलेल्यांचीच आपल्याकडे जास्त लोकसंख्या आहे. आतां ती तशी राहील किंवा नाहीं व राहूं नये असें कोणाला वाटत असल्यास त्यासाठीं त्यानें कोणकोणते उपाय योजावे लागतील यासंबंधीं येथें चर्चा करणें अप्रस्तुत आहे. परंतु केवळ इंग्रजीसारखी जगतांत मोठेपणा

मिळविलेली भाषा अवगत नाहीं म्हणून आपल्याकडील कित्येक लोकांना आधुनिक शास्त्रीय ज्ञान पारखें झालें आहे यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थान शेती-प्रधान आहे, येथें सर्व प्रकारचीं खनिजें उपलब्ध आहेत, जलौघशक्ति अमर्यादित आहे, एकंदरींत सृष्टिजन्य संपत्ति इतकी मोठी आहे कीं, शास्त्रीय सुधारणा करवून आणल्या तर हिंदुस्थानला दुसऱ्या कोणत्याही देशाकडे पाहण्याची जरूरी पडणार नाहीं. हीं किंवा अशाच तऱ्हेचीं कित्येक विधानें आपण स्वतः करतों किंवा ती परकीयांच्या तोंडून आपण ऐकीत आलों आहोंत परंतु त्याचा उपयोग काय? वरवर पाहतां कित्येक शास्त्रीय सुधारणा देशांत झालेल्या दिसतात खऱ्या, परंतु त्यांचा आपल्या सार्वजनिक शास्त्रीय प्रगतीला फारच थोडा फायदा झाला. अनेक तऱ्हेची यंत्रसामुग्री उपयोगांत येऊं लागली व त्यामुळें काल व मेहनत यांची बचत झाली परंतु खर्च वाढला. कारण यंत्रसामुग्रींत कांहीं भाग शास्त्रशुद्ध नाहींत म्हणून नव्हे, तर आपण त्या बाबतींत सर्वस्वीं परदेशावर अवलंबून राहत आहों म्हणून. आधुनिक वैद्यक प्रचारांत आलें, विजेच्या गाड्या सुरू झाल्या, मोटारी चालू आहेतच त्यामुळें कित्येक बैलगाड्यांना व घोडागाड्यांना धक्का बसला. मोटारीनें व्यापाराचा वेग वाढला व पुष्कळ दृष्टीनें सोय झाली; परंतु केवळ त्यामुळें आपल्या देशाला शास्त्रीय दृष्टया काय फायदा झाला? नौकानयन देशभर चालू झालें. बिनतारीचा उपयोग करण्याची सर्वसाधारणपणें जनतेला गोडी लागली. शेतीभातींत रासायनिक खतें वापरण्याची पद्धति रूढ होत चालली, कारण त्यांचा पिकाला चांगला उपयोग होतो. शीतकाचा उपयोग केल्यानें द्राक्षादि नाजुक फळें, मासे किंवा दूध, लोणी न बिघडतां दूरदूर अंतरावर पाठविणें शक्य होऊं लागलें. अशा रीतीनें शास्त्रीय उपकरणांशीं सर्वसाधारण माणसाचें जास्त जास्त संघट्टण होऊं लागलें आहे व त्या कारणास्तव या सर्व प्रकारच्या, निदान ज्याच्याशीं आपला जास्त संबंध होतो त्या, शास्त्रीय योजनांची कामचलाऊ माहिती अगदीं अवश्य होऊन बसली आहे. यांत शिक्षणाचा भाग नाहीं, यांत जातीचा प्रश्न येत नाहीं, वयाचा नाहीं, स्त्री-पुरुष असा भेद उरत नाहीं, खेड्यांत राहणारा, शहरांत राहणारा असाहि फेरफार कोणाला करतां येणार नाहीं. कदाचित् शास्त्रीय ज्ञानाची वाढ पुरेशी झालेली नाहीं व भाषेची अडचण दूर करण्याचाहि आपण नेटानें

प्रयत्न केला नाहीं म्हणूनच खेड्यांत राहणारे व शहरांत राहणारे असे मनुष्य-वस्तींतले दोन स्वतंत्र गट कल्पिण्याची आपल्यांत प्रथा पडली असावी असा जबर संशय येतो.

शास्त्रीय ज्ञान शाळेंत व कॉलेजांतच शिकलें पाहिजे असें नाहीं. शेतकऱ्याला, नावाड्याला, डोंगरांतल्या भिल्लाला, कारखान्यांतील मजुराला, मोटार चालविणाराला, पाटीवाल्याला, गांवांत दूध घालणाऱ्याला, उपाहारगृहांत काम करणाऱ्याला, सर्वांना इंग्रजी येत नसलें तरी त्यांना शास्त्रीय ज्ञानाची आवश्यकता नाहीं असें म्हणण्यास सध्यांच्या काळांत तरी कोणी धजणार नाहीं.

आजकाल चालू असलेल्या साक्षरताप्रसाराच्या जबरदस्त चळवळींत प्रत्येक महाराष्ट्रीयाला मराठी आलें पाहिजे येवढाच आपला आग्रह आहे. त्याला मराठी लिहितां-वाचतां येऊं लागलें म्हणजे त्याची वेगानें प्रगति होऊं लागेल अशी आपली कल्पना. त्याला मराठींतून पत्रव्यवहार करतां येईल, मराठींतून समाज, भूगोल, धर्म, गणित या विषयांचें शिक्षण मिळूं शकेल. इतिहास व शास्त्र यासंबंधीं कांहीं गोष्टी आपल्याला कधींच समजावयाच्या नाहींत अशा निराशावस्थेंत त्याला खितपत पडावें लागणार नाहीं; व या सर्व गोष्टींमुळें त्याची मानसिक व शारीरिक प्रगति होत जाईल व सध्यां जें त्याला अज्ञानांत खितपत पडावें लागतें तें लागणार नाहीं. हीच साक्षरताप्रसाराची मूळ कल्पना.

शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार झाला पाहिजे ही गोष्ट सुशिक्षित वर्गाला यापूर्वींच माहिती झालेली होती; परंतु त्यांचा इंग्रजी भाषेवर जास्त भर असे. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, शास्त्रीय ग्रंथ मराठींत झालेले नाहींत म्हणून ते आम्ही आपल्या मुलांना वाचण्यास देऊं शकत नाहीं असें म्हणणारे कांहीं शास्त्रप्रेमी आढळतात. किंवा आमच्या मुलांना हायस्कूलमध्यें गेल्यानंतर इंग्रजी भाषा येऊं लागेल व नंतर शास्त्रीय विषय आपोआपच इंग्रजीमधून वाचावयास मिळतील असें प्रतिपादन करणारेहि कांहीं समाधानवृत्तीचें लोक सापडतात.

वर दर्शविलें आहे कीं, मराठी भाषा कायमची व्यवहार व ज्ञान-भाषा राहील किंवा नाहीं हा जरी वादग्रस्त मुद्दा असला तरी नुसता वाद घालीत

बसण्यांत हशील नाहीं. आज सर्व समाजाची भाषा, मातृभाषा, बोधभाषा व शिक्षणभाषा मराठी आहे, व ती अशीच निःसंशय कित्येक पिढ्यांपर्यंत राहणार यांत शंका नाहीं. अशा परिस्थितींत शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार मातृभाषेंतून म्हणजे आमच्या मराठींतूनच झाला पाहिजे. प्रसार व्याख्यानांच्या, बोलपटांच्या, प्रयोगांच्या किंवा वाङ्मयाच्या साहाय्यानें होऊं शकेल.

महाराष्ट्रीय विद्वान् वाङ्मयदृष्ट्या मराठींतून शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठीं काय प्रयत्न करीत आहेत याचा उलगडा पुढील विवेचनांत केलेला आहे—

"गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाची वाढ" हा विषय कोणत्याहि प्रगतिपर संस्थेस शोभण्यासारखा आहे, परंतु त्यांत सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन करणारालाच वाढ झाल्याचें दिसून येईल. सर्वसाधारण समाजाचें शास्त्रीय वाङ्मयाकडे, विशेषतः मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाकडे पुरेसें, लक्षच नसतें. तेव्हां त्यांच्या नजरेंत भरण्यासारखी वाढ त्यांत झालेली नाहीं असा शेरा प्रारंभींच देऊन टाकला तरी गैरसमज होण्याचा संभव उरणार नाहीं. सुमारें पंचवीस वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकांत "भारतीय शास्त्रीय संशोधनाची शंभर वर्षांतील प्रगति" यासारख्या विषयाची चर्चा करतांना प्रस्तुत लेखकाला हीच अडचण भासली होती. वाढ सूक्ष्म असल्यामुळें तिची मोजदाद करणें फार अवघड असते व वाढ नाहींच असा भास होतो. वनस्पतीची वाढ होत असतांना चित्रपटद्वारा तिचें लेखन करावयाचें असल्यास दर सेकंदास २० चित्रें घेऊन परवडत नाहीं. म्हणून दोन तासांनीं किंवा चार तासांनीं एक चित्र, असें महिनेच्या महिने चित्रलेखन केल्यावर वाढ काय वेगानें होते याचा अंदाज करतां येतो.

आपल्या मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाची हुबेहुब अशीच कांहींशी अवस्था आहे. वाढ फारच सूक्ष्म आहे व दिवसेंदिवस इतर विषयांतील वाङ्मयाची वाढ झपाट्यानें होत असतांना, शास्त्रीय वाङ्मयाला मात्र मिळावी तेवढी चालना मिळालेली दिसत नाहीं.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांतून निरनिराळ्या विषयांवरील वाङ्मयाची कसकशी वाढ होत गेली त्याचें पृथक्करण करतां येतें.

इ. स. १८०५ ते १८३६ पर्यंतच्या कालांत फारच थोडीं मराठी पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. ही गोष्ट सकृद्दर्शनीं चमत्कारिक वाटण्यासारखी आहे, परंतु त्या वेळची परिस्थिति लक्षांत घेतां थोडीं तरी पुस्तकें निर्माण झालीं ह्यांतच अभिमान वाटतो. १८१८ ते १८२७ या दहा वर्षांच्या अवधींत फक्त तीनच पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं, आणि तीं इंग्रजी अमदानींतील मराठी वाङ्मयांतील पहिलीं तीन पुस्तकें सरकारी प्रयत्नांनींच तयार करवून छापविलीं होतीं. दहा वर्षांत प्रसिद्ध झालेलीं तीनहि पुस्तकें गणितविषयावर असून कर्नल जर्व्हिस यांनीं आपल्या विद्यालयांतील छात्रवर्गाच्या उपयोगासाठीं तीं भाषांतररूपानें लिहिलीं होतीं.

पुढील दशकांत म्हणजे १८२७ ते १८३६ या सालांत एकंदर दहा पुस्तकें मराठींत तयार झालीं. दादोबा पांडुरंगांचें व्याकरण व मोल्स्वर्थकृत इंग्रजी-मराठी कोश हे ग्रंथ वगळले तर, बाकीचे सर्व शास्त्रीय विषयावरच होते. डॉक्टर मॅक्लीमन यांचीं वैद्यकावरील दोन पुस्तकें, बाळशास्त्रीं जांभेकर यांचीं भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तकें, आणि हरी केशवजी पाठारे यांचें "सृष्टिशास्त्र" नांवाचें एक पुस्तक हीं त्याच कालांत प्रसिद्ध झालीं.

१८३७ पासून १८४७ च्या अवधींत एकंदर तीस पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. त्यांत हरी केशवजी यांचीं ज्योतिष व रसायनशास्त्र यावरील दोन आणि जर्व्हिस यांचें महत्त्वमापन हीं शास्त्रीय पुस्तकें आढळतात.

त्याच्या पुढच्या १८४७ ते १८५७ च्या कालांत जीं एकंदर १०२ पुस्तकें झालीं, त्यांत शास्त्रीय विषयावर फक्त तीनच ग्रंथ होते. परंतु स्वतंत्र शास्त्रीय लेखनास याच काळांत सुरुवात झाली ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. यापूर्वीं मुख्य भर भाषांतरावर असे. केरो लक्ष्मण छत्रे यांचें सृष्टिशास्त्रा-वरील पुस्तक भाषांतररूप असून, कृष्णशास्त्री भाटवडेकर यांचें "आगगाड्या" व गोविंद गंगाधर फडके यांचें "यंत्रशास्त्र" हीं दोन्ही पुस्तकें स्वतंत्र-पणें लिहिलेलीं होतीं.

यानंतरच्या कालांत ग्रंथप्रकाशनाचें मान पुष्कळ वाढलें. १८५७ ते १८६४ पर्यंतच्या आठ वर्षांत एकंदर ५५० पुस्तकें निर्माण झालीं, व त्यांत

भाषांतररूप असे फक्त चारच ग्रंथ होते. कृष्णशास्त्री भाटवडेकर यांचे आर्यवैद्यकासंबंधीं "माधवनिदान", "त्र्यंबकी" व "वैद्यजीवन" हे ग्रंथ संस्कृतांतून मराठींत भाषांतरद्वारा आणलेले असून, कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनीं चेंबरच्या ॲस्ट्रोनोमीचें भाषांतर करून ज्योतिषशास्त्र मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिलें होतें. या काळांत एकंदर आठनऊ स्वतंत्र ग्रंथ तयार करण्यांत आले त्यांतील कांहींचा प्रामुख्यानें उल्लेख करणें अवश्य आहे :—

डॉ. नारायण दाजी ...	... रसायनशास्त्र, वैद्यक
प्रो. दाजी नीलकंठ नगरकर...	... शंकुच्छेद
डॉ. भिकाजी अमृत ...	... शारीरशास्त्र
प्रो. केरोपंत छत्रे ...	... ग्रहसाधनाचीं कोष्टकें
कृष्णशास्त्री भाटवडेकर ...	... विद्युत्
हरिचंद चिंतामण ...	... प्रकाशलेखन
महादेवशास्त्री पुराणिक ...	... भूवर्णन
गोविंद गंगाधर फडके ...	... यंत्रशास्त्र

तात्कालीन प्रचलित असलेल्या बहुतेक शास्त्रीय विषयांवर स्वतंत्र ग्रंथ तयार झाले यावरून त्या वेळीं—पाऊणशें वर्षांपूर्वी— मराठी भाषेची उपयुक्तता लोकांना पटली होती ही एक, व परिभाषेच्या काल्पनिक अडचणीमुळें ग्रंथनिर्मिति थांबली नाहीं ही दुसरी, या दोन्ही गोष्टी एकदमच सिद्ध होतात. **प्रबल इच्छा आणि लेखनशैली असल्यावर तज्ज्ञाला शास्त्रीय विषयाची मातृभाषेंतून फोड करण्यांत आनंद वाटावा का कष्ट पडावे?** परंतु जी गोष्ट शंभर वर्षांपूर्वी सहज होत होती तिच्या शक्याशक्यतेविषयीं आज शुष्क वादविवाद चालू आहे !

सन १८६४ ते १८९४ या सुमारें तीस वर्षांत मराठी ग्रंथांची वाढ फार झपाट्यानें झाली. एकंदर ५,००० ग्रंथ स्वतंत्र व सुमारें १,००० ग्रंथ भाषांतररूप होते. त्यांतच सुमारें २,००० ग्रंथ जीर्णोद्धाररूपानें पुन्हा प्रसिद्ध करण्यांत आले होते. या काळांत केवळ शास्त्रीय विषयांवर ३९१ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले; परंतु त्यांत स्वतंत्र किंवा भाषांतररूपानें किती पुस्तकें होतीं याचा अंदाज

करतां येत नाहीं. बरींचशीं पुस्तकें वैद्यकावरील होतीं एवढें मात्र निश्चित आहे. वैद्यकांत इंग्रजी भाषांतरांची जास्त भर पडली असावी असें वाटण्याचा संभव आहे खरा, परंतु या बाबतींत इंग्रजी व संस्कृत या दोन्ही भाषांकडून मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीस सारखीच मदत झालेली दिसते. वास्तविक पाहिलें तर ब्रिटिश अमदानींतील प्रारंभीच्या काळांत मराठी भाषेंतून वैद्यशास्त्र शिकविण्याचे वर्ग सुरू झाले म्हणून या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथांचीं भाषांतरें जन्मास आलीं; नाहीं तर त्यांस जग दिसलें नसतें. मुळांत विद्यार्थ्यांकरितां म्हणून तयार केलेलीं पुस्तकें सर्वसामान्य लोकांकरितां उपयोगीं पडूं लागलीं. वैद्यक शिकविण्याच्या वर्गांत प्रारंभीं मराठींतून शिक्षण देण्यांत येत असे, परंतु हा क्रम कांहीं वर्षांनीं बंद पडला. त्याचा मराठी वाङ्मया-वर फार अनिष्ट परिणाम झाला. मराठींत शास्त्रीय विषयांवर मोठमोठे ग्रंथ निर्माण होण्याचा हा मार्ग बंद पडला आणि त्यानंतर त्यास कोठून उत्तेजनहि मिळेनासें झालें. त्या काळीं इंग्रजी वैद्यकग्रंथांची जेवढीं भाषांतरें झालीं त्याच्या दुप्पट भाषांतरें संस्कृतांतून झालेलीं होतीं. शास्त्रीय ग्रंथ— किंवा साधारणपणें कोणतेहि ग्रंथ— मातृभाषेंत निर्माण होण्यास, मग ते स्वतंत्र रूपानें असोत किंवा भाषांतररूपानें असोत, अनुकूल परिस्थितीची फार मदत होते ही गोष्ट पाऊणशें वर्षांपूर्वीच्या या अनुभवावरून अगदीं स्वच्छ दिसून येते.

१८६४ ते १८९६ या बत्तीस वर्षांत शास्त्रीय आणि इतर ग्रंथांचें प्रमाण सुमारें १ : १२ असें पडतें.

१९३५ सालापर्यंत मुंबई ग्रंथसंग्रहालयांत एकंदर ११,००० पुस्तकें नोंदलेलीं सांपडतात. त्यांत ३८१ वैद्यकीय, २०० शास्त्रीय, २७९ शेतकी, हुन्नर, संगीत इत्यादि विषयांवर, व १४९ गणित, ज्योतिष, यांवर आहेत. यांची बेरीज १००९ इतकी होते. या सर्व पुस्तकांचा शास्त्रीय वाङ्मयांत समावेश केला तर त्याचें इतर वाङ्मयाशीं १:११ असेंच प्रमाण पडतें. पुस्तक-निर्मितीवरून अंदाज केल्यास सध्यांची परिस्थिति पूर्वीप्रमाणेंच अनुकूल असावी असें वाटतें, परंतु वस्तुस्थिति मात्र अगदीं निराळी आहे. सध्यांचें यंत्रयुग असून भौतिक सुधारणा फार उच्च अवस्थेला पोंहचल्या आहेत. आणि

आपल्या व्यवहारांत त्यांचा अमर्याद समावेश झालेला आहे. अशा वेळीं शास्त्रीय वाङ्मयाची झपाट्यानें वाढ व्हावयास पाहिजे होती, परंतु त्याची उपेक्षा चालू आहे असेंच चारी बाजूला आढळतें.

पूर्वीच्यापेक्षां सध्यांची परिस्थिति शास्त्रीय वाङ्मयनिर्मितीस सोईची आहे. ब्रिटिश अमदानींतील पहिलीं दहा वर्षें शास्त्रीय व इतर वाङ्मयाचें प्रमाण ३ : ० होतें. **शास्त्रीय वाङ्मय मराठींत उत्पन्न करतां येणें शक्य आहे, ही गोष्ट आधुनिक कालांत वादग्रस्त असली तरी, पूर्वीच्या पिढींतील विद्वानांचा तीवर अपरंपार विश्वास होता. पुढें कालानुसार हा विश्वास डळमळला,** किंवा परिस्थिति अचानकपणें बदलली, किंवा शास्त्रीय विषयां-व्यतिरिक्त वाङ्मयनिर्मिति करण्याकडे विद्वानांची जास्त प्रवृत्ति होऊं लागली तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या प्रत्येक दशकांतले प्रमाण मिळवितां आलें नाहीं, तरी, १९१७ ते १९२७ या दहा वर्षांत शास्त्रीय पुस्तकें १४० प्रसिद्ध झालीं. त्यांत वैद्यक ३०, ज्योतिष २५, प्राणिशास्त्र १२, पदार्थविज्ञान १९, यंत्रशास्त्र ६, शेतकीबागाईत ३०, गृहशास्त्र, व्यापार व इतर किरकोळ कला यांवर १८ पुस्तकें निर्माण झालीं. इतर वाङ्मयाशीं यांचें प्रमाण फार सूक्ष्म पडतें. खरोखर पाहिलें असतां या कालांत शास्त्रीय वाङ्मय अवश्य वाढावयास पाहिजे होतें. हा कालच विशेष शास्त्रीय सुधारणांचा होता. प्रत्येक उद्योग, धंदा, कला यांत एकसारखी शास्त्रीय ज्ञानाची भर पडत होती. ह्यास लागणारीं साधनेंहि एक-सारखीं बदलत होतीं. निरनिराळया अपूर्व शास्त्रीय शोधांमुळें जगांतील सर्व प्रमुख भाषांत नवीन नवीन शब्दांचा भरणा होत होता व तद्विषयक वाङ्मय एकसारखें वाढीस लागलें होतें. आधुनिक समाज सर्वस्वीं या सुधारणांवर अवलंबून असल्यामुळें त्या त्या शाखेंतील परिभाषा व ग्रंथसंग्रह विलक्षण वेगानें वृद्धिंगत होत होता. पण आपलें मराठी शास्त्रीय वाङ्मय पूर्णपणें निष्क्रिय पडून राहिलें होतें! या दहा वर्षांत एकशेंपंधरा शास्त्रीय पुस्तकें म्हणजे महिन्यास जेमतेम एक पुस्तक बाहेर पडलें.

गेल्या पांच वर्षांत (१९३५–१९४०) मराठींत कांहीं शालोपयोगी पुस्तकें निर्माण झालीं. त्याशिवाय नजरेंत भरण्यासारखे जे शास्त्रीय ग्रंथ तयार झाले ते पुढें दर्शविले आहेतः—

विज्ञानबोध	...	प्रकाशक : श्री. श्री. म. माटे.
महाराष्ट्र शब्दकोश	...	प्रकाशक : महाराष्ट्र कोश मंडळ लि., पुणें.
व्यावहारिक ज्ञानकोश.	...	प्रकाशक : व्यावहारिक ज्ञानकोश मंडळ लि. कोल्हापूर.

पहिला ग्रंथ अतिशय उत्कृष्ट असून अशा तऱ्हेचे ग्रंथ वरचेवर प्रसिद्ध होणें फार हितावह होईल अशी खात्री वाटते.

वर दिलेले आंकडे अगदीं बिनचूक नसले तरी वस्तुस्थितीचें चित्र आपल्या-पुढें उभें करण्यास ते पुरे आहेत. बदललेल्या परिस्थितीच्या अनुरोधानें आपण चाललों आहों किंवा तिच्याशीं जाणूनबुजून विरोध करीत आहों ही गोष्ट प्रत्येक शिक्षणप्रेमी प्रागतिकानें विचार करण्यासारखी आहे. भाषेच्या अपूर्णत्वाला दोष देऊन स्वस्थ बसण्यांत हशील नाहीं. **कोणतीहि पूर्णत्वास आलेली भाषा आणि तिच्यांतील केवढाहि मोठा ग्रंथसंग्रह वेगानें बदललेल्या परिस्थितींत अपूर्णच ठरेल. तिला पूर्ववत् पूर्णत्वास नेण्याची जबाबदारी सर्वस्वीं आपली** आहे. परिस्थितीला दोष देऊन स्वस्थ न बसतां नेटानें ग्रंथलेखन करून तिचें पूर्णत्व शाबीत करणें हेंच आपल्यांतील सुशिक्षितांचें आद्य कर्तव्य आहे.

शास्त्रीय नियतकालिकें

आतांपर्यंत फक्त शास्त्रीय ग्रंथनिर्मितीबद्दल चर्चा केली. नुसत्या ग्रंथ-निर्मितीनें वाङ्मयाची सर्वांगीण सिद्धता होत नाहीं, या नियमाला शास्त्रीय विषय अपवाद नाहींत. शास्त्रांतील मूलतत्त्वें पुष्कळांशीं अबाधित राहतात व शास्त्रीय प्रमाणग्रंथ छापणें खर्चाचें असल्यामुळें ते वरचेवर प्रसिद्ध होत नाहींत, या दोन्ही गोष्टी खऱ्या असल्या तरी इतर विषयांप्रमाणेंच शास्त्रीय विषयांचें विवेचन निरनिराळ्या प्रकारांनीं होणें अवश्य असतें. कांहीं पुस्तकें क्रमिक पद्धतीचीं असून फक्त शालोपयोगी असतात. कांहींत शुद्ध शास्त्रीय विषयांची बालबोध व सुलभ भाषेंत चर्चा केलेली असते. कांहीं ग्रंथ फक्त तज्ज्ञां-साठींच लिहिलेले असतात. लेखकाची भाषा, विषय समजावून सांगण्याची शैली, वाचकांची ज्ञानमर्यादा, व सामाजिक परिस्थिति विचारांत घेतां

एकाच विषयावरील ग्रंथलेखन किती तरी निरनिराळ्या प्रकारांनीं करतां येण्यासारखें आहे.

ग्रंथांना जें कार्य करतां येणें शक्य होत नाहीं तें नियतकालिकांमार्फत सहज घडवून आणतां येतें. नियतकालिकाच्या एकाच अंकांत विविध विषयांवर लेख प्रसिद्ध करतां येत असून, त्यांची फोडहि निरनिराळ्या वाचकांच्या ग्राहकबुद्धीस अनुसरून करतां येणें शक्य असतें. जागतिक शास्त्रीय प्रगतींतील कित्येक नवीन नवीन विचारसरणींचा व व्यावहारिक योजनांचा त्यांत उल्लेख करतां येऊन वेळेनुसार त्यांचें स्पष्टीकरणहि देतां येतें व त्यामुळें वाचकांची शास्त्रीय विषयाबद्दलची जिज्ञासा पुष्कळ प्रमाणांत तृप्त करतां येते. नियतकालिकांचें हें विशेष कार्य ग्रंथांचेमार्फत होण्यासारखें नाहीं.

मराठी भाषेंतील नियतकालिकांचा गेल्या शंभर वर्षांतील इतिहास मननीय आहे. त्यावरून आपली शास्त्रीय विषयक वाङ्मयाबद्दलची अनास्था दिसून येते.

अगदीं प्रारंभीं म्हणजे शंभर वर्षांपूर्वी मराठी विद्वान् व भाषासेवक शास्त्रीय विषयांतील ज्ञानप्रसाराचें कार्य उत्साहानें बजावीत होते. **काव्य, संगीत, कला, इत्यादि विषयांची आवड त्या वेळच्या वाङ्मयाभिमान्यांना नव्हती असें नाहीं; पण त्यांनीं शास्त्रीय विषयांची उपेक्षा केली नाहीं.**

इसवी सन १८०८ ते १८५७ सालापर्यंत जीं एकंदर तेरा मासिकें सुरू झालीं त्यांत तीन केवळ शास्त्रीय विषयांस वाहिलेलीं होतीं. त्यांपैकीं "ज्ञानप्रसारक" नांवाचें एक मासिक एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील महाराष्ट्रीय विद्वानांनीं चालविलेलें होतें. हें मासिक १७ वर्षें चालवल्यावर १८६७ सालीं रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनीं त्याचें "विविधज्ञानविस्तारां"त रूपांतर केलें. त्यांत वासुदेव बापू वगैरे तज्ज्ञ रसायनशास्त्रविषयक माहिती सुंदर मराठींत देत असत. दुसरें "दिग्दर्शन" नांवाचें मासिक बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं चालविलें होतें.

प्रारंभीच्या पन्नास वर्षांतील शास्त्रीय व इतर मासिकांचें १ : ३ असलेलें प्रमाण १८५७–१८८५ मध्यें १ : ४ वर घसरलें. या कालावधींत शास्त्रीय विषयांवर १० मासिकें निरनिराळ्या वेळीं चालू होतीं. हीं सर्व मासिकें जरी

सर्वस्वीं शास्त्रीय विषयांस वाहिलेलीं नसलीं तरी त्यांत त्या विषयांना पुष्कळ जागा मिळत असे.

१८८६ ते १९१७ या कालावधींत ८ शास्त्रीय व ३८ इतर मासिकें वेळोवेळीं चालू असल्याचें आढळतें. त्यांचें प्रमाण सुमारें १ : ५ पडतें.

१९१७ ते १९२४ या कालावधींत फक्त नऊ शास्त्रीय मासिकें सुरू झालीं. त्यांचें त्याच कालांतील इतर विषयांवरील मासिकांशीं प्रमाण १ : ६ पडतें. "ज्योतिर्भूषण" व "व्यापार-ज्योतिष" यांचा शास्त्रीय सदरांत समावेश केला आहे, परंतु तीं गाळलीं म्हणजे तें याहीपेक्षां कमी पडेल.

या कालांतील मासिकांचा इतिहास फार चमत्कारिक आहे. नऊ शास्त्रीय मासिकांपैकीं फक्त एकदोनच टिकाव धरून राहिलीं, पण इतर विषयांतील ५२ मासिकांपैकींहि दोन-तीनच तगलीं. यावरून टिकाऊपणांत शास्त्रीय मासिकांचा नंबर वर लागतो, आणि तीं इतरांप्रमाणें अकालीं मृत्युमुखीं पडत नाहींत असें अनुमान निघतें.

अगदीं अलीकडच्या दहा वर्षांत म्हणजे १९२४ ते १९३४ या कालांत मराठी वाङ्मयाचा विस्तार बराच झाला आहे असें आपण मानतों. या कालांत एकंदर सहा शास्त्रीय मासिकें जन्माला आलीं. त्यांतील फक्त दोनच अद्यापि अस्तित्वांत आहेत, बाकीचीं नामशेष झालीं. "सृष्टिज्ञान*" १९२८ मध्यें सुरू होऊन शास्त्रीय वाङ्मयवृद्धीला तें हातभार लावीत आहे. शास्त्रीय विषयांव्यतिरिक्त ४८ मासिकें निघालीं आणि त्यांतील २८ लवकरच बंद पडल्याचें नमूद आहे. त्यानंतरच्या कालांतील नांव घेण्यासारखी केवळ शास्त्रीय विषयांचीच चर्चा न करणारीं मासिकें म्हणजे 'लोकशिक्षण' व 'सह्याद्रि' हीं होत. इतर नियतकालिकें असंख्य निर्माण झालीं व असंख्य मृत्यु पावलीं तरी नवीन नवीन दर महिन्यास सुरू होतच आहेत. सामाजिक व औद्योगिक परिस्थितीस अनुसरून शिक्षणाची व तदनुषंगिक वाङ्मयाची वाढ व्यवस्थितपणें व हौसेनें झाली असती, तर शास्त्रीय वाङ्मयाचें इतर वाङ्मयांशीं असलेलें प्रमाण इतक्या वेगानें खालीं घसरलें नसतें.

*१८८० सालीं डॉ. सखाराम अर्जुन यांनीं सुरू केलेलें एक "सृष्टिज्ञान" नांवाचें मासिक चालू होतें.

लेखक व वाचक यांच्या परस्परसंबंधाचा योग्य विचार करणें अवश्य आहे; नाहीं तर कित्येक प्रसंगीं दोघांचीहि दिशाभूल होण्याचा संभव असतो. वाङ्मय हेतुपुरःसर निर्माण करावयाचें असतें. लेख वाचले जाऊन वाचकांना त्यांत आनंद वाटावा व त्यांचें बौद्धिक मनोरंजन व्हावें हा लेखकाचा मुख्य उद्देश असला पाहिजे. अशा प्रकारें अत्यंत निःस्वार्थीपणानें लिहिलेलें वाङ्मय फारच थोडें; परंतु तेंहि जेव्हां उत्सुकतेनें वाचलें जातें तेव्हांच त्याच्या उपयुक्ततेची साक्ष पटते. **लेखकानें वाचकाकरितां लिहावयाचें यांत जितकें सत्य आहे, तितकेंच सत्य वाचकानें लेखकाकडून आपणांस इष्ट असेंच वाङ्मय निर्माण करून घेतलें पाहिजे यांत आहे.** कित्येक ग्रंथ प्रसिद्ध होतात पण ते वाचले जातात किंवा नाहीं याची शंका असते. त्याचप्रमाणें कित्येक पुस्तकें व मासिकें पुष्कळ प्रमाणांत वाचलीं जातात तरी त्यांचा मनोविकासास इष्ट असाच उपयोग होतो किंवा नाहीं याबद्दल संशय वाटतो. मासिकांतील वाङ्मय तात्कालिक वाचनापुरतेंच असल्याचा भास झाला तरी त्याला चिरकाल टिकणाऱ्या वाङ्मयाइतकेंच महत्त्व आहे. **ग्रंथांच्या द्वारें लेखकाचा आणि वाचकांचा जितका परस्परसंबंध येतो त्यापेक्षां किती तरी जास्त निकट संबंध मासिकांतील लेखकांचा आणि वाचकांचा येतो.** ग्रंथांची रचना बांधीव असते; परंतु मासिकाच्या रचनेला व कार्यक्षेत्राला फारशीं बंधनें नसतात. विषयांची विविधता, त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनीं केलेली मांडणी, त्यांत तात्कालिन महत्त्वाच्या शास्त्रीय शोधांची होणारी चर्चा, या गुणसमुच्चयामुळें मासिकाच्या कार्यविस्ताराची बरोबरी ग्रंथ करूं शकत नाहींत. कला, काव्य, संगीत, लघुकथा या किंवा इतर अनेक विषयांना वाहिलेलीं एक-दोन नवीं मासिकें दर महिन्याला निर्माण होतात असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. परंतु त्या प्रदेशांत जीवनकलह फार तीव्र असल्यामुळें त्या सर्वांना टिकाव धरणें मुष्कील होतें. कित्येक जन्मास येतात कित्येक नामशेष होतात. सकाळपासून रात्रीपर्यंत प्रत्येक क्षणीं आपण शास्त्रीय प्रगतीवर सर्वस्वीं अवलंबून असतांना शास्त्रीय वाङ्मयद्वारा शास्त्रीय विषयांतर्गत बोधामृतसेवनाची संधि आपण गमवीत आहों. **शास्त्रीय मासिकांची फार उणीव आहे, व जी आहे त्यांना लोकाश्रय मिळत नाहीं.** कोणत्याहि शहरांतील पुस्तकें, वर्तमानपत्रें व मासिकें विकण्याच्या दुकानांकडे

नजर टाकल्यास कोणत्या वाङ्मयाला मागणी आहे तें सहज दिसून येईल.

वाङ्मयांत शास्त्रीय नियतकालिकांचें स्थान फार वरचें असलें पाहिजे. जगांतील शास्त्रीय शोधांची व विचारांची माहिती नियतकालिकांच्या मार्फतच व्यवस्थितपणें होऊं शकते. शास्त्रज्ञांत व संशोधकांत परस्परांशीं विचार-विनिमय करण्याचें नियतकालिक हें एक सर्वमान्य साधन होऊन बसलेलें आहे. शास्त्रीय प्रगति सर्वसाधारण समाजांत रूढ करण्यास बालबोध शास्त्रीय नियतकालिकांइतकें उत्कृष्ट साधन दुसरें सापडणार नाहीं. थोड्या दिवसांपूर्वी अखिल जगांतील शास्त्रीय नियतकालिकांची माहिती देणारा एक प्रचंड कोश प्रसिद्ध करण्यांत आला. त्यांत ६०००० वर नियतकालिकांची गणति करण्यांत आली आहे. एकंदर अठरा भाषांतून प्रसिद्ध होणारीं नियतकालिकें विचारांत घेतलीं तर प्रमुख भाषांचा खालीं दिल्याप्रमाणें अनुक्रम लागतो :

भाषा	शास्त्रीय नियतकालिकांची संख्या
इंग्लिश (आणि अमेरिकन)	१३४९३
जर्मन	६१८६
फ्रेंच	५०१३
रशिअन	१८२३
इटालिअन	१६६७

शास्त्रीय प्रगतीचा व्यवहारांत उपयोग अवश्य आहे. त्या बाबतींत आपण सदोदित परदेशावर अवलंबून राहणें योग्य नाहीं. यासाठीं मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाची वाढ झालीच पाहिजे व शास्त्रीय ज्ञान आबालवृद्धांना आणि खेड्यापाड्यांतील देशबांधवांना पोंहोचविण्याला नियतकालिकाइतका उत्तम प्रचारक मिळणार नाहीं.

शास्त्रीय वाङ्मयाची व त्याच्या प्रकाशनाची परिस्थिति आतांपर्यंत निवेदन केली. ललितवाङ्मयाची आतां प्रगति झाली आहे; वाचक तें मुद्दाम हौसेनें विकत घेतात. शास्त्रीय वाङ्मयप्रचाराला कांहीं प्रेरणा मिळाली तर फायदेशीर होईल. असें वाङ्मय चार प्रकारचें असतें:—

१. **शालोपयोगी शास्त्रीय वाङ्मय** अगोदरच बरेंचसें अस्तित्वांत आहे आणि नवें तयार होत आहे. लेखकांना व प्रकाशकांना या वाङ्मयांत

द्रव्यलाभ होण्यासारखा असतो, त्याला निराळें प्रोत्साहन देण्याची विशेष जरूरी नाहीं.

२. **शास्त्रीय पारिभाषिक कोश** करण्यासाठीं निरनिराळ्या संस्थांनीं तयारी ठेवली आहे. वाङ्मय वाढीस लागलें म्हणजे शब्दकोशाची वाण पडणार नाहीं.

३. केवळ तज्ज्ञांसाठीं लिहिलेलें **उच्च वाङ्मय**, रासायनिक कारखानदारांसाठीं लिहिलेलीं विशेष पत्रकें, खास शेतकऱ्यांकरितां अनुभवी संशोधकांनीं लिहिलेले प्रमाणग्रंथ, हे वाङ्मयाचे प्रकार निवडक लोकांकरतांच असतात.

४. **सुबोध शास्त्रीय वाङ्मय** हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग असून त्याकडे अजूनपर्यंत फारच थोड्या व्यक्तींचें लक्ष गेलें आहे. या शास्त्रीय वाङ्मयविभागाला फार मोठा वाचकवर्ग मिळूं शकेल.

व्यवस्थितपणें अशा प्रकारच्या वाङ्मयनिर्मितीचा प्रयोग करण्यासाठींच "सृष्टिज्ञाना"नें जन्म घेतला आहे. परंतु असें एकादें नियतकालिक कितीसा शास्त्रीय ज्ञान-प्रसार करूं शकणार ? 'शास्त्रीय वाङ्मय' असा खास विभाग असलेलीं अनेक मासिकें, साप्ताहिकें व दैनिकें चालूं ठेविलीं पाहिजेत. असलें वाङ्मय अजून मोठ्या प्रमाणांत उपलब्ध नसल्यामुळें त्याच्या योग्यतेबद्दल किंवा उपयुक्ततेबद्दल नीटसा अंदाज करतां येत नाहीं. केवळ शास्त्रीय वाङ्मयाचा प्रसार करण्यासाठीं निरनिराळीं, सचित्र, आकर्षक, कमी किमतीचीं सुबोध पुस्तकें, माला, नियतकालिकें, पत्रकें शहरांत आणि खेड्यापाड्यांतहि घरोघर दिसूं लागलीं पाहिजेत. त्यांतील भाषा साधी, बालबोध असून विषयाची मांडणी अगदीं मनोरंजक असावी. त्यांत परिभाषेचें स्तोम नसावें. सर्व सुधारलेल्या देशांत या गोष्टी चालू आहेत व त्यांचा जनतेच्या संस्कृतीवर व देशाच्या उद्योगधंद्याच्या प्रगतीवर काय उत्तम परिणाम होतो ही गोष्ट आपल्या नजरेसमोर आहे.

आपल्याकडे असला दीर्घ उद्योग यशस्वी करून दाखविण्यासाठीं लायक विद्वानांचा, संस्थांचा, प्रकाशकांचा, सरकारचा व वाचकांचा पाठिंबा पाहिजे. पैशाचें बळ मोठ्या प्रमाणांत लागेल. शाळांतील शास्त्रीय विषयांचा क्लिष्ट पद्धतीचा नीरस शास्त्रीय शिक्षणक्रम बदलावा लागेल. प्रचलित मराठी वर्तमानपत्रांत शास्त्रीय विषयांना योग्य स्थान मिळालें पाहिजे. आधुनिक जीवन शास्त्रीय प्रगतीशीं अगदीं निगडित झालेलें आहे व तें तसेंच राहणार

ही गोष्ट स्पष्टपणें दिसत असून सुद्धां पुष्कळ वृत्तपत्रें फलज्योतिषासारख्या अंधुक, अस्पष्ट व गैरविश्वास उत्पन्न करणाऱ्या बाबींना मुख्य स्थान देण्यास प्रवृत्त झालेलीं दिसतात. त्यांना शास्त्रीय प्रश्नांचें महत्त्व वाटत नाहीं.

या बाबतींत आपण निरुत्साही राहिलों तर परदेशांतील ज्ञान परदेशांतच राहील. त्यांच्या ज्ञानाची किंमत म्हणून आपण त्यांच्याकडे नुसतें आश्चर्यानें बघून पैसे उधळीत राहणार व स्वतःची बौद्धिक व नंतर शारीरिक उपासमार करून घेणार यांत शंका नाहीं.

आजची आपली परिस्थिति वेगानें बदलत चालली आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, व्यावहारिक, राजकीय बाबतींत भयंकर घडामोडी होत ओहत. अशा वेळीं शास्त्राची महती जास्तच प्रमाणांत नजरेंत भरते. योग्य वाढीसाठीं काय काय गोष्टी अवश्य वाटतात त्या केवळ समारोप म्हणून खालीं सुचविल्या आहेतः—

(१) शास्त्रीय वाङ्मयाच्या वाढीस मातृभाषा हीच बोधभाषा असणें अत्यावश्यक आहे.

(२) शंभर वर्षांतील मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा इतिहासच वरील मुद्द्याचें पुष्टीकरण करूं शकतो. सर्व प्रकारचे शास्त्रीय विषय सुंदर मराठींत लिहितां येतात; मात्र लेखक विद्वान्, अनुभवी आणि हौशी असला पाहिजे. दिवसेंदिवस शास्त्रें वाढत आहेत. प्रमाण-ग्रंथ व सुबोध ग्रंथ या दोहोंचीहि उणीव फार तीव्रतेनें भासतें. शालोपयोगी वाङ्मय थोडें-फार तयार होत आहे. शास्त्रीय विषयांचा प्रचार करणाऱ्या ज्ञानप्रसारक संस्था आजमितीला अस्तित्वांत नाहींत. एक दोन नियतकालिकें प्रयत्न करीत आहेत. परंतु सर्व-साधारण जनतेची शास्त्रीय ज्ञानाची भूक येवढ्याशा सामुग्रीनें कशी भागणार !

(३) विश्वविद्यालयांत मराठीला बोधभाषेचा मान अवश्य तो मिळलाच पाहिजे. तोंपर्यंत शास्त्रीय प्रगतीच्या कल्पना नुसतीं मनोराज्यें ठरतील. जोंपर्यंत हें झालें नाहीं तोंपर्यंत अध्यापकवर्ग व प्रौढ शिष्यवर्ग दोघेहि शास्त्रीय ज्ञानप्रसाराच्या पवित्र कार्यांत उदासीन राहणार.

(४) शास्त्रीय वाङ्मयांत परिभाषा अवश्य असली तरी त्याच्या कित्येक प्रकारांत ती अपरिहार्य नाहीं. उत्तम लेखक आपले विचार समजावून

देण्यासाठीं मनोरंजक पद्धतीचें अवलंबन करून परिभाषा टाळण्याचाच प्रयत्न करील. असें झालें तरच शास्त्रीय विषयांतील लोकशिक्षण नीटपणें तडीस जाण्याचा संभव आहे. परिभाषाकोशरचनेसाठीं निर्माण झालेल्या संघशक्तीचा उपयोग सुबोध वाङ्मयप्रचार जोरानें करण्याकडे करावा.

(५) उच्च दर्जाच्या विद्वन्मान्य वाङ्मयासाठीं परिभाषा अवश्य आहे. तरी त्यांत भावनेपेक्षां उपयुक्ततेकडे विशेष लक्ष दिलें जावें.

(६) शास्त्रीय लेखन, प्रकाशन व वाचन या त्रयीचे परस्परसंबंध कितीहि निकट अगर विरोधी असले तरी या त्रयींतील प्रत्येक व्यक्तीनें स्वतंत्रपणें सामुदायिक हिताकडे लक्ष पुरवावें.

(७) समाजांतील सर्वसाधारण व्यक्तीचें शास्त्रीय ज्ञान वाढविण्याची बरीचशी जबाबदारी वृत्तपत्रकारांवर पडते. तात्कालिक फायद्याकडेच नजर देऊन शास्त्रीय ज्ञानप्रसाराचें आपलें कर्तव्य करण्यांत त्यांनीं दिरंगाई करूं नये. योग्य लेखकांची त्यांना अडचण भासेल परंतु परिश्रमानें तीहि नाहींशी होण्यासारखी आहे. आधुनिक शास्त्रीय विषयांचे शिक्षक व विद्यार्थ्यांची नवी पिढी यांनीं मनांत आणल्यास त्यांच्या हातून लेखनकार्य उत्तम होऊं शकेल.

(८) तरुण पिढीची लेखन-वाचनाची दिशा बदलली पाहिजे. गंभीरपणा कमी होत चालला आहे. तात्पुरत्या मनरंजनाकरतां तरुण पिढी शास्त्रीय प्रगतीकडे दुर्लक्ष करीत आहे. यांत बदल झाला तरच शास्त्रीय वाङ्मय वाढीला लागेल व देशाची खरी औद्योगिक आणि सांपत्तिक सुधारणा होईल. केवळ ललितकलात्मक एकांगी वाङ्मय या कामीं उपयोगी पडणार नाहीं खास.

(९) बालबोध शास्त्रीय वाङ्मयवृद्धीकडेच प्रथमतः जास्त लक्ष्य पुरविल्या-शिवाय त्याची वाढ होणार नाहीं. धनिकांनीं द्रव्यसाहाय्य, विद्वानांनीं सक्रिय सहानुभूति, देशबांधवांनीं आश्रय आणि सर्वांनीं मंगलाशीर्वाद दिल्याखेरीज शास्त्रीय वाङ्मयाची धडगत नाहीं.

(१०) परिषदा, सभा, मंडळें यांत शास्त्रीय विषयांच्या चर्चेला स्वतंत्र जागा मिळावी. त्यामुळें शास्त्रीय वाङ्मयवृक्ष सशक्त व जोमदार होऊन देशाची हीन अवस्था दूर करण्यास लायक असा कल्पतरु तो बनेल यांत शंका नाहीं.

मराठींतील सामाजिक शास्त्रीय वाङ्मय



लेखकः—तर्कतीर्थ **लक्ष्मणशास्त्री जोशी**, संपादक, 'धर्मकोश', वाई

मराठी वाङ्मयांत सगळ्याच शास्त्रांचें दारिद्र्य आहे. त्याप्रमाणें सामाजिक शास्त्रांचेंहि दारिद्र्य आहे यांत नवल नाहीं. **मनुष्याच्या सामुदायिक जीवनाचा, सामाजिक अंतर्बाह्य व्यापारांचा किंवा घटनांचा विचार करणारीं शास्त्रें म्हणजे सामाजिक शास्त्रें होत.** अर्थशास्त्र, राजनीति, समाजशास्त्र, इतिहास, नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, कायदेशास्त्र भाषाशास्त्र आणि टीकाशास्त्र (Criticism) हीं सामाजिक शास्त्रें होत. भौतिक शास्त्रांपेक्षां सामाजिक शास्त्रें हीं अजूनपर्यंत अनिश्चित स्वरूपाचीं आहेत. भौतिक शास्त्रांमध्यें कार्यकारणभावांचे नियम जितक्या सूक्ष्मपणें, व्यापक रीतीनें, निश्चित स्वरूपानें दाखवितां येतात तसे ते सामाजिक शास्त्रांत अजून दाखवितां येत नाहींत. भौतिक शास्त्रांइतकें निश्चित स्वरूप सामाजिक शास्त्रांना येण्यास अजून कालावधि आहे. हल्लींची मानवसमाजाची रचना इतकी डबघाईस आली आहे कीं, त्यामुळें शास्त्रप्रगतीस फार मोठा अडथळा उत्पन्न झाला आहे, म्हणून सामाजिक शास्त्रांचा पाहिजे तितक्या गतीनें विकास पाश्चात्य समाजांत सुद्धां होत नाहीं. आपला हा पौर्वात्य समाज तर खूपच जीर्ण स्थितीला आला आहे. त्यामुळें सामाजिक शास्त्रांची खरी वाढ येथें मुळींच होऊं शकली नाहीं. हीं शास्त्रें फार पुढें गेलेल्या पाश्चात्य समाजांतच उत्पन्न झालीं. आपला समाज अगदीं मागासला व म्हणून आपलें जीवनाचें ज्ञानहि अगदीं मागासलें आहे. त्यामुळें आपल्या भाषेंत सामाजिक शास्त्रेंहि तुटपुंज्या स्वरूपांत सापडतात.

सामाजिक शास्त्रें (Social Sciences) व भौतिक शास्त्रें (Physical Sciences)

सामाजिक शास्त्रांचे चार गट पडतात : (१) इतिहास, मानव-जातिशास्त्र, व समाजशास्त्र हा पहिला गट. (२) अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, कायदे-

शास्त्र व नागरिक धर्म हा दुसरा गट. (३) धर्मशास्त्र, व नीतिशास्त्र हा तिसरा गट. आणि (४) भाषाशास्त्र, आणि टीकाशास्त्र हा चवथा गट होय. या चार गटांमध्यें अनेक अवांतर, वर निर्दिष्ट न केलेल्या शास्त्र-शाखांचाहि अंतर्भाव होतो. सामान्य स्वरूप कळण्याकरतां वर कांहीं शास्त्रांचा उल्लेख केला आहे. कांहीं शास्त्रें अशीं आहेत कीं, त्यांचा भौतिक शास्त्रांत अंतर्भाव करावा कीं सामाजिक शास्त्रांत अंतर्भाव करावा असा प्रश्न उत्पन्न होतो. उदाहरणार्थ, मानसशास्त्र. सामाजिक मानसशास्त्र नांवाची शाखा मानसशास्त्रांत उत्पन्न झाली आहे. तिचा अंतर्भाव सामाजिक शास्त्रांत करतां येईल; परंतु सर्व मानसशास्त्र सामाजिक शास्त्र आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. मनुष्याचें मन सामाजिक आहे, यांत शंका नाहीं. परंतु मनुष्याच्या मनाची मूलभूत घटना विचारांत घ्यावयाची झाल्यास तें शास्त्र भौतिक शास्त्रांत किंवा निसर्गशास्त्रांत (Science of Nature) प्रविष्ट करावें लागेल. रोगशास्त्र (Pathology) भौतिक शास्त्र आहे; पण त्यांतहि मनुष्याच्या सामाजिक जीवनाचा संबंध येऊन पोंचतोच. वनस्पति-शास्त्र व प्राणिशास्त्र हीं तर सरळच भौतिक शास्त्रें आहेत; पण त्यांतहि मनुष्याच्या सामाजिक कृतींचा खूप खोल प्रवेश आहे. पुष्कळशीं धान्यें फळझाडें व इतर वनस्पति मनुष्याच्या हजारों वर्षांच्या प्रयत्नांमुळेंच आज ज्या स्वरूपांत दिसतात त्या स्वरूपांत अस्तित्वांत आल्या आहेत. त्यांचें मूळचें नैसर्गिक स्वरूप अजीबात बदलून गेलें आहे आणि तें मानवी कृतीनें बदललें आहे. जी गोष्ट वनस्पतींची तीच पशूंची. ग्राम्य पशु व ग्राम्य वनस्पति मानवी कृतींचें फल आहे. किती तरी रासायनिक द्रव्यें मनुष्य नसता तर अस्तित्वांतच आलीं नसतीं. म्हणून भौतिक शास्त्रांत सामाजिक शास्त्राचे धागे-दोरे विणले गेले आहेत. केवळ 'प्राधान्येन व्यपदेशाः भवन्ति' ह्या न्यायानेंच भौतिक शास्त्र व सामाजिक शास्त्र असें शास्त्रांचें विभजन विचाराच्या सोयीकरतां केलें आहे.

इतिहास व इतर सामाजिक शास्त्रें यांचा संबंध

वर उल्लेखिलेल्या सामाजिक शास्त्रांचा मराठींत कितपत प्रवेश झाला आहे, याचा क्रमानें आतां परामर्श घेऊं. त्याचप्रमाणें मराठींत ह्या शास्त्रांचें स्वरूप कशा प्रकारचें आहे, याचाहि थोडक्यांत आढावा घेऊं. सगळ्या सामाजिक

शास्त्रांचें इतिहास हें अधिष्ठान आहे. कारण सगळीच मानवकृति इतिहास-निबद्ध आहे. इतिहास वगळून कोणतेंच सामाजिक शास्त्र बनत नाहीं. अशी कोणतीहि मानवी संस्था नाहीं, कीं जिचा इतिहास लक्षांत घेतल्यावांचून तिच्या यथार्थ स्वरूपाचें आकलन करतां येईल. प्रत्येक मानवी संस्थेंत अगणित स्थित्यंतरें झालेलीं आहेत. प्रत्येक स्थित्यंतर त्याच्या पूर्वीच्या अवस्थेंतून उत्पन्न झालेलें असतें. कार्यकारणभावाची अव्याहत परंपरा किंवा साखळी तपासल्याशिवाय कोणत्याहि वस्तूचा अर्थच उलगडत नाहीं. ही कार्यकारणभावपरंपरा म्हणजेच इतिहास होय. मानवजातिशास्त्र (Anthropology) आणि समाजशास्त्र (Socialogy) हीं दोन्हींहि शास्त्रें समाजसंस्थेचा व तिच्या अंगोपांगांचा व्यापकपणें सामान्यरूपानें विचार करतात. त्याकरतां मानवजीवनाचा सगळा इतिहास या शास्त्रास तपासावा लागतो. इतिहासाचा आधार (data) घेतल्याशिवाय विशिष्ट सामाजिक क्रिया, संस्था किंवा घटना उलगडून दाखविणेंच शक्य नाहीं. वरील सामान्य शास्त्रांप्रमाणेंच अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र वगैरे विशेष शास्त्रांनाहि आपल्या विशिष्ट विषयाचा इतिहास लक्षांत घ्यावाच लागतो.

इतिहास हें शास्त्र व कला दोन्ही

इतिहास हें शास्त्र आहे कीं कला आहे असा वाद पूर्वी होता, तो वाद आतां राहिला नाहीं. इतिहास हें शास्त्रहि आहे व कलाहि आहे. शास्त्र म्हणण्याचें कारण सामान्य व विशेष कार्यकारणभावांची संगतवार मांडणी व परस्पर सुसंबद्ध सिद्धान्तांची रचना हीं जीं शास्त्रांचीं दोन मुख्य रूपें तीं इतिहासालाहि असतात. अनेक उदाहरणांवरून (Induction) सामान्य निगमन काढणें व अनेक सामान्य नियमांचा (deduction) विशिष्ट निष्कर्ष काढणें ह्या दोन शास्त्रक्रियांनीं इतिहास लिहिला जातो, व त्याचमुळें इतिहास वाङ्मयांत प्रतिष्ठा पावतो. इतिहास ही कलाहि आहे. अनेक विस्मय-जनक, भावनोद्दीपक सामाजिक घटनांचें वर्णन करून त्यांचें हुबेहूब चित्र वाचकांच्या अंतश्चक्षूंपुढें उभें करण्याचें कार्य इतिहासकारास करावें लागतें. त्याकरतां अलंकार, भाषाशैली, वर्णनचातुर्य, प्रतिभा इत्यादि कलांगांची जरूरी इतिहास-लेखकास असते. त्याचमुळें मॉन्सेन, गिबन, बकल

फिशर, वेल्स इत्यादि इतिहासकारांनीं इतिहासाला कलेच्या सौंदर्यपीठावर नेऊन बसविलें आहे.

मराठींतील इतिहासलेखन व महाराष्ट्रीय इतिहासकार

मराठींत इतिहासतत्त्वाची चर्चा करणारे अनेक लेखक झाले आहेत. त्याचप्रमाणें इतिहास-लेखनाचाहि प्रयत्न कांहीं पंडितांनीं केला आहे. इतिहासलेखनापेक्षां इतिहासाचीं साधनें गोळा करणें हें काम अधिक उत्साहानें खरे, राजवाडे, पारसनीस वगैरे लोकांनीं केलें आहे. इतिहासाचीं साधनें म्हणजे इतिहास नव्हे. मराठी भाषेचा इतिहास लिहीत असतां मराठींतील जुनी नवी कविता, एकत्रित संग्रहित करावी लागते. हा कवितासंग्रह म्हणजे कवितेचा इतिहास नव्हे. लावण्या आणि पोवाड्यांचीं बाडें कुणीं जर प्रसिद्ध केलीं तर त्यास इतिहास-संशोधक म्हणण्यापेक्षां इतिहास-साधन-संशोधक म्हटलें पाहिजे. म. मो. कुंटे, राजारामशास्त्री भागवत, लो. बा. गं. टिळक, सर भांडारकर, महादेव गोविंद रानडे, शं. बा. दीक्षित., के. ल. दप्तरी, चिंतामण विनायक वैद्य, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, गोविंद सखाराम सरदेसाई, केळुसकर, श्रीधर व्यंकटेश केतकर, न. चिं. केळकर, प्रो. पी. एल्. वैद्य, प्रो. शं. दा. पेंडसे., बनारसचे प्रो. आळतेकर; प्रो. पां. वा. काणे, प्रो. बनहट्टी, नागपूरचे प्रो. मिराशी, श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, प्रो. शं. द. जावडेकर इत्यादि लेखकांनीं इतिहासासंबंधीं लेखन केलें आहे. न्या. मू. रानडे यांनीं जरी मराठींत लिहिलें नसलें तरी महाराष्ट्रीय इतिहासकार म्हणून त्यांचा वर उल्लेख केला आहे. संस्कृत साहित्याचा इतिहास इंग्लिशमध्यें प्रो. पां. वा. काणे, एम्. ए., यांनीं लिहिला आहे; त्याचा मराठींत अनुवाद झालेला आहे. प्राचीन आर्यसंस्कृतीचा इतिहास महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनीं लिहिला व त्याचा अनुवाद मराठींत श्री. ओगले यांनीं केला आहे. लो. बा. गं. टिळकांचीहि महाराष्ट्रीय इतिहासकारांत गणना केलीच पाहिजे. कारण त्यांनीं वैदिक कालाचा इतिहास इंग्रजींत लिहिला आहे व त्याचें मराठींत भाषांतरहि झालें आहे. महाराष्ट्र इतिहासज्ञांमध्यें सगळ्यांत वरिष्ठ स्थान सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनाच द्यावें लागेल; परंतु त्यांच्याबद्दल अकारण गैरसमज महाराष्ट्रीय सुशिक्षित वर्गांत पसरल्यामुळें

त्यांची श्रेष्ठ इतिहासकृति मराठींत अवतरूं शकली नाहीं. 'दक्षिणेचा इतिहास' (History of the Deccan) आणि शैवधर्म-वैष्णवधर्मांचा इतिहास (Shaivism, Vaishnavism and other Minor Religious Sects in India) हे दोन ग्रंथ म्हणजे भांडारकरांच्या कीर्तीचे सोन्याचे कळसच होत. इतिहासाचें अत्यंत व्यापक व विस्तृत लेखन मराठींत करण्याचा पहिला मोठा प्रयत्न ज्ञानकोशकार केतकर यांनींच केला. ज्ञान-कोशाचे पहिले पांच प्रस्तावना-खंड मराठी भाषेंत पहिल्यांदाच अवतरलेला इतिहासोदधिच होय. सगळ्या जगाचा, विशेषतः भारतीयांचा इतिहास लिहिण्याचें काम ज्ञानकोशकारांनीं या पांच खंडांत केलें आहे. त्यांत त्यांना अंशतः यशहि आलें आहे. अंशतः म्हणण्याचें कारण असें कीं, श्री. केतकरांनीं जगाच्या इतिहासाचा व भारतीयांच्या इतिहासाचा सुसंगत आराखडा तयार करून व ऐतिहासिक घटनांची विशिष्ट पद्धतीनें संगती जुळवून हा इतिहास लिहिला नाहीं. इतिहासांतील सगळ्या प्रमुख घटना प्रस्तावना-खंडांत वर्णिलेल्या आहेत; पण पाश्चात्य देशांतील सुप्रसिद्ध इतिहासतज्ञांनीं इतिहास लिहीत असतांना इतिहासाचा संकलितपणें विशिष्ट अर्थ लक्षांत घेऊन व इतिहासाचें विशिष्ट तत्त्वज्ञान लक्षांत घेऊन इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे, तसें ज्ञानकोशकारांनीं कांहींहि केलें नाहीं.

महाराष्ट्रांतील बरेच इतिहासलेखक प्रगतिज्ञ व पुराणपरंपराभिमानी अशा दोन तऱ्हेच्या संप्रदायांत विभागून गेलेले दिसतात. ज्या लेखकांस या दोन संप्रदायांपैकीं कोणत्याहि नेमक्या एका संप्रदायांत बसवितां येत नाहीं असे कांहीं इतिहासलेखक आहेत. पहिले इतिहासाचे सुधारणाशास्त्र किंवा प्रगति-शास्त्र (Philosophy of Historical Progress) ज्यांनीं आत्म-सात् केलें आहे. असे निःपक्षपाती बुद्धीचे इतिहासलेखक होत. दुसरे, पूर्व-परंपरेचा अभिमान बाळगणारे, राष्ट्रीय अभिमानानें व सांस्कृतिक अभिमानानें विभ्रांत चित्त झालेले प्रगतिशास्त्राचे किंवा इतिहासशास्त्राचे (Philosophy of History) सिद्धान्त नीट रीतीनें न पचविलेले इतिहासलेखक होत. म. मो. कुंटे, न्या. मू. म. गो. रानडे, सर भांडारकर वगैरे मंडळींनीं ऐतिहासिक प्रगतीचें रहस्य लक्षांत घेऊन व पाश्चात्यांची इतिहासपद्धति (Historical Method) नीट रीतीनें आत्मसात् करून घेऊन

इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केला. स्वकीय संस्कृतीच्या अभिमानानें ग्रासलेले व इसिहास-लेखनांत प्रगतिशास्त्राचे सिद्धान्त लक्षांत न घेतां ऐतिहासिक विचार मराठींत मांडणारे लोक म्हणजे—वि. का. राजवाडे, चिं. वि. वैद्य, ज्ञानकोशकार केतकर वगैरे होत. इतिहासशास्त्राचे दोन महत्त्वाचे सिद्धान्त आहेत. पहिला सिद्धान्त असा कीं, धार्मिक विचारसरणीपेक्षां ऐहिक विचारसरणीच (Sceular Thought) मानवप्रगतीची निदर्शक असते व ऐहिक विचारसरणींत वैज्ञानिक विचारसरणी (Scientific Thought) श्रेष्ठ असते. दुसरा सिद्धान्त असा कीं, पुरोहितवर्गाची धार्मिक विचारपद्धतीची व धर्मसंस्थेची ज्या समाजावर मुख्य सत्ता व छाप असते, त्या समाजापेक्षां धर्मसंस्थेचें व पुरोहितवर्गाचें वर्चस्व ज्या समाजांत कमी झालेलें असतें तो समाज समाजरचनेच्या दृष्टीनें प्रगतीच्या वरच्या पायरीवर असतो. कायद्याचा इतिहास ज्यानें पाहिला असेल, त्यांना हें विधान नीट समजेल. पुरोहितीय धार्मिक कायद्यापेक्षां पुरोहितवर्चस्व नसलेला ऐहिक कायदा हाच समाजाच्या उच्च दर्जाच्या राजकीय व्यवस्थेचा निदर्शक असतो. कायदेपंडित मेन (Maine)नें प्राचीन कायद्याचें विवरण करीत असतांना या मुद्द्याचें चांगलेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. ग्रीक इतिहासांत पुरोहित वर्गाचें सामाजिक वर्चस्व ढिलें झाल्यानंतरच नवीन शास्त्रें उदयास आलीं. युरोपचा आधुनिक इतिहास हेंच तत्त्व पटवितो. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत ब्राह्मणी वर्चस्व व धार्मिक विचारसरणीचें प्रभुत्व दीर्घकालपर्यंत टिकल्यामुळें सामाजिक प्रगति अतिशय मंदगतीनें झाली. क्षात्रवर्गास, राज्यसंस्थेस, व्यापारीवर्गास व उद्योगधंद्यांस सामाजांत उच्च स्थान देण्याची प्रवृत्ति वाढल्यामुळें, इतर समाज हिंदी समाजापेक्षां पुढें गेले. हिंदुस्थानांत पारलौकिक आचारविचार आणि पारलौकिक संस्थांना आधारभूत असलेला ब्राह्मणवर्ग व धार्मिक वर्ग यांसच कायमचें महत्त्व राहिलें. त्यामुळें चिरकालीन मध्यवर्ती राजकीय सत्ता उत्पन्न झाली नाहीं. ऐहिक विचारसरणी, ऐहिक कला व ऐहिक उद्यम यांना कायमचें गौणस्थान मिळालें. हा दृष्टिकोण केतकर, राजवाडे प्रभृति लेखकांस मुळींच पचला नव्हता. केतकरांनीं तर ब्राह्मणवर्गाचें भारतीय इतिहासांतील वरिष्ठ स्थान वारंवार प्रशंसिलें आहे व ब्राह्मणशासित समाजव्यवस्थेची मोठ्या आदरानें मीमांसा केली आहे.

त्यामुळें बौद्धक्रांतीच्या ऐतिहासिक रहस्याचें केतकरांस आकलनच झालें नाहीं. बौद्धविचारक्रान्तीनंतरच हिंदुस्थानांत नांवाजण्याजोगीं साम्राज्यें उत्पन्न झालीं; व त्यांचें श्रेय ब्राह्मणी धर्माच्या प्रसारास नसून, कर्मकांडास गौण लेखणाऱ्या नैतिक धर्मास आहे. त्यामुळें साम्राज्यास आवश्यक असलेला व्यापक कायदा अस्तित्वांत येऊं लागतो. श्री. राजवाडे हे संतांच्यापेक्षां ब्राह्मण-धर्माचा पुनरुद्धार करणाऱ्या प्रतिगामी रामदासाची तळी उचलून धरतात व जातिसंस्थेची महती गातात. राज्यपद्धति, समाजरचना व आर्थिक उत्पादन-पद्धति यांच्या संबंधांचें मूलगामी पृथक्करण करून विकासशील समाजाचें स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न पाश्चात्य इतिहासकारांनीं केला आहे त्याचें मर्म या आमच्या सनातनी इतिहासलेखकांना अवगत करून घेण्याची बुद्धिच झाली नाहीं. त्यामुळें श्रुतिस्मृतिपुराणांतील वर्णाश्रमधर्मांच्या व समाजव्यवस्थेच्या पोटीं असलेल्या प्रगतिविरोधी तत्त्वांची व दोषांची ओळख या प्रसिद्ध इतिहासपंडितांना कधींच झाली नाहीं. कुंटे, रानडे व भांडारकर यांचें इतिहासविवेचन इतिहासशास्त्राच्या आधारावर झालें आहे. श्री. कुंट्यांच्या लेखनांत बौद्धक्रांतीबद्दल बराच गैरसमज दिसतो. परंतु त्यांची वेदकालीन सामाजिक स्थित्यंतरांचें विवरण करण्याची पद्धति बरीच आधुनिक आहे. प्रो. पी. एल्. वैद्य यांचें "बौद्धधर्माचा उदय व प्रसार" हें पुस्तक बौद्धक्रांतीचा अर्थ समजण्यास अधिक उपयुक्त होईल.

मराठीमध्यें अनुवादात्मक व मौलिक असें दोन्ही तऱ्हेचें इतिहास-वाङ्मय आहे. पाश्चात्य इतिहासकारांनीं लिहिलेलें मराठ्यांचा इतिहास, राजपुतान्याचा इतिहास, विजयानगर साम्राज्याचा इतिहास इत्यादि ग्रंथ मराठींत अनुवादरूपानें अवतरले आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासाची सामग्री बरीच गोळा झाली आहे. श्री. गो. स. सरदेसाई यांनीं मुसलमानी, मराठी व इंग्रजी रियासतींचा इतिहास मराठींत समग्र रीतीनें आणण्याचा प्रयत्न केला आहे व त्यांच्या लेखनांत वास्तववादी दृष्टिहि आहे. "अर्वाचीन मराठी साहित्याचा इतिहास" नांवाचें पुस्तक अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा आढावा घेण्याच्या उद्देशानें बडोद्याचे नेने व माने यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत श्री. आजगांवकर, भावे, पांगारकर वगैरे मंडळींनीं इंग्रजपूर्व मराठी वाङ्मयाचा व वाङ्मयकारांचा इतिहास बरा लिहिला आहे.

श्री. चिंतामणराव वैद्यांनीं मध्ययुगीन भारत लिहून, मराठी वाचकांस दुसऱ्या मार्गानें ज्ञात न होणाऱ्या भारतेतिहासाचें दालन उघडून दाखविलें आहे. श्री. वि. का. राजवाडे यांनीं इतिहासशास्त्रविषयक निबंध प्रस्तावनारूपानें लिहिले आहेत; पण त्यांत इतिहासशास्त्राचें गांभीर्य व गहनत्व दाखविण्याचा नुसता प्रयत्न आहे. परंतु इतिहासतत्त्वमीमांसा करण्यांत त्यांना अपयश आलें आहे. शास्त्रीय विचारसरणीची त्यांना आवड आहे, पण आकलन नाहीं; त्यामुळेंच वैदिक कालाबद्दल व स्मृतिकालाबद्दल त्यांच्या ठायीं नुसता आदर वसत आहे; पण मानवी इतिहासांत त्या इतिहासाला कोणतें स्थान आहे याची ओळख त्यांना होऊं शकली नाहीं. महाराष्ट्राच्या वसाहतकालासंबंधीं इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न व्युत्पत्तिशास्त्राच्या जोरावर त्यांनीं केला आहे. प्रतिभाशक्ति जोरदार असल्यामुळें कांहीं सुंदर कल्पना त्यांना मांडतां आल्या आहेत. त्यांनीं लिहिलेली महिकावतीच्या बखरीची व राधा-माधव-विलासचंपूची इतिहासविषयक प्रस्तावना फार नांवाजली आहे. पण त्यांतील भारतीय प्राचीन इतिहासविषयक कल्पना बऱ्याच निराधार आहेत. उदाहरणार्थ, राधा-माधव-विलासचंपूंतील चातुर्वर्ण्योत्पत्तिविषयक कल्पना पाहावी. प्राचीन भारतेतिहासास उपयुक्त अशी उत्कृष्ट माहिती देणारा ग्रंथ म्हणजे सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचा प्राचीन चरित्रकोश होय. त्या मानानें मध्ययुगीन चरित्रकोश मध्यम दर्जाचा आहे. ज्ञानेतिहासाच्या दृष्टीनें ज्ञानकोशकार केतकरांचा "विज्ञानेतिहास" हा सुंदर ग्रंथ होय. प्रो. बनहट्टी यांचें "ज्ञानोपासना व भारतीयांचें कर्तव्य" हें पुस्तक ज्ञानेतिहासाच्या दृष्टीनें भारदस्त आहे. सांस्कृतिक इतिहासांत "ऋग्वेदकालीन संस्कृतीचा इतिहास" हें काशीकरांचें पुस्तक, "महाभारतोपसंहार" हें चिं. वि. वैद्य यांचें पुस्तक, आणि शं. दा. पेंडसे यांचे "महाराष्ट्र संस्कृतीचा इतिहास" हें पुस्तक लोकांच्या डोळ्यांसमोर आहे. त्यांत काशीकरांच्या पुस्तकासच इतिहासशास्त्राची कसोटी लागूं पडते. भारताचार्य चिं. वि. वैद्य यांचें "भारतोपसंहार" हें पुस्तक माहितीच्या दृष्टीनें बरें आहे; पण त्यांत सांगितलेली माहिति भारतांत कोठें आहे याचा पत्ताच सांगितला नाहीं; त्यामुळें इतिहासदृष्ट्या ह्या पुस्तकाची किंमत अगदीं शून्य आहे. प्रो. शं. दा. पेंडसे यांचें पुस्तक म्हणजे महाराष्ट्र-संस्कृतीची एका पंडित पुराणिकानें केलेली प्रशंसा, येवढ्याच

किंमतीचें आहे. बनारसचे प्रो. आळतेकर यांचें "प्राचीन शिक्षणपद्धति" हें मराठींत अनुवादिलेलें पुस्तक भारतीय शिक्षणेतिहासांत नमुनेदार ठरलें आहे. तसेंच प्रो. पां. वा. काणे यांच्या "धर्मशास्त्रविचार" या पुस्तकांत स्मृति-कालीन संस्कृतीची माहिती चांगली दिली आहे. श्री. महादेवशास्त्री दिवेकर यांचें "भारतीय संस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष" या पुस्तकांतील विचारांना शास्त्रीय महत्त्व मुळींच देतां येणार नाहीं. प्रचारकी व कीर्तनकारी दृष्टीनेंच या पुस्तकास महत्त्व आहे. आधुनिक भारतविषयक ऐतिहासिक चर्चा करणारें नांवाजलेलें पुस्तक "आधुनिक भारत" प्रो. शं. द. जावडेकर यांनीं लिहिलें आहे. त्यांतील मीमांसा राष्ट्रवादाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें मननीय झाली आहे. मात्र राष्ट्रवादावरील जावडेकरांचें भाष्य अत्यंत प्रतिगामी स्वरूपाचें आहे. त्यांतल्या त्यांत अहिंसावादाचें गूढ अध्यात्मवादाचें पुराण श्रद्धामय आहे व तें चिकित्सक दृष्टीनें त्याज्य आहे. आधुनिक विज्ञान, औद्योगिक क्रांति, लोकसत्ताक राजकीय क्रांति व समाजवाद या अंगांचा विचार करीत असतांना जावडेकरांची बुद्धि गांधीवादानें अंध झाली आहे. गांधीवाद ही भारतीय इतिहासांतील एक चमत्कारिक घटना आहे. त्यांतील अभिनव अंधश्रद्धेला युक्त्याभासांचे व हेत्वाभासांचें पाठबळ देण्याचा व्यर्थ प्रयत्न प्रो. शं. द. जावडेकर यांनीं केला आहे. त्यामुळें त्यांच्या बाकीच्या शास्त्रशुद्ध विवेचनाला कलंक लागला आहे.

समाजशास्त्र व मानवजातिशास्त्र

वर मराठींतील इतिहासविषयक व इतिहासतत्त्वविषयक वाङ्मयाचा थोडक्यांत परामर्श घेतला. दुसरें मुख्य सामाजिक शास्त्र "समाजशास्त्र" होय. यासंबंधीं मराठी भाषेंत फारसें महत्त्वाचें लेखन मुळींच सापडत नाहीं. स्पेन्सरच्या समाजशास्त्राचा अनुवाद दाभोळकरमालेमध्यें सापडतो. "सुधारणा व प्रगति" हें पुस्तक दाजी नागेश आपटे यांनीं एका इंग्रजी ग्रंथावरून सुंदर रीतीनें अनुवादिलें आहे. श्रीधर व्यंकटेश केतकर ह्या महान् समाजशास्त्रज्ञाचें "भारतीय समाजशास्त्र" नांवाचें लहानसें पण मौलिक पुस्तक नागपूरच्या नवभारतमालेनें प्रसिद्ध केलें आहे. भारतीय समाजशास्त्रावर विस्तृत लेखन श्री. केतकर यांनीं "हिंदुस्थान व जग" ह्या ज्ञानकोशाच्या

प्रथम खंडांत केलें आहे. भारतीय समाजशास्त्राचीं तत्त्वें आधुनिक समाजशास्त्राशीं तुलना करतां मागासलेलीं दिसतात ही गोष्ट श्री. केतकर यांच्यासारख्या अधिकारी लेखकानें निदर्शनास आणावयास पाहिजे होती, पण तें त्यांना साधलें नाहीं. जातिभेदाची रचनापद्धति ज्या मध्ययुगीन आर्थिक व्यवस्थेमुळें उत्पन्न झाली ती आर्थिक व्यवस्थाच या मानवी जगांतून नष्टप्राय झाली आहे, व ती या नव्या मानवी जगाचा प्रलय झाल्याशिवाय पुन्हा कधीं काळीं पुनरुज्जीवित होणें शक्य नाहीं. चातुर्वर्ण्याचें ऐतिहासिक स्वरूप स्मृतिकालाच्या समाप्तीबरोबरच कालग्रस्त झालें. त्याला तात्त्विक दृष्टीनें उजळा देण्याचा नव्या युगांत कितीहि प्रयत्न केला तरी तो अपेशीच ठरेल. ब्राह्मणप्रधान म्हणजे– पुरोहितप्रधान समाजसंस्था यापुढें उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. तसें व्हायचें म्हणजे जगास फार रानटी बनावें लागेल. त्या जुन्या अंधारयुगाला आतां कोणत्याहि समाजशास्त्रज्ञानें आवाहन देऊं नये. श्री. गो. म. जोशी, पुणें, यांनीं "हिंदु समाजरचनेचें शास्त्र" ह्या नांवाचें पुस्तक सनातनी दृष्टीचें आधुनिक समाजविज्ञानाच्या दृष्टीनें समर्थन करण्याकरितां लिहिलें आहे. त्यांनीं विज्ञानाच्या अग्नीवर शिळया कढीला ऊत आणण्याचा व बुरसलेल्या शिदोरीला ताजें बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. ना. गो. चापेकर यांनीं "आमचा गांव" या नांवाचें भारतीय समाजशास्त्रास पोषक अशी माहिती देणारें छान पुस्तक लिहिलें आहे. तें समाजशास्त्र नसून समाजशास्त्राचें साधन होय. मानवजातिशास्त्रावर मराठींत मुळींच वाङ्मय नाहीं. मानवजातिशास्त्रास अनुकूल व उपयुक्त अशी माहिती पुष्कळच आहे. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांतील वैवाहिक चालीरितीसंबंधाची माहिती देणारें पुस्तक बडोदा येथील सयाजी पुस्तकमालेंत प्रसिद्ध झालें आहे. वि. का. राजवाडे यांचा "इतिहास व ऐतिहासिक" ह्या मासिकांत "विचार व विकार-प्रदर्शनाच्या साधनांची उत्क्रांति" हा निबंध मराठी भाषेला ललामभूत आहे. तो मानवजातिशास्त्राच्या एका शाखेंत बसतो.

अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र व नागरिक नीति

अर्थशास्त्र सामाजिक शास्त्राची एक महत्त्वाची शाखा आहे. आर्थिक व्यवहार हा समाजजीवनाचा पाया आहे. सगळया सामाजिक संस्थांची

अर्थसंस्था ही मूलभूत संस्था आहे. युरोपांत अर्थविषयक शास्त्र यांत्रिक औद्योगिक क्रान्ति झाल्यानंतर जन्मास आलें. यंत्रयुगांत अर्थशास्त्र जन्मलें. ॲडाम् स्मिथ व रेकार्डो हे इंग्लंडमधील अर्थशास्त्राचे आद्य आचार्य होत. अर्थशास्त्रावर मराठींत अत्यल्प रचना झाली आहे. कारण या राष्ट्राच्या आर्थिक व्यवहाराचीं सूत्रें परकीयांच्या ताब्यांत, गेलीं दीडशें वर्षे गेलीं आहेत; त्यामुळें आर्थिक व्यवहाराचें विवेचन करणारें शास्त्र परकीयांकडूनच घ्यावें लागणें भागच होतें. युरोपियन अर्थशास्त्राचा अभ्यास करून लिहिलेलीं मराठींत पांच-सातांपेक्षां जास्त पुस्तकें सापडणार नाहींत. पहिल्यांदा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं मिल्च्या अर्थशास्त्राचें भाषांतर करण्याचा प्रयत्न केला पण तो अपुरा राहिला. ४० वर्षांपूर्वी लिहिलेलें श्री. आगाशे यांचें "अर्थ शास्त्र" हें पुस्तक मराठींत पहिलें होय. त्यांत खुल्या व्यापाराचें तत्त्व हिंदी उद्योगधंद्यांच्या वाढीस प्रतिबंध करतें ही गोष्ट पहिल्यांदा सांगितली आहे. अर्थशास्त्राचा मौलिक अभ्यास केलेले महान् पंडित कै. न्या. मू. रानडे होत. त्यांनीं इंग्रजींत भारतीय अर्थशास्त्रासंबंधीं इंग्लिश अर्थशास्त्रापेक्षां निराळीच व्यवस्था सुचविली आहे. औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेल्या राष्ट्रांना खुल्या व्यापाराचें तत्त्व अत्यंत लाभदायक होतें, परंतु औद्योगिक दृष्ट्या मागें पडलेल्या राष्ट्रांना तेंच तत्त्व घातक ठरतें. म्हणून सप्रतिबंध व्यापाराचें तत्त्व मागें पडलेल्या राष्ट्रांना लागू करणें जरूर आहे आणि मागासलेल्या राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यांना—व विशेषतः भारतीय उद्योगधंद्यांना—संपूर्ण संरक्षण देण्याची आवश्यकता आहे याचें समर्थन रानडे यांनीं चांगलें केलें. जर्मनींतील त्या वेळच्या अर्थशास्त्रज्ञांची विचारसरणी भारतीय अर्थशास्त्रास व विशेषतः भारतीय औद्योगिक उन्नतीस अधिक उपयुक्त होय ही गोष्ट श्री. रानडे यांनीं ओळखली. प्रत्येक राष्ट्राचें अर्थशास्त्र थोड्याबहुत फरकानें भिन्नभिन्न असतें, असें त्यांनीं सांगितलें. हिंदुस्थानांतील राजकीय चळवळीचा आर्थिक पाया रानडे व दादाभाई नौरोजी यांनीं दाखविला. दादाभाईंचा "हिंदी आर्थिक शोषणाचा सिद्धान्त" (Drain Thesis) हा भारतीय राष्ट्रीय चळवळीची प्रेरक शक्ति बनला. ब्रिटिश अमदानींत हिंदुस्थानचा आर्थिक व्यवहार पाश्चात्य देशांच्या आर्थिक व्यवहाराशीं पूर्ण निगडित झाला; पण त्यामुळें भारतवर्षीय सामान्य जनतेची स्थिति सुधारण्याऐवजीं, तिची हलाखीच

वाढत गेली; त्यास ब्रिटिशांनीं व्यापारद्वारें हिंदुस्थानची केलेली लूटच कारण होय; हें हिंदी राष्ट्राच्या आर्थिक शोषणाचें तत्त्व मार्मिक रीतीनें दादाभाईंनीं मांडलें. मराठींत अर्थशास्त्रावरील दोन महत्त्वाचे लेखक म्हणजे, प्रि. गो. चिं. भाटे व प्रो. वा. गो. काळे हे होत. गो. चिं भाटे यांनीं पाश्चात्य अर्थ-शास्त्राची मूलभूत विचारसरणी मराठींत थोडक्यांत सुगम रीतीनें मांडली. प्रो. वा. गो. काळे यांनीं "अर्थशास्त्र" व "भारतीय अर्थशास्त्र" हीं दोन पुस्तकें लिहिलीं आहेत. काळे यांनीं हीं पुस्तकें नुकतींच लिहिलीं आहेत. आगाशे व न्या. मू. रानडे यांचा काळ आतां राहिला नाहीं. जगाच्या आर्थिक परि-स्थितींत गेल्या पंचवीस वर्षांत प्रचंड क्रांति झाली आहे. भांडवलशाहीच्या विकासाच्या काळीं जीं अर्थतत्त्वें निर्माण झालीं तीं आतां निःसत्त्व होऊन व्यर्थ ठरलीं आहेत. "खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाचें आतां पूर्ण उच्चाटन झालें आहे. कांहीं उदारमतवादी अर्थशास्त्रज्ञ केवळ मनःसमाधानाकरतांच अजून त्याचा जप करीत असतात. सगळ्याच जगाची, सोव्हियट रशिया सोडल्यास, आर्थिक अवनती होत आहे. उद्योगधंद्यांचें नियंत्रण करणारें व उत्पादनास प्रतिबंधक असें प्रतिगामी अर्थशास्त्र अस्तित्वांत येऊं लागलें आहे. हिंदुस्थानांत औद्योगिक प्रगति खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वानें तर होणार नाहींच; पण सप्रतिबंधक व्यापाराच्या तत्त्वानेंसुद्धां थोड्याशा मर्यादेबाहेर होऊं शकणार नाहीं, ही गोष्ट आतां स्पष्ट दिसूं लागली आहे. मंदीचें संकट जगाच्या आर्थिक व्यवहारावर पूर्णपणें स्वार होऊन बसलें आहे. अशा स्थितींतून नवा मार्ग दाखविणारें अर्थशास्त्र पाहिजे. प्रो. वा. गो. काळे यांच्याकडून अशा अर्थशास्त्राची अपेक्षा करणें चूक ठरेल. श्री. वा. गो. काळे यांच्या "भारतीय अर्थशास्त्रांत" त्यांना स्वतःला अमान्य असलेला गांधीवादच शिरला आहे. हल्लींच्या अगतिक स्थितींच्या कचाट्यांतून बाहेर पडण्याचा श्री. काळे यांस एकच उपाय दिसतो. तो म्हणजे हिंदुस्थानांतील जुन्या लहानलहान हातधंद्यांचें पुनरुज्जीवन होय. आधुनिक यांत्रिक उद्योगधंद्यांच्या वाढीचा कसलाच उपाय ते सुचवूं शकत नाहींत. त्याचप्रमाणें ते परकीय भांडवलाचें दास्य प्रशस्त मानतात. काळे यांचे विचार या बाबतींत गुलामगिरीचा पुरस्कार करणारे आहेत. कारण श्री. काळे परकीय भांडवलाचें हिंदुस्थानांत स्वागत करतात.

याचा दुसरा अर्थ काय होईल ? "अर्थशास्त्र" ह्या पुस्तकांत समाजवादी व मार्क्सवादी अर्थशास्त्राचीं तत्त्वें खोडून काढण्याचा प्रयत्न काळे यांनीं केला आहे, पण तो सर्वस्वीं फसला आहे. मार्क्सचा श्रममूल्याचा सिद्धान्त (Labour-theory of Value) आणि अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धान्त (Theory of Surplus Value) चुकीचे आहेत असें नुसतें कारणें न दाखवितां म्हटलें आहे. पण ते सिद्धान्त चुकीचे कसे, हें मुळींच श्री. काळे दाखवूं शकले नाहींत. आर्थिक नियोजनाचें व सामाजिक मालकीचे विवरण श्री. काळे यांस मुळींच करतां आलें नाहीं. आर्थिक नियोजन सोव्हियट रशियानें दोन पंचवार्षिक योजनांच्या द्वारें संपूर्ण रीतीनें यशस्वी केलें ही गोष्ट निदर्शनास आणण्याची जबाबदारी अर्थशास्त्रलेखकांवर पडते. सोव्हियट रशियाची आर्थिक नियोजनपद्धति (Planned economy) चुकीची वाटत असल्यास ती चुकीची कशी हें दाखविणें आजच्या शास्त्र-लेखकांचें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य श्री. काळे यांच्यासारख्या नामवंत लेखकानें जर पार पाडलें नाहीं तर तें कोणी पार पाडावें? जपान, अमेरिका, इटली, जर्मनी इत्यादि राष्ट्रांत आर्थिक नियोजनाचे प्रयत्न झाले; निदान त्यांचा तरी परामर्श श्री. काळे यांनीं घ्यावयास पाहिजे होता! तेथें तर समाजवादाचा बागुलबोवा नाहीं ना ?

राज्यशास्त्रासंबंधीं कांहीं पुस्तकें उल्लेख करण्यासारखीं झालीं आहेत. दाभोळकरमालेंत या विषयावरील एका इंग्रजी पुस्तकाचा अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे. श्री. शं. द. जावडेकर यांचें "राजनीतिशास्त्रपरिचय" हें पुस्तक मराठींत नांवाजण्याजोगें झालें आहे. लास्कीच्या ग्रामर ऑफ पॉलि-टिक्स ह्या पुस्तकाची छाया श्री. जावडेकर यांच्या या पुस्तकावर पडली आहे. फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रो. लिमये यांनीं प्राचीन भारतीय राजनीतीविषयीं एक छोटेखानी पुस्तक लिहून ह्या विषयाची मराठींतील उणीव भरून काढली आहे. इंग्रजी अमदानीपूर्वीचें ह्या विषयावरचें पुस्तक म्हणजे पंत-अमात्यांची "राजनीति" हें होय. राज्यशास्त्राशीं संबद्ध असलेल्या अनेक विषयांचा व वादांचा ऊहापोह करणारी माला य. गो. जोशी प्रसिद्ध करीत आहेत. त्यांत लोकशाही, साम्राज्यवाद, समाजवाद, फॅसिझम् इत्यादि लहान पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. श्री. पां. वा. गाडगीळ, वाङ्मय-विशारद,

यांचें 'समाजवादाचा ओनामा' हें पुस्तक चांगलें उठावदार झालें आहे. प्रसिद्ध हिंदी तत्त्ववेत्ते भाई एम्. एन्. रॉय यांच्या 'फॅसिझम्' या खोल विचाराच्या पुस्तकाचाहि अनुवाद मराठींत झाला आहे. बेळगांव येथील बा. रं. सुंठणकर यांचें 'रॉयवाद' हें पुस्तक राज्यशास्त्रदृष्टया मराठी वाङ्मयांत अतिशय उच्च पदवीचें झालें आहे. "मार्क्सवादाचा प्रयोग" हा धारवाड येथील वकील श्री. स. रं. सुंठणकर यांचा ग्रंथ राज्यशास्त्रांतील व अर्थशास्त्रांतील विवादग्रस्त प्रश्नांवर झगझगीत प्रकाश पाडण्याइतका समर्थ झाला आहे. श्री. न. चिं. केळकर यांचें "राज्यशास्त्र" हें पुस्तक श्री. केळकर यांच्या वाङ्मय-कीर्तीत विशेष भर घालीत नाहीं; याचें कारण त्यांनीं तें फार घाईनें लिहिलेलें असावें. दृष्टान्त-अलंकारांच्या व अलंकारिक कोटि-प्रतिकोटींच्या भरीस पडून त्यांनीं स्वतःच्या पुस्तकाची शास्त्रीय किंमत कमी केली आहे. "नागरिक नीति" या संज्ञेचें महत्त्वाचें पुस्तक प्रो. पुणतांबेकर यांनीं लिहिलें आहे, तें नागपूरच्या अभिनवभारतमालेंत प्रसिद्ध झालें आहे.

धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र

मराठींत धर्मसंस्थेची व धर्मतत्त्वांची समाजशास्त्रदृष्टया छाननी करणारा एकहि ग्रंथ प्रसिद्ध झाला नाहीं. श्रद्धेनें व भक्तीनें लिहिलेलें धर्मविषयक वाङ्मय मराठींत पुष्कळ प्रसिद्ध झालें आहे. हिंदूंच्या चालीरीतींत व धार्मिक कल्पनांत सुधारणा व्हाव्यात किंवा होऊं नयेत, ह्यासंबंधीं चर्चा करणारें बरेंच लिखाण मराठींत आढळून येतें. पण त्या लिखाणांस शास्त्राचा दर्जा नाहीं. "गीतारहस्यां"त प्रो. महादेव मल्हारप्रणीत "आधुनिक सुशिक्षितांचा वेदान्त" या पुस्तकांत आणि श्री. कोल्हटकरकृत "भागवतांच्या उपसंहारां"त धार्मिक तत्त्वांची चांगली प्रगल्भ चर्चा केलेली आढळून येते. पण सामाजिक शास्त्र या नात्यानें ज्या धर्मचर्चेला महत्त्व देतां येईल अशी चर्चा मराठींत कोठेंहि नाहीं. वेदान्त विषयाची किंवा आत्मा, पुनर्जन्म, ईश्वर-मोक्ष इत्यादि कल्पनांची चर्चा म्हणजे धर्मचर्चा असें जरी म्हणतां आलें तरी सामाजिक शास्त्रांत तिचा अंतर्भाव करतां येत नाहीं. वेदान्तविषयक ग्रंथ मराठींत पुष्कळ आहेत.

नीतितत्त्वांची शास्त्रीय चर्चा करणारी चार पांच पुस्तकें मराठींत प्रसिद्ध आहेत. दाभोळकरमालेंत स्पेन्सरच्या नीतिमीमांसेचा अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे. लोकमान्य टिळकांचें "गीतारहस्य" व वा. म. जोशी यांचें "नीतिशास्त्र प्रवेश" या दोन ग्रंथांनीं मराठींत सर्वोच्च स्थान पटकावलें आहे. या दोन्ही ग्रंथांत भारतीय व पाश्चात्य नीतितत्त्वांचा ऊहापोह केलेला आढळतो.

'गीतारहस्य'कारांनीं आधुनिक पाश्चात्य नीतिमीमांसेच्या विविधविचारसरणींचा समाचार घेऊन त्या सर्वांत भारतीय नीतिमीमांसेस त्रिकालाबाधित ठरविलें आहे. हें ठरवीत असतांना लो. टिळकांनीं गूढवादाचा आश्रय करावा लागला आहे. त्यांनीं आत्मानात्मविवेक ही नीतितत्त्वांची कसोटी ठरविली. परंतु जें आत्मतत्त्व चराचरांत भरून राहिलें आहे व विकारातीत आहे, त्याचा कितीहि विचार केला तरी कर्तव्याकर्तव्यें कशीं ओळखतां येतील, हेंच मोठें गूढ आहे. पाषाणांत माझें आत्मतत्त्व आहे हें कळल्यामुळें पाषाणाशीं पाषाणविषयक कर्तव्य कसें काय ठरणार? शत्रु व मित्र, चोर व साव, रानटी व सुधारलेला, गुन्हेगार व निरपराधी, बाल व वृद्ध, स्त्री आणि पुरुष, मनुष्य आणि मनुष्येतर या सर्वांत आत्मतत्त्व सारखेंच आहे; पण त्यासंबंधीं उत्पन्न होणारीं कर्तव्यें किती तरी प्रकारचीं आहेत. त्या निर्विकार व व्यापक आत्म्याशीं या कर्तव्याचा कांहींहि संबंध नाहीं. स्थितप्रज्ञाची बुद्धि हीच सर्वश्रेष्ठ न्यायनिर्णेत्री होय असें रहस्यकार मानतात; पण हा स्थितप्रज्ञ मनुष्यजातींत कसा सापडायचा? गीतेंत सांगितलेलीं त्याचीं लक्षणें कोणत्याहि मनुष्यप्राण्यास तंतोतंत लागू पडणार नाहींत. कारण जिवंत मनुष्याच्या ठायीं मनोविकार असणें स्वाभाविक आहे. तसेंच मनोविकारांवर विजय मिळविलेला एखादा माणूस जरी सापडला, तरी मानवसमाजाची विविध व वैचित्र्यपूर्ण रचना आणि समाजधारणेचें व समाजस्थित्यंतराचे सूक्ष्म नियम त्या गृहस्थास अवगत नसल्यास तो कर्तव्याकर्तव्याचा न्यायाधीश कसा होणार? गीतारहस्यांतील स्थितप्रज्ञ व आत्मानात्मविवेक हीं गूढतत्त्वें विवेचक बुद्धीला नीट आकलन होण्यासारखीं नाहींत. तसेंच, गीतारहस्यामध्यें गीतेला संपूर्ण प्रामाण्य दिल्यामुळें नवा शब्दप्रामाण्यवाद (Dogmatism) टिळकांनीं नीतिशास्त्रांत आणला आहे. बुद्धिवादानें गीतेची छाननी करण्याचें हें युग आहे. या वेळीं स्वतःप्रमाण धर्मग्रंथ म्हणून

गीतेचा स्वीकार केल्यानें बुद्धिवादाच्या वाढीस टिळकांनीं अडथळा केला आहे. अवतार, विभूति व अलौकिक पुरुष यांच्या प्रामाण्याचा स्वीकार केल्यामुळें भारतीय बुद्धीची स्वतंत्र वाढ खुंटली आहे. धर्मग्रंथ, अवतार, व विभूति यांचें स्वतःप्रामाण्य किंवा यांच्यावरील श्रद्धा भारतीय बुद्धीची व विज्ञानप्रवण-तेची हानि केल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहीं.

वामन मल्हार जोशी यांचा 'नीतिशास्त्रप्रवेश' बुद्धिवादावर अधिष्ठित आहे. नीतिशास्त्रांतील अनेक तत्त्वांची चर्चा करून शास्त्रजिज्ञासा श्री. जोशी यांनीं प्रदीप्त केली आहे. पण निर्णायक स्वरूपाची चर्चा फार थोडी केली आहे. नैतिक मूल्यें निरनिराळ्या समाजरचनेंत निरनिराळीं असतात व त्यांचा विकास होत असतो. समाजरचना ज्या क्रमानें विकसित होत जाते त्या मानानें नीतिमूल्येंहि विकसित होतात. नीतीची सार्वभौम, शाश्वत व संपूर्ण तत्त्वें स्थापण्याचा प्रयत्न करणें या दृष्टीनें चुकीचें आहे. नीतिशास्त्राच्या चर्चेच्या घोटाळ्यांतून स्वतःच मुक्त न झाल्यामुळें श्री. जोशी हे निर्णायक सिद्धान्तसरणीप्रत पोंचले नाहींत. मनुष्यसमाजाच्या निरनिराळ्या स्थित्यं-तरांचा व रचनांतरांचा कार्यकारणभाव, प्रकार व स्वरूपें यांचा परामर्श घेतल्याशिवाय विविध नीतितत्त्वांचा विकास व प्रभाव निश्चित करतां येणें शक्य नाहीं. समाजाची ऐतिहासिक मीमांसा केल्याशिवाय नीतिशास्त्र तयार होऊं शकत नाहीं.

भाषाशास्त्र व टीकाशास्त्र

(Criticism of Literature and Art).

संस्कृत भाषा पाश्चात्य लोकांस ज्ञात झाल्याबरोबर त्यांना भाषाशास्त्र निर्माण करतां आलें. परंतु ह्या शास्त्राच्या निर्मितींत आधुनिक भारतीय विद्वानांनीं कांहीं फारशी भर घातली नाहीं. श्री. वि. का. राजवाडे हे चांगले भाषाशास्त्रज्ञ होते. त्यांनीं "संस्कृत भाषेचा उलगडा" हें भाषाशास्त्रासंबंधीं अभिनव विचारसरणीनें युक्त असें पुस्तक लिहिलें आहे. व्याकरण हें भाषा-शास्त्र नव्हे, तें भाषाशास्त्राचें साधन आहे. म्हणून व्याकरणावरील ग्रंथ भाषाशास्त्रांत अंतर्भूत होत नाहींत. " राजवाड्यांचा मराठी धातुकोश " हें

पुस्तक भारतीय भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाला चांगलें उपयुक्त ठरेल. प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांनीं मराठी भाषेतिहासाच्या अभ्यासास प्रारंभ केला आहे.

ललितसाहित्य व ललितकला यांचें रहस्योद्‌घाटन करणारें किंवा तत्त्व-चर्चा करणारें टीकाशास्त्र पाश्चात्य देशांत उदयास आलें आहे. संस्कृतमधील साहित्यशास्त्र याच शास्त्राचें पूर्वरूप होय. मराठींत टीकाशास्त्रविषयक लेखन हळूहळू वृद्धि पावत आहे. संस्कृतमधील साहित्यशास्त्राचा मराठींत अनेक लेखकांनीं अनुवाद केला आहे. संस्कृतमधील रससिद्धांताची साधक व बाधक चर्चा मराठींत सुरू आहे. श्री. द. के. केळकर यांचें "काव्यालोचन", प्रो. ना. सी. फडके यांचें "प्रतिभासाधन", श्री. न. चिं. केळकर यांचें "हास्य व विनोद" आणि "विनोदमीमांसा", प्रो. रा. श्री. जोग यांचा "अभिनक काव्यप्रकाश", श्री. आगाशे यांची " सारस्वतसमीक्षा ", श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांचें "अभिनव कविपंचक", लालजी पेंडसे यांचें "साहित्य व समाज जीवन", पु. ग. सहस्रबुद्धे यांचें " स्वभावलेखन " इत्यादि पुस्तकें महाविद्यालयीन शिक्षकांपुढें आणि विद्यार्थ्यांपुढें येत आहेत. आचार्य प्र. के. अत्रे, प्रो. पु. य. देशपांडे यांचे टीकाविषयक लेखहि उच्च दर्जाचे आहेत. लालजी पेंडसे यांच्या पुस्तकानें कांहीं वेळपर्यंत मराठी वाङ्मयलेखकांत व टीकालेखकांत खळबळ उडवून दिली. समाजवादी दृष्टिकोनानें टीकाशास्त्राचीं तत्त्वें मांडण्याचा हा पेंडसे यांचा प्रयत्न स्तुत्य जरी असला तरी तो यशस्वी झाला नाहीं ही गोष्ट श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या 'प्रतिभा' मासिकांतील सात लेखांकांनीं पूर्ण रीतीनें सिद्ध झाली आहे. लालजींनीं हा प्रयत्न इतक्या घाईनें करावयास नको होता. त्यामुळें मार्क्सवादी दृष्टिकोनाबद्दल त्यांनीं मराठी विद्वानांत गैरसमज उत्पन्न केला आहे, आपल्या देशांत मार्क्सवादाचें अध्ययन नुकतेंच कुठें सुरू झालें आहे. त्यांत लालजींच्या घिसाडघाईनें व्यत्यय मात्र आणला. टीकाशास्त्रांत (१) सामाजिक-इतिहासवादाचें तत्त्व दाखल झाल्याशिवाय टीकाशास्त्रास शास्त्रही पदवी येणारच नाहीं. (२) त्याच-प्रमाणें मानवी भावनांच्या शाश्वत स्वरूपावर आणि सौंदर्याच्या शाश्वत तत्त्वां-वर जोंपर्यंत टीकाशास्त्र भर देत आहे, तोंपर्यंत टीकाशास्त्र प्रमाणभूत सिद्धांता-प्रत पोंचणार नाहीं. (३) तसेंच भावनांचें आलंबन बनणारें जीवनाचें स्वरूप जितकें विविध असतें, तितक्याच भावनाही विविध बनतात आणि हें

आलंबन जसजसें बदलतें व विकसित होत जातें त्याप्रमाणें भावनाहि वैचित्र्य-पूर्ण आणि विकसित होत जातात; हे तीन सिद्धान्त टीका-शास्त्राचे प्राथमिक सिद्धान्त होत. यांचा थांग समाजवादी टीकाकार सोडल्यास कोणत्याहि मराठी टीकाकारास लागला नाहीं. लालजी पेंडसे व पु. य. देशपांडे हे केवळ ह्या सिद्धांतास स्पर्श करूं शकतात. विशेषतः पु. य. देशपांडे यांनीं आपले सात लेखांक लिहूनच टीका-वाङ्मयास रामराम न केल्यास या विषयावर मराठींत चांगलें वाङ्मय ते लिहूं शकतील. प्रो. ना. सी. फडके व द. के. केळकर यांच्या पुस्तकांनीं मराठींतील टीका-वाङ्मयांत मिळविलेलें प्रशस्त स्थान अढळ आहे.

सामाजिक क्रांतीचा सामाजिक शास्त्रांच्या निर्मितीशीं संबंध

'मराठींतील सामाजिक शास्त्रें' ह्या विषयावर बोलावयाचें म्हणजे मराठींत हीं शास्त्रें पद्धतशीर रीतीनें लिहिलीं जावयास पाहिजे होतीं, पण या शास्त्रांचें मराठींत दुर्भिक्ष आहे. भारतीय समाजसंस्थेचें आजचें स्वरूपच दुर्बळ, पराधीन व विस्कळित असल्यामुळें समाजविषयक शास्त्रें भारतीय वाङ्मयांत वाढूं शकत नाहींत. आपला सामाजिक संसार भरभराटीस आल्यावरच आणि स्वतंत्र झाल्यावरच आपल्या वाङ्मयांत सामाजिक शास्त्रें स्वतंत्रपणें भरभराटीस येतील. आपलें सामाजिक जीवन कोतें, म्हणून आपलीं शास्त्रें कोतीं! गेल्या ४०० वर्षांत पाश्चात्य समाजांत मोठमोठ्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्रांत्या झाल्या, जगभर त्यांनीं पराक्रम केला, नवीन नवीन भूखंडें शोधून काढलीं आणि ज्या ठिकाणीं जंगलें व जंगली मानवच होते तेथें मोठमोठे सुधारलेले समाज उत्पन्न केले. म्हणूनच सामाजिक शास्त्रें त्यांनीं निर्माण केलीं. ज्यांची सामाजिक क्रिया किंवा कर्तृत्व मोठें, त्यांनाच मोठीं सामाजिक शास्त्रें निर्माण करतां आलीं. आपलें सामाजिक कर्तृत्व अल्प व भिकारी म्हणून आपलें शास्त्रज्ञानहि अल्प आणि भिकारी आहे. जे नवा समाज निर्माण करतील व जुना समाज मोडून टाकतील, तेच नवीं विशाल समाजशास्त्रें निर्माण करतील. हिंदुस्थानांत सामाजिक क्रान्ति झाल्याशिवाय सामाजिक शास्त्रेंच निर्माण होणार नाहींत. आपलें जीवन डबक्यायेवढें आहे व म्हणून आपलीं शास्त्रेंहि डबक्यापेक्षां मोठीं कशीं असतील!

मराठींतील तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मय

व

त्याचा गेल्या शतकांतील विकास*

प्राध्यापक न. ग. दामले.

अध्यात्मविद्या विद्यानाम् ।

आपल्या वाचनालयाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त होत असलेल्या व्याख्यानमालेंत एक पुष्प गोंवण्याची आपण मला संधी दिलीत याबद्दल मी प्रथम आपले आभार मानतों. विशेषतः माझ्या सवडीनुसार व्याख्यानाचा दिवस ठरविण्यांत आपण दाखविलेली उदारता व तत्परता यामुळें तर मी आपला अधिकच ऋणी झालों आहे. चालकांनीं मला "मराठींतील तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मय व त्याचा गेल्या शतकांतील विकास" असा फार व्यापक विषय दिला आहे. त्याचें एकाच व्याख्यानांत सांगोपांग विवेचन करूं म्हटलें तर तें अशक्य आहे. म्हणून तत्त्वज्ञानाचीं उपांगें म्हणून समाविष्ट होणारीं नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र वगैरेंचा विचार मला आज येथें करतां येणार नाहीं. केवळ अध्यात्म व धर्म यांचें विवेचन करून व त्यांचा परस्परांशीं कसा संबंध आहे याचा स्थूलपणें विचार करून त्याबद्दलच्या ग्रंथलेखनाचा साधारण आढावा येथें काढावयाचा आहे. तथापि अध्यात्म व धर्म यासंबंधीं विचार करीत असतांना आत्मसंशोधनपर म्हणून तदंगभूत असें जें मानसशास्त्र त्याचाहि जातां जातां आवश्यक तेवढा उल्लेख करणें क्रमप्राप्त होणार आहे. असो. विषयाला अशी मर्यादा घातल्यानंतर अध्यात्म व धर्म यांचा तात्त्विक विचार करूं.

---

* प्रा. दामले यांनीं दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश.

आपलें भरतखंड ही अध्यात्मभूमि आहे. आपल्या सर्व वैयक्तिक व सामाजिक आचार-विचारांना अध्यात्माचा आधार आहे. मानवाच्या ऐहिक उत्कर्षाला गति आणि मार्गदर्शन अशीं दोन्हींहि कार्यें अध्यात्मज्ञान या पुण्यभूमींत आज हजारों वर्षें करीत आलें आहे. अंतिम सत्याचा अनुभव घेऊन त्याचें तर्कशुद्ध रीतीनें आविष्करण करणें हें अध्यात्माचें ध्येय आहे. अशा आविष्करणाचें योग्य आकलन करवून त्या योगें मानवांच्या मनांतील संदेह, भीति यांचा निरास करून त्यांस चिरसुखाचा व शांतीचा— ध्येयप्रवण शांतीचा—लाभ करून देणें हें त्याचें व्यवहारी कार्य आहे. प्रा. राधाकृष्णन् म्हणतात...

"In India philosophy stood on its own legs, and all other studies looked to it for inspiration and support. It is the master science guiding other sciences, without which they tend to become empty and foolish. The Manduka Upanishad speaks of Brahma-Vidya or the science of the eternal as the basis of all sciences, *Sarva-Vidya-Pratistha*. "Philosophy" says Kautilya, "is the lamp of all the sciences, the means of performing all the works, and the support of all the duties."

अंतिम सत्याचें एकदां आकलन झालें म्हणजे त्याच सत्याचा अनेकविध स्वरूपांतला जणूं काय विलासच असें जें हें विश्व त्याचें यथार्थ ज्ञान त्याबरोबर होईल यांत संशय नाहीं. "येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञानं भवति" या भूमिकेवर भारतीय तत्त्वज्ञान अधिष्ठित आहे.

आतां अध्यात्मावर अनेक प्रकारचे आक्षेप घेण्यांत येतात त्याचा थोडक्यांत परामर्श घ्यावयास हवा. सध्यांच्या प्रगतीच्या— अर्थातच आधिभौतिक प्रगतीच्या— युगांत मनुष्य अनेक प्रकारच्या उद्योगांत मग्न झालेला आहे. त्यास रोजच्या जेवणासहि वेळ मिळत नाहीं आणि परिस्थिति ही अशी विचित्र येऊन ठेपली आहे, कीं जर मानव या धावत्या प्रगतीबरोबर धावला नाहीं, तर तो जगाच्या शर्यतींत मागें पडून, पाठीमागून वेगानें येणाऱ्याच्या

टांचेखालीं तुडवला गेल्याशिवाय राहणार नाहीं. 'ही जेथें सध्यांच्या प्रगतीची कहाणी, तेथें अध्यात्मासारख्या विषयाबद्दल बहुजनसमाजांत अनेक गैरसमज पसरावेत यांत नवल नाहीं.

अध्यात्माचा विचार मानवाला निष्क्रिय बनवितो अशी कित्येकांची समजूत आहे. परंतु अध्यात्माचें यथार्थ स्वरूप ज्याला समजलें तो निष्क्रिय राहूंच शकत नाहीं. अध्यात्म म्हणजे कांहीं सर्वसंगपरित्याग करून गिरिकंदरीं जाऊन एकलकोंडेपणानें राहणें नव्हे. सर्व ऐहिक कर्तव्यें अध्यात्मानें प्रेरित होऊन तो करीत राहतो. अध्यात्मविचार मानवांच्या आयुष्यांत खऱ्या आणि योग्य ध्येयाची स्थापना करतो व तें ध्येय एकदां ठरल्यानंतर त्याच्या प्राप्तीचे मार्गहि सांगतो. ज्यांच्या अंगीं अध्यात्म बाणलें त्या पुरुषांनीं आपलें कर्तव्य तत्परतेनें, अविरतपणें करून जगाला तेजस्वी पुरुषार्थांचे धडे घालून दिले आहेत. रामदास, विवेकानन्द यांच्यासारख्या कर्मयोग्यांचीं चरित्रें आपणांस हेंच सांगत नाहींत का?

हाच आक्षेप कांहीं लोक थोड्या निराळ्या भाषेंत मांडतात. त्यांचें म्हणणें असें कीं, अध्यात्माच्या अभ्यासामुळें मनुष्य निराशावादी होतो. जें तत्त्वज्ञान या जगाबद्दल मनांत तिरस्कार उत्पन्न करतें—जें तत्त्वज्ञान जें जें ऐहिक तें तें मिथ्या अशी समजूत करून देऊन मानवाचें मन इहलोकीच्या सर्व गोष्टीं-विषयीं पूर्णपणें विरागी बनवितें—त्या तत्त्वज्ञानाबद्दल किंवा अध्यात्माबद्दल असा आक्षेप सत्य ठरेल. परंतु भारतीयांच्या ओजस्वी तत्त्वज्ञानाची बैठक तर्कशुद्ध व स्थिरपायावर असल्यानें त्याबद्दल मात्र हा आक्षेप फोल ठरतो. मानवी जीवनांतील आनंद व उल्हास यांकडे आमच्या अध्यात्मानें दुर्लक्ष केलेलें नाहीं. प्रा. राधाकृष्णन् म्हणतातः—

"Indian thinkers are pessimistic in so far as they look upon the world order as an evil and a lie. They are optimistic since they feel that there is a way out of it into the realm of truth, which is also goodness."

दुसऱ्या कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं, अध्यात्म मानवास समाजविन्मुख करतें. पारलौकिकाविषयीं मनामध्यें अतिरिक्त इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळें

ऐहिकाविषयीं तो उत्तरोत्तर उदासीन होत जातो. परंतु हा आक्षेपहि वरच्या-सारखाच भ्रामक आहे. केवळ इंद्रियजन्य सुखाची अपेक्षा करूं नये. कारण तें क्षणजीवी आहे. आणि म्हणून मानवाच्या सबंध आयुष्याचें तें स्थिरध्येय होऊं शकणार नाहीं असें अध्यात्माचें सांगणें आहे. इंद्रियजन्य सुखापलीकडे कांहींतरी शाश्वत आनंद देणारें तत्त्व आहे व मानवानें तें अनुभाविण्यासाठीं अहर्निश यत्न करावा असा अध्यात्माचा आग्रह आहे. म्हणून कांहीं ऐहिक हें सर्व त्याज्य– त्यापासून जितकें दूर पळून जातां येईल तितकें बरें– असें अध्यात्म सांगत नाहीं; उलट ऐहिकांतूनच पारलौकिकाकडे कसें जावयाचें याचा विचार तें करतें. अध्यात्माची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि शुद्ध, स्थिर व व्यापक अशी असते.

या दृष्टीनें आपल्या अध्यात्मांतील दर्शन हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. अध्यात्मांत तो अनुभूति या अर्थी वापरतात. "A darshana is a spiritual perception,—a whole view revealed to the soul." आध्यात्मिक उन्नतीचा परमोच्च बिंदु म्हणजेच अनुभूति अथवा साक्षात्कार होय. त्याशिवाय सर्व ज्ञान, सर्व तप, सर्व श्रम, व्यर्थ होत.

अनुभूतिंविना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते ।

प्रतिबिंबितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥

अर्थातच या उच्चतम स्थानीं जाण्यापूर्वी त्याआधींच्या पायऱ्या आपण चढावयास हव्या; म्हणूनच नित्यानित्यविवेक, इहामुत्रफलभोगविराग, शमदमादि साधनें व मुमुक्षुत्व यांचें महत्त्व वर्णिलें आहे. यांच्या साहाय्यानेंच मानव मोक्षाचा अधिकारी होऊं शकतो. आपली मोक्षाची कल्पना विश्व सामावेल इतकी विशाल आहे. तींत "संपूर्ण ज्ञान, संपूर्ण स्वातंत्र्य, आनंदातिशय व अखिल मानवजातीवरील प्रेम" या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. मग अशा ध्येयानें प्रेरित झालेला मानव समाजविन्मुख कसा राहील ! उलट तो सर्वभूतहितरत असाच झाला पाहिजे. लो. टिळकांनीं गीतारहस्यांत अध्यात्म आणि आधिभौतिक शास्त्रें यांचे परस्परसंबंध मोठ्या मार्मिकपणें विशद केले आहेत. ते म्हणतात :

" मनुष्य या पृथ्वीवर निर्माण झाल्यापासून सर्व दृश्य व नाशवंत सृष्टीचें मूलभूत अमृत तत्व काय, व तें मला कसें प्राप्त होईल, याचा विचार तो एकसारखा करीत आला आहे; व आधिभौतिक शास्त्राची किती जरी वाढ झाली तरी, मनुष्याची अमृत तत्त्वाच्या ज्ञानाकडील ही स्वाभाविक प्रवृत्ति कधींही कमी व्हावयाची नाहीं. आधिभौतिक शास्त्रें कितीही वृद्धिंगत होवोत; सर्व आधिभौतिक सृष्टिविज्ञान बगलेस मारून तत्वज्ञान नेहमींच त्याच्यापुढें धांव घेत रहाणार! दोनचार हजार वर्षांपूर्वीं हीच स्थिति होती, व आतां पाश्चिमात्य देशांतूनही तोच प्रकार नजरेस येत आहे. किंबहुना मनुष्याच्या बुद्धीची ही हांव ज्या दिवशीं सुटेल त्या दिवशीं त्यास " स वै मुक्तोऽथवा पशुः " असें म्हणावें लागेल!—" (गी. र. पृ. २१०)......

हल्लीं जगांत अध्यात्म व भौतिक शास्त्रें यांचा संबंध पूर्णपणें तुटल्यासारखा झाला आहे. त्यामुळें आधिभौतिक प्रगतीला योग्य ध्येय राहिलें नाहीं. गतिपूर्ण आधिभौतिक ज्ञान त्यामुळें वाटेल त्या दिशेनें पळत सुटल्यासारखें दिसत आहे. आज जगांत चोहींकडे स्वार्थ, अंधश्रद्धा, कर्मठपणा यांचें प्राबल्य मातलें आहे. राष्ट्रीय दुरभिमान, जातीय वैमनस्य, आर्थिक तृष्णा व अधिकारलालसा हीं अतोनात वाढून मानवांतील शत्रुत्व निकराला येऊन पोंहोचलें आहे. म्हणूनच आज जगांतील राष्ट्रें युद्धाला प्रवृत्त झालेलीं आहेत. भौतिक शास्त्रांनीं आपल्यापरी प्रगति केली खरी; परंतु बाह्य विश्वाचें ज्ञान व त्या योगें पंचमहाभूतांवरील अधिकाधिक प्रभुत्व यापलीकडे त्यांस जाणें अशक्य आहे. अन्तर्विश्वाचें आकलन भौतिक शास्त्रांस होणार नाहीं. म्हणूनच मानवी आयुष्यांतील फक्त कांहीं भागांचाच त्यास विचार करतां येईल. बुद्धीच्या कक्षेबाहेर असलेल्या शाश्वत तत्त्वाचें परिशीलन व अभ्यास फक्त अध्यात्मच करूं शकेल. भौतिक समर्याद आहे, तें संपूर्ण नाहीं; म्हणून त्याचें मार्गदर्शकत्वहि मर्यादितच असणार; आणि आधिभौतिकाच्या मर्यादेबाहेरहि मानवी जीवन पसरलें असल्यानें त्या जीवनाचा विचार होणें अपरिहार्य म्हणून धर्माचा जन्म झालेला आहे. आधिभौतिकापलीकडील जीवनाविषयीं मानवाच्या मनांत असलेला अज्ञानाचा अंधःकार घालवून त्याला परमात्म्याचें दर्शन करवून शांति आणि समाधान देणारा असा फक्त धर्मच या वसुंधरेवर आहे. मानवसेवेंतच खरी ईश्वरभक्ति साठविली आहे.

या परमोच्च ध्येयाची सार्थ शिकवण फक्त धर्मच देतो. "आत्मनः मोक्षार्थं जगतः हिताय च" हा धर्माचा स्फूर्तिदायक संदेश आहे. वैयक्तिक संकुचित दृष्टि व्यापक करून अखिल विश्वाची सेवा कशी करावी याचें मर्म धर्मविचार सांगतो; म्हणूनच आधिभौतिक शास्त्रांची किंवा बुद्धीची कामगिरी किंवा किंमत कोठल्याहि प्रकारें कमी न करतां असें म्हणतां येईल कीं, केवळ धर्मामुळेंच मानवजातीचें संरक्षण व समुन्नति होईल.

धर्माची "चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः" अशी मीमांसकांनीं व्याख्या केलेली आहे. "धारणात् धर्मः" अशीहि व्याख्या कांहीं करतात. तर समर्थ "स्वरूपीं राहणें । हा स्वधर्म" असें सांगतात. या किंवा आणखी दुसऱ्या कितीहि व्याख्या केल्या तरी "धर्म" या कल्पनेच्या मध्यबिंदूशीं उभी असलेली 'नीति' मात्र कधींच डावलून किंवा वगळून चालणार नाहीं. नीति या शब्दाचा अर्थ समजून घ्यावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं सत्वगुणांचा पूर्ण उत्कर्ष म्हणजे 'नीति' होय. या दृष्टीनें हिंदुधर्म हा अत्यंत श्रेष्ठ धर्म आहे. सकृद्दर्शनीं तो अनेक मतें, पंथ व संप्रदाय यांची एक कशी तरी बनवलेली गोधडी आहे असें वाटेल; परंतु सूक्ष्म विचाराअंतीं या विविधतेंतहि ऐक्य भरलें आहे असें दिसून येईल.

आपला हा हिंदुधर्म फार व्यापक आहे; सर्व प्रकारच्या व सर्व दर्जाच्या लोकांना, त्यांची पात्रता व अभिरुची यांच्या अनुरोधानें अनेक देवतांची उपासना करण्याची मुभा देऊन ईश्वरी साक्षात्काराचे अनेक मार्ग या धर्मानें दाखविले आहेत. शिवाय तो इतका उदारशील आहे कीं, आपल्यालाच सत्यदर्शन झालें आहे व इतरांस तें होणार नाहीं असला खोटा हेकेखोरपणा त्यानें कधींच केलेला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर सर्व धर्मांतील विभूतींना निःशंकपणें वंदन करण्याइतकी त्याच्या विचारांची प्रगल्भता मोठी आहे. प्रत्येकानें आपापल्या धर्माचें योग्य परिपालन करावें असा त्याचा आग्रह आहे.

धर्म म्हणजे अंधश्रद्धा नव्हे. मुक्ति हें ध्येय ठेवून त्याकरतां योग्य मार्गांनीं व प्रामाणिकपणें अहर्निश यत्न करणें म्हणजे धर्मपालन करणें होय. हिंदुधर्माची विचारप्रणाली अशी असल्याकारणानें त्यांतील विचारवंतांनीं सामाजिक स्वास्थ्य व सुव्यवस्था यांची उपेक्षा न करतां तीं दोन्ही कशीं

वृद्धिंगत होतील याकडे फार लक्ष पुरविलें आहे. म्हणूनच हा धर्म केवळ आध्यात्मिक आनंदाचा विचार करून न थांबतां त्याबरोबरच मानवाचा आधिभौतिक उत्कर्ष कसा होईल याचाहि जिव्हाळ्यानें विचार करतो.

याच जिव्हाळ्यामुळें वर्णाश्रमांची कल्पना उद्‌भूत झाली व ती धर्माचें एक प्रमुख अंग होऊन बसली. मनुष्याच्या सामाजिक कर्तव्यांची आखणी 'वर्णांत' दिसून येते, तर त्याच्या वैयक्तिक कर्तव्यांची विभागणी चार 'आश्रमांत' केलेली पाहावयास मिळते.

'पुरुषार्थ' या शब्दांत धर्माचें गतिस्वरूप स्पष्ट झालें आहे. परंतु ती गति एकांगी किंवा एककल्ली नाहीं; तर तिचें आक्रमण जीवनाच्या चारी दिशांस आहे. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष अशीं चतुर्विध साध्यें हिंदुधर्म पुढें ठेवतो; व म्हणून त्याची वाढ सर्वांगीण आहे. ईश्वरी साक्षात्कार करून घेऊन मानवजातीवर निस्सीम प्रेम ठेवणें व पूर्ण स्वातंत्र्य, ज्ञान व सात्त्विक आनंद यांचा लाभ करून घेणें हें या धर्माचें ध्येय आहे. कर्तव्याला हा धर्म मानाचें पहिलें स्थान देतो व त्या खालोखाल संपत्ति आणि सुख हीं मानलीं जातात. सद्‌गुण व नीति यांचें योग्य परिपालन करून संपत्ति व सुख संपादन करणें हें या धर्माला मान्य आहे. इतका सगळा विचार ज्या धर्मानें केला तो धर्म मानवाला समाजविन्मुख करील किंवा ऐहिकाबद्दल निराश करील हें संभवत नाहीं.

येथपर्यंत तत्त्वज्ञान व धर्म यांचें स्वरूप काय हें सांगितलें. आतां मराठी भाषेंतील तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मयाचें समालोचन करूं:—

मराठी भाषेंत मुकुंदराय (१२०६–१२७६) हे आदि कवि होत. हे संत-कवि जोगाईचें आंबें या गांवीं राहत असत. यांनीं 'विवेक-सिंधु', परमामृत', 'पवनविजय', 'मूळस्तंभ' व 'पंचीकरण' हे ग्रंथ लिहिले. यांची वाणी प्रासादिक असून शुद्ध, प्रौढ, गंभीर व अर्थपूर्ण आहे. या सर्व ग्रंथांत श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचें फार सुंदर विवेचन केलें आहे. अशा रीतीनें महाराष्ट्र-काव्यगंगेचा उगम अध्यात्माच्या मानससरोवरांतून झाला आहे. आणि पुढें झालेल्या संतकवींच्या कवितेंतहि याच अध्यात्मविचाराचा उज्ज्वल विकास झालेला दृष्टीस पडतो.

मुकुंदरायांच्या नंतर महाराष्ट्रभाषेला, विचाराला, आणि तत्त्वज्ञानाला निरंतर ललामभूत झालेले श्रीज्ञानेश्वर यांचें नांव घ्यावयास पाहिजे. श्रीज्ञानेश्वर नाथसांप्रदायी होते. त्यांनीं लिहिलेली "ज्ञानेश्वरी" इतकी अलौकिक आहे कीं तो ग्रंथराज केवळ मराठी वाङ्मयांतच काय, पण अखिल जागतिक वाङ्मयांत अनेक दृष्टींनीं अनुपम आणि अग्रेसर आहे. आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे इतका सरस ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या वयाच्या फक्त सोळाव्या वर्षी लिहिला (शके १२१२). ज्या वयांत जगांतला रोजचा साधा व्यवहार देखील आपणांस समजत नाहीं त्या वयांत ज्ञानेश्वरांनीं विश्वाचें कोडें उकलण्याचा यशस्वी मार्ग समाजाला आपल्या रसाळ व अधिकारयुक्त वाणीनें सांगितला. ज्ञानेश्वरींत माधुर्य, मोहिनी आणि मार्दव यांचा गोड त्रिवेणीसंगम झाला असून, अध्यात्माचें पवित्र जीवन दुथडी भरून शान्त वाहत आहे. त्यांतील प्रत्येक ओवी पक्व द्राक्षाप्रमाणें आहे. प्रा. रानडे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें "उपमा, भाषासौंदर्य, तत्त्वज्ञान, साक्षात्कार, भक्ति व अद्वैत यांची सांगड, अलौकिक निरीक्षणशक्ति, अप्रतिहत कवित्वशैली, अलोट वाङ्माधुर्य या सर्व गुणांच्या संमिश्रणानें हा ग्रंथ न भूतो न भविष्यति असें म्हणावयास हरकत नाहीं."

या ग्रंथांत काव्यसम्राज्ञी तत्त्वज्ञानाच्या रत्नजडित सिंहासनावर विराजमान झालेली आहे; आणि तिच्या सुरम्य मुखावर प्रतिभा, प्रसाद व प्रेम यांचें संमिश्रण झाल्यामुळे अत्यंत चेतोहर अशी प्रभा विलसत आहे. निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें तर, "शब्द इतके रसाळ योजिले आहेत, कीं त्याच्या योगानें कानांनाहि जिभा फुटतील व प्रत्यक्ष पिशाच्चाच्या मनालाहि सात्त्विकपणाचा उमाळा येईल. ज्याला यांतलें तत्त्वज्ञान कांहीं कळत नाहीं असा मनुष्य देखील या ग्रंथांतल्या सौंदर्याला भुलून गुंगून राहतो. ज्याला थोडेंसें कळलें तो ही भावार्थाची उघडी खाण पाहून, आपल्या स्वतःला धन्य मानून घेतो. आणि ज्याला अधिकार आहे त्याला या गीतासृष्टीपुढें दुसरी सृष्टि तुच्छ वाटते."

ज्ञानेश्वरीची उभारणी गीतेंतील तत्त्वज्ञानावर झाली असल्यानें गीतेंत जे जे विषय आले ते ते सर्व ज्ञानेश्वरींत आलेले आहेत. प्रकृतिपुरुषविवेक, क्षराक्षर

विवेक, क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-विचार यावर ज्ञानेश्वरींतील तत्त्वज्ञानाची बैठक साधली असून त्या तत्त्वाच्या विकसनांत शंकराचार्यांचें अद्वैत व रामानुजाचार्यांची भक्ति यांचा मोहक मिलाफ साधला आहे. ज्ञानेश्वरीचें शब्दसौष्ठव इतकें गोड आहे, कीं तत्त्वज्ञानासारखा रूक्ष विषय देखील सुगम, सुसेव्य आणि सुखद झाला आहे. ज्ञानेश्वरीशिवाय श्रीज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी व अभंग इतकी ग्रंथरचना केली आहे. वयाच्या एकवीस वर्षांच्या आंत इतकी प्रतिभाशाली व वैभवसंपन्न ग्रंथरचना करून सरस्वतीच्या कंठाभरणांत अनुपम तेजानें तळपणाऱ्या या वाङ्मय-कौस्तुभाचें चोखामेळा वर्णन करतो :—

ज्ञानेश्वर नामें धरिला अवतार । क्षेत्र अलकापूर इंद्रायणी ॥
अद्वैत ज्ञानाची करूनि उजरी । टीका ज्ञानेश्वरी ग्रंथ केला ॥
अमृत अनुभवी गुरुगम्य ज्ञान । दाउनीया जन उद्धरीले ॥
बारा शतें अठरा शक शालिवाहन । दुर्मुख अभिधान संवत्सर ॥
कृष्ण त्रयोदशी कार्तिक मास । बैसे समाधीस ज्ञानदेव ॥
जातिहीन चोखा विनवी जोडुनी कर । समाधी निर्धार संजीवनी ॥

श्रीज्ञानेश्वरांनीं भागवतधर्माचा जो पाया घातला त्याचें सुंदर मंदिर बांधण्याला पुढील साधुसंतांनीं हातभार लावला. त्यांत नामदेवांचा (१२७०-१३५०) ज्ञानेश्वरांच्यानंतर उल्लेख केला पाहिजे. नामदेव हे भक्तीचा मूर्तिमंत अवतार होते. संसारांतील अनेक उपाधींनीं व असंख्य यातनांनीं त्रस्त झाल्यामुळें नामदेवांचें चित्त परमेश्वराकडे वळलें व ते विठोबाला शरण गेले. पुढें थोड्याच दिवसांत विठोबाच्या प्रेरणेनें विसोबा खेचर नांवाच्या साधु पुरुषास गुरु करावा अशी त्यांना स्फूर्ति झाली. विसोबा खेचराच्या उपदेशानंतर नामदेवांचें मन ईश्वराकडे पूर्णपणें वळलें व ते सारा वेळ भजन-कीर्तन करूं लागले. कीर्तन करतांना ते अभंग रचीत असत. नामदेवांचे अभंग फार प्रेमळ व प्रासादिक आहेत. त्यांच्या अभंगांना भक्तिपर भावगीतें (Devotional Lyrics) असें संबोधतां येईल.

नामदेवांच्या वेळीं महाराष्ट्रांत पुष्कळ संतमंडळी होतीं. त्यांपैकीं बहुतेकांनीं कवित्व केलें आहे. जनाबाईचे अभंग अत्यंत गोड व भक्तिरसपूर्ण आहेत. त्याचप्रमाणें विसोबा खेचर, परिसा भागवत, गोरा कुंभार, चोखामेळा, जोगा

परमानंद, वगैरे संतांनीं अभंगरचना केलेली आहे. या संतमंडळांत सर्व जातींचे, सर्व वर्णांचे, आशिक्षित-सुशिक्षित असे साधु होते. यावरून भागवत-धर्मांत कुणालाहि मज्जाव नव्हता हें दिसून येतें. ज्ञानेश्वरांनीं स्थापन केलेला भागवतधर्म जितका उदार व उदात्त तितकाच सर्वसमावेशक व सर्वसंग्राहक आहे.

यानंतर एकनाथांचा (१५३३–१५९९) उल्लेख केला पाहिजे. एकनाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी हे होत. एकनाथांनीं ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या ग्रंथांचें अध्ययनहि जनार्दनस्वामीपाशींच केलें. श्रीएकनाथांनीं 'एकनाथी भागवत', 'रुक्मिणी स्वयंवर', अभंग इत्यादि विपुल ग्रंथरचना केली आहे. प्रपंच व परमार्थ यांची सांगड घालण्याचें कार्य एकनाथांनीं केलें. एकनाथांच्या चरित्रानें सर्वांना मोहिनी घातली आहे. न्यायमूर्ति रानडे म्हणतात : "एकनाथी भागवत वाचलें असतां मनाला शांति वाटून कृतार्थता वाटतें." प्रो. रानडे म्हणतात : "एकनाथांचे इतर ग्रंथ बुद्धिवादाचे आहेत, पण अभंग अनुभवप्रधान आहेत. त्यांनीं प्रपंच व परमार्थ यांची विलक्षण सांगड घालून, संसारामध्यें असतांच परमार्थ कसा करावा हें त्यांनीं जसें आपल्या उदाहरणानें सर्व लोकांस शिकविलें, त्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणत्याहि संतानें शिकविलें नाहीं असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाहीं." सारांश, ज्ञानेश्वरानंतर महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासांत महनीय भर घालणाऱ्या विभूतींत एकनाथांनाच अग्रपूजेचा मान द्यावा लागेल, यांत संदेह नाहीं.

भागवतधर्माच्या मंदिराचा कळस असें ज्यांचें यथार्थ वर्णन केलें जातें, त्या तुकारामांच्या अभंगरचनेसंबंधानें आतां विचार करूं. हरिभजनीं व हरिकीर्तनीं त्यांची अलोट भक्ति होती. त्यांच्या उचंबळलेल्या अन्तःकरणांतील उद्रेक म्हणजे त्यांचे अभंग होत. तुकारामाचे अभंग म्हणजे महाराष्ट्रशारदेचा अमोल अलंकार आहे. त्यांच्या अभंगांत विलक्षण जिव्हाळा व गोडवा आहे. तुकारामांनीं भक्तीचा जसा प्रसार केला, तशीच सामाजिक सुधारणेचीहि कामगिरी केली. या भागवतधर्मांतील अनुयायांनीं आपल्या देवतांची भक्ति करण्यास सर्वांस मोकळीक दिली, हिंदूंतील जातिभेदाची तीव्रता कमी केली,

ब्राह्मणांच्या कर्मठपणाला आळा घातला, धर्माला आबाल-सुबोध स्वरूप प्राप्त करून दिलें. तुकोबांच्या अभंगांत इतका जिव्हाळा आहे, कीं पंत-पंडितांची विद्वत्ताप्रचुर काव्यरचना मागें पडून जुनी झाली तरी तुकोबांचे साधे, सरळ आणि सुंदर अभंग अजून घरोघरीं सद्‌गदित अंतःकरणानें म्हटले जातात.

तुकारामानंतर रामदासांची स्वाभाविक आठवण होते. श्रीसमर्थांनीं दासबोध, करुणाष्टकें, मनाचे श्लोक इत्यादि ग्रंथरचना केली आहे. दासबोध हा ग्रंथ धर्म, नीति व व्यवहार यांचा ज्ञानकोश आहे. त्यांचे अभंग व करुणाष्टकें हीं भक्तिरसपूर्ण आहेत. रामदास हे केवळ संत नव्हते तर कर्म-योगी राष्ट्रगुरु होते. केवळ ईश्वरभजनांत रममाण होऊन राष्ट्रोद्धाराकडे दुर्लक्ष करूं नये असें त्यांचें मत होतें. विशेषेंकरून त्यांच्या दासबोधांत परमार्थिक कर्मयोग्याची वर्तणूक कशी असावी याबद्दल त्यांनीं जे विचार प्रगट केले आहेत ते स्वानुभवावरूनच केले आहेत. प्राचीन संतकवींत राष्ट्रीय दृष्टि असलेले कर्मयोगी संत असें समर्थांचें वर्णन करितां येईल.

यानंतरच्या पुढील काळांत मराठी भाषेंत आख्यानात्मक व श्लोकबद्ध अशी पुष्कळ काव्यरचना झाली आहे. वामन पंडितांची "यथार्थदीपिका" हा ग्रंथ पांडित्यप्रचुर असल्यानें त्याचा येथें विशेष गौरवपूर्ण उल्लेख करणें अवश्य आहे.

हें सर्व प्राचीन वाङ्मय आध्यात्मिक व भक्तिरसात्मक आहे. त्यांत अद्वैत व सगुणोपासना यांची सांगड घातली आहे. त्याचप्रमाणें तें पद्यात्मक असून त्यांत परंपरानुगामित्व प्रामुख्यानें प्रत्ययास येतें. आमच्या प्राचीन वाङ्मयांत जितका भक्तीचा प्रकर्ष झाला आहे, तितका जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेंत झाला नसेल. या आपल्या वाङ्मयांत गुरुभक्तीचें महत्त्व विशेष मानलें गेलें आहे. श्री. पांगारकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें "ज्ञानेश्वरी हा मी महाराष्ट्राचा आद्य ग्रंथ मानतों, व ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास व तुकाराम हे पांचहि राष्ट्रगुरु असें मानतों. या महाराष्ट्रपंचायतनाच्या कर्तबगारीवर व पुण्याईवर महाराष्ट्राचा भाग्योदय आधारलेला आहे असें मला निश्चित वाटतें." (म. वा. इ.). संतांनीं हें वाङ्मय स्वानुभवानें लिहिलेलें

असल्यामुळें त्यांत पराकाष्ठेचा जिव्हाळा व जिवंतपणा आहे. साधुसंतांनीं निर्माण केलेल्या या संप्रदायांत जातिभेदाला थारा नाहीं. भक्ति प्रधान व जाति अप्रमाण असें जें एकनाथांनीं म्हटलें आहे तें अगदीं खरें आहे. एकंदरींत हें वाङ्मय आज देखील कुणाचेंहि अन्तःकरण तल्लीन करून त्याला सदुपदेश व शाश्वत सुखशांति यांचा लाभ करून देईल असें मला वाटतें...

आतां अर्वाचीन काळच्या वाङ्मयाबद्दल श्री. फडके यांनीं म्हटल्याप्रमाणें—"अव्वल इंग्रजींतील उगमापासून हा शोध घेतां आरंभीं नारायणमहाराज जालवणकर यांचीं सहा सागरतीर्थें, हंसराजस्वामी यांचे वेदेश्वरी सदाचार, वाक्यवृत्ति इत्यादि वेदान्ती घाट, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचे विवादाचे भोवरे, विठोबाअण्णांचे सुंदर शब्दकुसुमांनीं फुललेले आणि भक्तिरसानें डवरलेले वाग्लताकुंज, श्रीवासुदेवानंदसरस्वती यांची श्रीदत्तपदवाहिनी गंगा याप्रमाणें वाक्प्रवाहाचा निर्मळ निरंजन भाग अनुक्रमानें आढळतो."—यशवंत, पृ. १९४.

पण या सर्वांत विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (१८२५–१८७१) यांना अग्रपूजेचा मान दिला पाहिजे. राजकारणाच्या क्षेत्रांत त्या काळीं परस्थ यशस्वी झालेले, त्यामुळें धर्मकारणांतहि आपण तसेंच होऊं असा त्यांना विश्वास वाटूं लागल्यास नवल नाहीं. याच ईर्षेनें प्रेरित झाल्यामुळें त्या वेळीं जिकडे तिकडे ख्रिस्तधर्माच्या प्रचारकांची एक प्रचंड लाटच उसळली होती. विष्णुबुवासारख्या हिंदुधर्माच्या निस्सीम अनुयायापुढें हा एक फार मोठा पेच येऊन पडला होता. परंतु विष्णुबुवा असल्या प्रसंगानें गडबडले नाहींत. त्यांची भक्ति येवढी अढळ, त्यांचें अध्यात्म इतकें खोल, वृत्ति इतकी धीरगंभीर, आणि वाणी इतकी अमोघ, कीं बुवांच्या तेजस्वी, विचारपरिप्लुत वक्तृत्वापुढें ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचा प्रचार पूर्णपणें नीरस आणि पोचट ठरला. हिंदुधर्मावर उडाविले गेलेले शिंतोडे त्यांनीं साफ धुऊन तर काढलेच परंतु त्याबरोबरच त्यांतील विचार किती प्रगल्भ, किती उदार आणि समाजहिताचे आहेत हेंहि सिद्ध करून दिलें; व त्यामुळें ख्रिस्ती उपदेशकांची कांहींच डाळ न शिजतां समाजांत हिंदुधर्माबद्दल आदर आणि अभिमान जागृत राहिला. श्री. जावडेकर बुवांच्या धर्मप्रचाराबद्दल म्हणतात, "धर्म याचा अर्थ व्यापक असून समाजाचा ऐहिक अभ्युदय त्यांच्या धर्मांत अंतर्भूत

होत असे. आपल्या समाजांत सुधारणा झाल्या पाहिजेत असें त्यांना वाटत असलें तरी, त्या सुधारणा करण्यासाठीं पाश्चात्य संस्कृतीचा आश्रय करावा अशी त्यांची वृत्ति नव्हती. आपल्या प्राचीन संस्कृतींतूनच आपणास भावी अभ्युदयाचा मार्ग उपलब्ध होईल असें त्यांना वाटत असे." (आधुनिक भारत पृ.११६). स्वतःच्या संस्कृतीला न सोडतांहि त्यांचे विचार किती पुरोगामी होते हें त्यांनीं स्वतःच्या ग्रंथांतून ठिकठिकाणीं केलेल्या समाजसत्तावादाच्या पुरस्कारावरून दिसून येतें.

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचेनंतर 'लोकहितवादीं'चा उल्लेख करावा लागेल. त्यांना सामाजिक सुधारणेची तीव्र तळमळ होती. राजकीय दृष्ट्या हिंदुस्थानांत लोकसत्तेची स्थापना व राष्ट्रधर्माचा उदय व्हावा असें त्यांस मनःपूर्वक वाटत असे. परंतु त्यांचेवर पाश्चात्य संस्कृतीची छाप बसली होती. आपला इतिहास, आचार, विचार हे दोषयुक्त असून, त्यांत फारच सुधारणा घडवून आणली पाहिजे असला, कांहीं वेळां एकांगी, मतप्रचार त्यांनीं केला. त्यांनीं धर्मसुधारणेचीं जीं पंधरा कलमें सांगितलीं आहेत तीं मननीय आहेत. त्यांपैकीं पांच खालीं उद्धृत करतों:

(१) प्रथम सर्वांनीं ईश्वराचें भजन अंतःकरणापासून करावें.

(२) प्रत्येकास आपले विचाराप्रमाणें आचार करण्याची व बोलण्या-लिहिण्याची मोकळीक असावी.

(३) आचारापेक्षां नीति प्रमुख असावी.

(४) मनुष्य-मात्रास तुच्छ मानूं नये; जात्यभिमान नसावा; सर्वांशीं सारखें दयापूर्वक वागावें; सर्वांचें कल्याण करावें.

(५) सत्यानें सर्वांनीं चालावें, सत्याचें विरुद्ध वर्तणूक करूं नये.

लोकहितवादींचे समकालीन दुसरे सुधारक म्हणजे जोतीराव फुले. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणेतर चळवळीचे हे संस्थापक होत. त्यांच्याच प्रेरणेनें सत्यशोधक समाज जन्मास आला. जोतिराव फुले यांची महाराष्ट्रांतील आद्य सुधारकांत गणना करणें अवश्य आहे.

१८६७ सालीं प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. यांत ब्राह्मोसमाजाचेंच बरेचसें अनुकरण दिसतें. यांत मूर्तिपूजा निषिद्ध असून एकेश्वरी उपासनेचें तत्त्व मान्य केलें आहे. परंतु या समाजांत न्या. रानडे व डॉ. भांडारकर यांसारखे पुरुष असूनहि त्याला विशेष लोकप्रियता मिळाली नाहीं. व्यक्तिशः रानड्यांचें मत देवधर्म, कायदा, नीति, शिष्टाचार हीं मनुष्याच्या अध्यात्मिक उन्नतीचीं व व्यावहारिक प्रगतीचीं साधनें आहेत असें होतें. पण एकंदरींत पाहतां धार्मिक जागृतीपेक्षां समाजानें सामाजिक सुधारणेलाच अधिक हातभार लावला असें म्हणावें लागतें.

मराठी वाङ्मयांतील सुवर्णयुगाला विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेपासून सुरुवात झाली. निबंधमालेच्या लेखनापासून मराठी वाङ्मयाच्या विकासाला प्रारंभ झाला. त्यांनीं जरी धर्म किंवा तत्त्वज्ञान यावर लिहिलें नाहीं तरी मराठींत किती उत्कृष्ट, सरस आणि प्रभावी गद्य लिहितां येतें हें सिद्ध करून दिलें. आगरकरांनीं देखील धर्मकारणापेक्षां समाजकारणच अधिक केलें.

१८९०–१९०० च्या काळांत सुप्रसिद्ध पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचीं पुष्कळच मराठी भाषांतरें झालीं आहेत. प्रो. भानू यांचा 'नीतिशास्त्राचीं मूलतत्वें', प्रो. कर्वे यांचा 'नीतिसिद्धान्त', ना. ल. फडके यांचा हर्बर्ट स्पेन्सरच्या ग्रंथाधारें लिहिलेला 'अज्ञेयमीमांसा' किंवा शं. बा. दीक्षित यांनीं मॅक्समुल्लरच्या धर्मावरील व्याख्यानांना महाराष्ट्रीय लेणें चढवून लिहिलेला 'धर्ममीमांसा' असे अनेक ग्रंथ त्या काळीं प्रसिद्ध झाले. ते सारे विस्तृत असून अशा प्रकारच्या ग्रंथांना छापून प्रसिद्धि देण्याचें श्रेय गणेश बळवंत दाभोळकर या तत्त्वज्ञानप्रेमी गृहस्थांनाच दिलें पाहिजे. मात्र भाषेच्या दृष्टीनें दाभोळकर ग्रंथमालेंतील पुस्तकें फारशी आकर्षक नाहींत... रामचंद्र कृष्ण जठार (१८९८) यांचें 'स्वानंद साम्राज्य' या वेदांतपर ग्रंथाला लोकप्रियता लाभली आहे. श्रद्धाशील लोकांना तो ग्रंथ अत्यंत जिव्हाळ्याचा व हृदयस्पर्शी वाटतो.

यापुढें १९१५ पर्यंत मराठींत तत्त्वज्ञानविषयक स्वतंत्र असें ग्रंथकर्तृत्व फारसें झालें नाहीं. पण कै. लो. टिळक यांचें 'गीतारहस्य' प्रसिद्ध झाल्यानंतर मात्र तत्त्वज्ञानवाङ्मयाला जणूं कांहीं नवीन बहर आला. 'गीता-रहस्य'

हा ग्रंथ इतका अद्वितीय आहे कीं, मराठी भाषेला आणि महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाला तो नेहमींच भूषण म्हणून राहील. त्यांतील पहिलीं पंधरा प्रकरणें तर इतकीं उत्कृष्ट साधलीं आहेत कीं, दादासाहेब खापर्डे म्हणत असत त्याप्रमाणें तीं खरोखर 'गद्य पंचदशी'च होत. निष्काम कर्मयोगाचें तत्त्व लोकमान्यांनीं गीतारहस्यद्वारा लोकांपुढें ठेविलें व त्यायोगें समाजांतील विचारांत विलक्षण आंदोलन सुरू झालें. सांप्रदायिक मताविरुद्ध लोकमान्य गेले म्हणून सांप्रदायी लोकांत खळबळ उडाली; परंतु त्यामुळें गीतारहस्याची असामान्य योग्यता कुठल्याच अंशानें कमी न होतां उलट ती वर्धमानच झाली. गीतारहस्यांत लोकमान्यांनीं पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचाहि प्रसंगोचित परामर्श घेतला असून भारतीय संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व पटवून दिलें आहे. तत्त्वज्ञानासारख्या गहन विषयाची चर्चा प्रौढ व प्रसन्न मराठी भाषेंत किती उत्तम करतां येते हेंहि 'रहस्यां'त लोकमान्यांनीं दाखवून दिलें. त्यामुळें आधुनिक मराठी विदग्ध वाङ्मयांतहि त्याला अग्रपूजेचा मान द्यावा लागेल.

गीतारहस्याच्या खंडन-मंडनपर असें पुष्कळ वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे. कोल्हटकर, हुपरीकर, विष्णुशास्त्री बापट यांनीं खंडन केलें असून चिं. वि. वैद्य, सदाशिवशास्त्री भिडे वगैरेनीं मंडन केलें आहे. त्यांत विष्णुशास्त्री बापटांचें ग्रंथकर्तृत्व विशेष उल्लेखनीय आहे. शंकराचार्यांची उपनिषद्भाष्यें, वेदान्तसूत्रभाष्य, गीताभाष्य इत्यादिकांचें संस्कृतांतून सुंदर व विद्वत्तापूर्ण मराठीकरण केलें; त्या सर्वांची पृष्ठसंख्या ४००० वर जाईल. याबद्दल मराठी वाचक त्यांचें सदैव ऋणी राहतील. गीतारहस्याच्या सिद्धान्ताचें समर्थन सदाशिवशास्त्री भिडे यांनीं आपल्या 'रहस्यदीपिका' या ग्रंथांत केलें आहे. तसेंच लेलेशास्त्री यांनीं ऋग्वेदभाष्य, गीताभाष्य, वाल्मीकिरामायण या ग्रंथांचीं भाषांतरें करून मराठींत चांगली भर घातली आहे. रा. शं. रा. राजवाडे यांनीं 'गीताभाष्य' लिहून त्यांत पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा चांगलाच परामर्श घेतला आहे.

'चिपळूणकर मंडळी' यांनीं सनातनी हिंदूंचें धार्मिक वाङमयाचें पुराणेतिहास हें फारच मोठें दालन मराठी वाचकांच्या संचारास खुलें करून दिलें आहे. त्यांनीं रामायण, महाभारत, भागवत, योगवासिष्ठ या संस्कृत ग्रंथांचीं मराठींत सुबोध भाषांतरें केलीं आहेत. या भाषांतरांच्या कामीं दातार,

उपासनी, मोडक, फफे, राशिवडेकर, बर्वे, द्रवीड, इत्यादि विद्वानांनीं चांगलें साहाय्य केलें आहे; व संस्कृत न जाणणाऱ्या लोकांना त्या भाषेंतील उत्कृष्ट विचारवैभवाचा लाभ करून दिला आहे. प्रो. भानू यांचा देखील येथें गौरवपूर्वक उल्लेख केला पाहिजे. त्यांनीं गीतेवर भाष्य लिहिलें आहे व उपनिषदांचीं भाषांतरें केलीं आहेत. फडके, बर्वे यांनीं केलेलीं विवेकानंद व रामतीर्थ यांच्या व्याख्यानांचीं भाषांतरें लोकप्रिय झालीं आहेत. विवेकानंदांच्या भाषांतरित व्याख्यानांमुळें लोकांमध्यें तत्त्वज्ञानाची पुष्कळच अभिरुचि उत्पन्न झाली.

चिं. वि. वैद्य यांचा 'भारताचा उपसंहार' हा ग्रंथ फार उत्कृष्ट आहे. या ग्रंथांत वैद्यांनीं महाभारताचें सर्वांगीण समालोचन केलें आहे. त्याचप्रमाणें कोल्हटकरांचा 'भागवताचा उपसंहार', व महाराष्ट्रीय यांचा 'रामायणाचा उपसंहार' हे ग्रंथहि विद्वत्ताप्रचुर आहेत. अशाच पद्धतीनें योगवासिष्ठाचा उपसंहार हा ग्रंथ अजून लिहावयाचा आहे. या ठिकाणीं श्री. फडके यांच्या 'वेदान्तनिदर्शन' या ग्रंथाचा उल्लेख करावयाला हरकत नाहीं. या ग्रंथांत वेदान्ताची मांडणी चांगली केली आहे. काथवटे यांनीं 'अद्वैतसिद्धान्ताचा युक्तायुक्त विचार' या पुस्तकांत मायावादाची अयुक्तता दाखवून सरतेशेवटीं मध्वसिद्धान्तांतील तत्त्वांचा सारांश दिला आहे.

यानंतर खालील ग्रंथकारांनीं केलेली तात्त्विक व धार्मिक वाङ्मयसेवा उल्लेखनीय आहे. श्री. शंकरराव देव यांनीं समर्थांच्या वाङ्मयसंशोधनाचें प्रशंसनीय कार्य केलें आहे. साखरेबुवा, पांगारकर, देशमुख, जोग, प्रो. दांडेकर, प्रो. रानडे यांनीं महाराष्ट्रीय संतवाङ्मयाशीं आणि आजगांवकर, दासगणू यांनीं संत-चरित्राचा लोकांना दृढ परिचय करून दिला आहे. साखरेबुवांचे 'विचारसागररहस्य' व पांगारकरांचे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम हे धर्मप्रवण वाचकांचे आवडते ग्रंथ आहेत. श्री. फडके यांनीं 'ब्राह्मोसमाजाचा' विस्तृत इतिहास लिहिला आहे. त्यांनीं सनातनी दृष्टीनें ब्राह्मोसमाजाचें परीक्षण केलें आहे. त्यांत राजा राममोहनराय, केशवचंद्रसेन, प्रतापचंद्र मुझुमदार, आनंदमोहन बोस इत्यादि व्यक्तींचीं रसाळ चरित्रें लिहिलीं आहेत. श्री. वैद्य यांनीं प्रार्थनासमाजाचा माहितीपूर्ण इतिहास लिहिला आहे. त्याचप्रमाणें जन्मांध सिद्धपुरुष गुलाबराव यांचे ग्रंथ,

श्री. भागवत-चिपळूणकर यांची धर्मजागृतिमाला, श्री. सातवळेकर यांचा 'पुरुषार्थ' व 'वैदिक धर्म', वैद्य यांनीं संपादिलेली सुबोधपत्रिका, भांडारकर, रानडे, मोडक यांचीं धर्मपर व्याख्यानें, श्री. न. चिं. केळकर यांचें 'भारतीय तत्त्वज्ञान', प्रो. रानडे यांची 'अध्यात्मग्रंथमाला' इत्यादि ग्रंथांनीं आधुनिकांची दृष्टि धर्माकडे आकर्षित करण्याचें कार्य केलें आहे. गोऱ्हेशास्त्री, मराठे, जांभेकर, दिवेकर, चित्राव यांनींहि धार्मिक कार्य केलें आहे. याशिवाय गोळे यांचें 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा', चिंचाळकर यांची 'परमार्थविचारमाला', माटे यांची 'ब्रह्मविद्या प्रबोधरत्नमाला' इत्यादि ग्रंथांचा उल्लेख करावयाला हवा.

श्री. दप्तरी यांनीं 'धर्मरहस्य' हें चांगलें पुस्तक लिहिलें आहे. या पुस्तकांत धर्मासंबंधीं विद्त्ताप्रचुर विवेचन केलें आहे. प्रो. काणे यांचें 'धर्मविचार' हें पुस्तकहि मननीय आहे. त्याचप्रमाणें प्रो. वामनराव जोशी यांनीं 'नीतिशास्त्रप्रवेश' हा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथांत तात्त्विक विषयाची सहजरम्य अशा भाषेंत उत्कृष्ट चर्चा केली आहे. श्री. कवीश्वर यांचा 'कला व नीति' हा निबंध चांगला आहे. आनंदकर्ते वासुदेव गोविंद आपटे यांचें 'सौंदर्य व कला' हें पुस्तक वाचनीय आहे. दाजी नागेश आपटे यांच्या 'नीतिशास्त्रप्रबोध' या ग्रंथाचाहि आदरपूर्वक उल्लेख करणें अवश्य आहे. श्री. वि. स. गोगटे यांचा 'नीतिशास्त्रविचार' हा ग्रंथ नीतिशास्त्रावरील प्रश्नांशीं व विषयाशीं प्रथमपरिचय करून देण्याच्या कामीं उपयुक्त आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाशीं मराठी वाचकांचा परिचय व्हावा या दृष्टीनें फार थोडें वाङ्मय निर्माण झालें आहे. त्यांत श्री. दत्तात्रय गोविंद केतकर यांच्या 'पाश्चात्य तत्त्वज्ञान', प्रि. भाटे यांच्या 'कँट व शंकराचार्य' व 'तीन तत्त्वज्ञानी', व श्री. शं. रा. राजवाडे यांच्या 'ख्रिस्तांतक नीत्शे' या पुस्तकांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल.

महाराष्ट्रांतील तत्त्वज्ञानेतिहासांत "भारतीय तत्त्वज्ञानसंस्था" अमळनेर, या संस्थेच्या कार्याचा गौरवानें निर्देश केला पाहिजे. या संस्थेनें चालविलेलें 'तत्त्वज्ञानमंदिर' हें तत्त्वज्ञान या विषयाला वाहिलेलें एकच मराठी त्रैमासिक आहे; व या त्रैमासिकांत आतांपर्यंत धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयांवर अनेक विद्वान् लोकांनीं पुष्कळ लेख लिहिले आहेत.

येथपर्यंत मराठी भाषेंतील धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मयाचें समालोचन केलें. अर्थातच व्याख्यानाची कालमर्यादा संभाळावयास हवी म्हणून आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व ग्रंथांचा परामर्श तर नव्हेच पण नामनिर्देश सुद्धां करतां आला नाहीं याची मला पूर्ण जाणीव आहे. अनिर्दिष्ट ग्रंथांची योग्यता कमी लेखण्याचा मुळींच मानस नाहीं हें सुज्ञ वाचकांस सांगणें नको. मराठी भाषेंत तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयांत कोणते प्रवाह आहेत व त्या प्रवाहांतील प्रमुख म्हणून कांहीं ग्रंथांचीं नांवें सांगून त्याबद्दल कांहींचा जास्त तपशील सांगण्यापलीकडे आज जास्त कांहीं करतां आलें नाहीं याबद्दल मला खेद होतो. तथापि केलें एवढ्या समालोचनावरून देखील आपल्या ध्यानीं स्पष्ट आलें असेल कीं, कांहीं थोडे अपवाद सोडून दिले तर, गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी तत्वज्ञान-वाङ्मयांत अभिनव आणि स्वतंत्र विचारप्रवर्तन कोणी फारसें केलेलें नाहीं. संस्कृत किंवा इंग्रजी ग्रंथांचीं भाषांतरें अगर रूपांतरें करण्याकडेच लेखकांचा अधिक कल दिसतो; परंतु महाराष्ट्रांत तत्त्वज्ञानाचा जर खरा आणि तेजस्वी प्रकर्ष व्हावयाचा असेल, तर ही प्रवृत्ति सोडून द्यावयास हवी. अर्थातच जगांत सध्यां कोणते विचारप्रवाह आहेत व पूर्वी कोणते होते व ते कां बदलले याचें ज्ञान आपणांस जरूर पाहिजे; परंतु तें ज्ञान प्राप्त करून घेतल्यानंतर तेथेंच थांबतां कामा नये. त्यावर आपला म्हणून कांहीं स्वतंत्र विचार व्हावयास पाहिजे व त्यायोगें कांहीं तरी मौलिक ग्रंथनिर्मिति व्हावयास हवी. अशा मौलिकतेनें तेजाळलेले ग्रंथ आपल्याकडे झाल्याशिवाय समाजांत नवचैतन्य खेळूं लागणार नाहीं. सांप्रदायांना चिकटून राहण्याचे दिवस संपले हें ओळखून ग्रंथकर्तृत्व झालें पाहिजे. सध्यांच्या काळांत किती तरी नवीन विचार बुद्धीच्या क्षितिजावर उगवून चमकूं लागले आहेत. त्यांकडे आमच्यांतील विचारवंतांनीं आपली शोधक शास्त्रदृष्टि लावली पाहिजे. सापेक्षतावाद (Relativity), अनिश्चिततावाद (Indeterminacy), मनोविश्लेषणशास्त्र (Psycho-analysis), अभिनव उत्क्रान्ति (Emergent Evolution) याबद्दल उपलब्ध ज्ञान आत्मसात् करून घेऊन त्याचा स्वतंत्रपणें विचार झाला पाहिजे. आधुनिक शास्त्रांचा उपयोग आमच्या तत्त्वज्ञानानें करून घ्यावयास हवा; म्हणजे वैचारिक प्रगतीला निःसंशय फार मदत होईल.

वैचारिक क्रान्ति झाल्याशिवाय समाजाचें योग्य दिशेनें ध्येयसिद्धीकरितां जोरानें पुढें पाऊल पडणार नाहीं, हा इतिहासाचा सिद्धान्त नीट मनांत धरून तर्कशुद्ध विचारप्रवर्तन करण्यासाठीं जर आम्ही लिहूं, तर आज आळसलेला समाज ध्येयशून्य न राहतां, नवोन्मेषानें कार्यप्रवण होऊन ही पुण्यभूमि पुन्हा आपल्या पहिल्या ओजानें व मांगल्यानें दीप्तिमान् होईल, यांत तिळप्राय शंका नाहीं. अशा प्रकारची ग्रंथनिष्पत्ति आपल्या मातृभाषेत–मराठींत–झाली पाहिजे. तरच या ग्रंथांचा आपल्या समाजांतील बहुसंख्याकांना उपयोग होईल.

भाषण फारच लांबलें तरी आपण तें शांतपणें ऐकलें याबद्दल आपले मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

आपल्या प्रांतांतील दोन थोर दिवंगत कवि, गोविंद व चंद्रशेखर, यांचा आदरपूर्वक निर्देश करून मी आपलें भाषण संपवितों.

विद्ययाऽमृतमश्नुते ।

मराठींतील चरित्रवाङ्मय

लेखकः—प्रा. र. श्री. जोगळेकर, एम्. ए. नाशिक.

के. गोविंदाग्रजांनीं 'काव्याची व्याख्या' लिहितांना 'काव्य कराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें' असा एक निर्बंध सांगितला आहे. परंतु मला वाटतें, काव्यापेक्षां चरित्रविषय होण्यास हें 'जित्या जिवाचें जातिवंत करणें' अत्यवश्य आहे. 'नर जो अपनी करणी करे तो नर का नारायण होय' असें तुळसीदास सांगतो. 'अपनी करणी' केल्यानें मनुष्य कृतिरूपानें, कीर्तिरूपानें अमर होतो आणि कालांतरानें त्याला देवपणहि प्राप्त होतें. जन्मास आलेल्याला आज नाहीं उद्यां मरावयाचें आहेच! किंबहुना उभ्या आयुष्यांत निश्चित आणि अपरिहार्य कोणती गोष्ट असली, तर ती मरण. परंतु मनुष्यानें आपल्या तेजस्वी बुद्धिमत्तेनें ज्याप्रमाणें कित्येक अपरिहार्य वाटणाऱ्या निसर्गनियमांवर मात केली आहे, तद्वत् अपरिहार्य मरणावरहि त्यानें एक परीनें जय मिळविला आहे. एखादी थोर व्यक्ति आपल्या आयुष्यांत असें कांहीं कार्य करिते, अशी कांहीं विचारसंपदा निर्माण करिते, कीं त्यामुळें प्रचलित परंपरेला कलाटणी मिळते. एवढेंच काय पण एखादी रूढि कोलमडून पडते; आणि मग तो कालखंड त्या व्यक्तीच्या नांवानें ओळखला जातो. अर्थात् काळानें व्यक्तीला नाहींशी करण्याचें एकीकडे राहून, व्यक्तिच काळावरती आपली मुद्रा उमटवितें. अशा समाजधुरीणांकडून समाजाची प्रगति होते, अशा लोकाग्रणींविषयीं लोकांना– समकालीन, उत्तर कालीन लोकांना— आदर वाटतो. अशा विभूतींच्या जीवनानें राष्ट्रजविन तेजस्वी, उत्साही होतें. अशा महात्म्यांच्या जीवनाची अम्लानमाला म्हणजे राष्ट्राचा स्फूर्तिप्रद इतिहास! अनेकांच्या पवित्र जीवनगंगा मिळूनच राष्ट्राचा जीवन-सागर निर्माण होतो. सर्व तीर्थांचें माहेरघर किंवा 'परमं परायणम्' म्हणून सागर स्तवार्ह असला तरी, प्रत्येक तीर्थहि वंदनीय असतेंच. राष्ट्राचा इतिहास, राष्ट्राचें जीवन यांचा आदरयुक्त अभिमान प्रत्येकास वाटतो तद्वतच

राष्ट्राचें जीवन ज्यांनीं निर्माण केलें त्यांच्या चरित्राविषयींहि आदर आणि अभिमान वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. या आदरभावनेच्या पोटींच चरित्रवाङ्मयाचा जन्म होतो. चरित्र लिहितांना, कीर्तिरूपानें उरलेल्या लोकमान्यांच्या कीर्तिरूपास चिरंतनता देण्याचा चरित्रकाराचा उद्देश असतो. केवड्याच्या पानाचा सुगंध वाऱ्यावर विरून जाण्यापूर्वी स्त्रिया नाहीं का तो आपल्या कुंकवाच्या करंड्यांत सामावून ठेवीत !

इटालीचा कवि ॲरिओस्टो यानें यासंबंधीं एक रूपक रचिलें आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्याच्या दोरीला एक पदक बांधलेलें असतें. त्यावर त्याचें नांव कोरलेलें असतें. जेव्हां मृत्यु ही आयुष्याची दोरी तोडतो त्या वेळीं काळ हें पदक घेऊन विस्मृतीच्या नदींत फेकून देतो; परंतु यांपैकीं कांहीं—अगदीं थोडीं पदकें--विस्मृति-नदींत पडतां पडतांना हंस तीं झेलतात आणि चिरंतनतेच्या मंदिरांत नेऊन तेथें त्यांची प्राणप्रतिष्ठा करितात. ॲरिओस्टोनें सांगितलेले हंस म्हणजे आपले चरित्रकार होत.

मृत्यूनें आयुष्याची दोरी तोडल्यावर, विस्मृतीच्या नदींत पदकें नेऊन टाकण्याचें काळाचें काम जसें अनादि कालापासून चालू आहे तसेंच त्यांतील थोडीं पदकें चिरंतनतेच्या मंगल मंदिरांत नेऊन ठेवण्याचें हंसांचें कामहि तेव्हांपासूनच चालू असलें पाहिजे.

लेखनकला अवगत होण्यापूर्वी हीं चरित्रें तोंडींच आणि म्हणूनच पद्य-स्वरूपांत नांदलीं असलीं पाहिजेत. लेखनकलेचा शोध लागल्यानंतर तिचें ज्ञान असलेल्यांनीं चरित्रें लिहून ठेविलीं असावीं. रामायण-महाभारतापासून अलीकडच्या काळापर्यंत धावता दृष्टि क्षेप टाकला तर अशीं चरित्रें वेळोवेळीं निर्माण झालेलीं दिसतात. सगळींच चरित्रें आज उपलब्ध नि प्रसिद्ध नसतील आणि महाभारतांत राजांच्या समवेत ऋषींमुनींची–किंबहुना याहूनहि सामान्य व्यक्तींचीं– चरित्रें आख्यानरूपानें का होईना–पण आलीं आहेत, तरीसुद्धां या चरित्रांविषयीं एक विशेषता ध्यानांत येते ती अशी कीं, चरित्र-विषय व्हायला राजवंशाचा किंवा तपश्चर्येचा आधार लागे. सामान्य लोकांना नि त्यांच्या जीवनाला काव्यविषय वा चरित्रविषय होण्याइतकें महत्त्व प्राप्त झालें नव्हतें. कालिदासानें आपल्या रघुवंशांत 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' असा

संकल्प सोडून सूर्यवंशांतील राजांचीं चरित्रें गाइलीं. रामायण, महाभारत, रघुवंश इत्यादिकांना चरित्र म्हणण्यापेक्षां आपण काव्य म्हणतों हें योग्यच आहे. कवीला त्या त्या चरित्रविषयाविषयीं एवढी आपुलकी आणि प्रेम वाटत होतें कीं, त्या आपुलकीच्या प्रेमानें त्याची प्रतिभा पल्लवित होऊन चरित्राला काव्यरूप प्राप्त झालें आहे. Winternitz लिहितों, "History and biography have in India never been treated other than by poets and as a branch of epic poetry."

महाभारतकाळापासून तों थेट अलीकडच्या काळापर्यंत आपल्या मानवी जीवनावर धर्माचा, धर्माचाराचा आणि धार्मिक कल्पनांचा इतका पगडा होता कीं, मानवाला आणि मानवाच्या ऐहिक जीवनाला कुणी विशेषसें महत्त्व दिलें नाहीं. मानवाचें जीवन म्हणजे 'असार जीवित केवळ माया', 'जग हें अळवावरचें पाणी' अशीच ज्याची त्याची भावना; या आयुष्यांत कांहीं संपादन करावयाचें असेल तर तें परलोकसाधन; या जीवनांत कशाला महत्त्व असेल तर तें देवादिकांना आणि होमहवन, पूजाअर्चा इत्यादि धर्माचारांना; सर्वशक्ति एकवटून आराधना करायची तर ती देवाची; मोरोपंतांनीं आपल्या आर्याभारतांत पुन्हा पांडवचरित्रच गाइलें; कां? तर "वाटे चरित्र त्यांचें आपण कांहीं तरावया गावें" म्हणून; स्तुति करायची झाली तर ती परमेश्वराची; नराची स्तुति करणें व्यर्थ; ती करूं नये असा नियम! अर्थात् देवाच्या खालोखाल देवाच्या भजनीं लागलेल्या देवमाणसांचें महत्त्व; तेव्हां या साधुसतांचीं चरित्रें मराठींत होऊं लागलीं. साधुसंतांच्या जोडीलाच किंबहुना वरच्या अंगाला नवधर्मपंथाचे संस्थापक बसतात. तेव्हां त्यांचींहि चरित्रें होऊं लागलीं. शंकरविजय आणि ललितविस्तार हे संस्कृत ग्रंथ उदाहरण म्हणून सांगतां येतील. महानुभावपंथांतील चक्रधराचें 'लीळाचरित्र' प्रसिद्ध आहे. ज्ञानेश्वरांचें चरित्र सच्चिदानंदबाबांनीं लिहिल्याचा उल्लेख आहे. नामदेवानें 'आदि तीर्थावळी समाधि' मिळून ज्ञानेश्वराचें चरित्र सांगितलें आणि निरंजनमाधवानें 'ज्ञानेश्वरविजय' लिहिला. (नाभाजी), उद्धवचिद्घन, दासो दिगंबर, महिपतीबोवा ताहराबादकर, भीमस्वामी, राजाराम प्रासादी या संतचरित्रकारांनीं पूर्वीच्या संतांचीं चरित्रें मोठ्या भक्तिभावानें लिहिलीं आहेत. महिपतीच्या भक्तविजय, भक्तलीलामृत, संतविजय, संतलीलामृत यांचा

सर्वांना परिचय आहेच. यांपैकीं कांहीं चरित्रें नाभाजी आणि उद्धवचिद्घन यांच्या आधारें लिहिलीं असलीं तरी, दामाजी-भानुदासादिकांचीं चरित्रें लिहितांना, विशेषतः तुकारामाचें चरित्र सांगतांना, चरित्रनायकाच्या वंशजांकडून चरित्रविषयक वृत्तांत गोळा करून मग तीं चरित्रें रचिलीं आहेत ही गोष्ट महिपतीस खचित भूषणावह आहे. असाच चौकसपणा राजाराम प्रासादींच्या भक्तमंजरींत दिसून येतो.

या सर्व संतचरित्रांत काटेकोर सत्यकथनापेक्षां एकांगी भाविकतेवर सारा भर! चरित्रनायकाविषयीं अत्यादराची नि आपुलकीची भावना! हे साधुसंत अतिमानुष कोटींतले अशी दृढ श्रद्धा! त्यामुळें ऐकीव दंतकथांवर विसंबून हीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं. डोळसपणानें पारख-निवड अशी झालीच नाहीं. अर्थात् अत्यादराच्या भावनेमुळें अद्भुतता आणि आपुलकीच्या प्रेमामुळें काव्यात्मता या दोन धर्मांनीं या चरित्रांस ग्रासलें आहे. संतचरित्रांचें स्वरूप या काळीं सामान्यतः असें होतें.

आंग्लाईपूर्वी एका वेगळ्या प्रकारचे– राजांचे आणि राजकारणी पुरुषांचे चरित्रप्राय ग्रंथ उपलब्ध आहेत. सभासदाची बखर, श्रीशिवाजीमहाराजांच्या चरित्रावर झालेले 'चित्रगुप्ताची बखर' आणि 'श्रीशिवछत्रपतींचें चरित्र' इत्यादि ग्रंथ तेव्हांच्या राजपुरुषांचा आणि राजकारणाचा उणापुरा परिचय करून देतात. या काळांतील आणखी उल्लेखनीय ग्रंथ म्हणजे नाना फडणविसाचें आत्मचरित्र आणि गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांचें आत्मचरित्र. शेवटचें आत्मचरित्र आत्मसमर्थनपर आहे, तर नानांचें आत्मचरित्र सडेतोड प्रामाणिकपणानें लिहिलेलें आहे. स्वतःचे दोष दाखविण्याच्या या धैर्याविषयीं काव्येतिहाससंग्रहकारांनीं नानांची प्रशंसा केली आहे. बखरी बहुधा आदरातिशयानें लिहिलेल्या असल्या तरी त्यांत बरेंच ऐतिहासिक सत्यकथन असतें. या दृष्टीनें 'श्रीशिवछत्रपतींचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र' इत्यादिकांचा चरित्रप्राय ग्रंथांत अंतर्भाव करण्यास तितकीशी अडचण नाहीं.

आंग्लाई आल्यावर आपल्याकडील मनु अगदीं पालटला. सर्वच क्षेत्रांत स्थित्यंतर झालें. समाजाची हळूहळू परंतु निश्चयानें पुनर्घटना होत चालली. या पुनर्घटनेचें सर्वांत प्रभावी कारण म्हणजे शिक्षण. नवीन राज्यांत नवीन

पद्धतीचें शिक्षण चालू झालें. विद्यादानाचे नि ज्ञानप्रसाराचे निरनिराळे उपाय योजण्यांत आले. यांपैकींच एक उपाय म्हणजे ग्रंथलेखनास उत्तेजन देण्यासाठीं सरकारनें 'दक्षिणा प्राइझ् कमिटी' नेमिली. या कमिटीच्या प्रोत्साहनानें इतर ग्रंथांसमवेत अत्यल्प का होत ना परंतु कांहीं चरित्रग्रंथहि निर्माण झाले. योगायोगाची गोष्ट म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या हिंदी गृहस्थानें सॉक्रेटीसच्या चरित्राचा मराठींत अनुवाद केला आणि कॅ. मॅक्डोनाल्ड या इंग्रजी गृहस्थानें 'नाना फडणविसाची बखर' लिहिली. १८५८ मध्यें महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनीं 'कोलंबसचा वृत्तांत' लिहिला; १८५९ मध्यें कॅ. मॅक्डोनाल्डच्या आधारें श्री. पंडितांनीं 'नाना फडणविसाचें चरित्र' लिहिलें. १८६० मध्यें जनार्दन रामचंद्रजी यांनीं आपल्या 'कविचरित्र' या ग्रंथांत अनेक कवींची त्रोटक माहिती दिली. १८७६ या वर्षी लिहिलेल्या आपल्या 'डॉक्टर जॉन्सन' या निबंधांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं खालील टीप दिली आहेः—"गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत सॉक्रेटीस्, कोलंबस, खुसरू, नाना फडणवीस, कॅपटन् कुक्, कॅथरैन इतक्यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं. शिवाय दोन तीन वर्षांपूर्वी दक्षिणा प्रैज कमिटीकडून पसंत झालेलीं वॉशिंग्टन, फ्रांक्लिन्, लॉर्ड क्लैव हींही चरित्रें इंदुप्रकाशांत छापलीं गेलीं. याखेरीज अलीकडे रा. विनायक कोंडदेव ओक यांनीं केलेलीं 'शिकंदर बादशहा', 'पीटर धि ग्रेट' व 'ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन' हींही सरकारनें विकत घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत. पण इतक्या सर्व चरित्रांत सॉक्रेटिसाचें मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध असून तिसऱ्या आवृत्तीपर्यंत त्याची मजल पोंचली आहे."

या बारा चरित्रांत 'सॉक्रेटिसचें चरित्र' तेवढेंच चोहोंकडे प्रसिद्ध झालें, याचें कारण उघडच आहे. सॉक्रेटीससारखा विचारवंत तत्त्ववेत्ता आणि कृष्णशास्त्र्यांसारखा अनुवादक! मग काय हवें? चरित्रांतील बांधेसूद रचना मूळचीच असली तरी अनुवादासाठीं केलेल्या निवडीविषयीं आणि शालीन भाषेसंबंधीं चिपळूणकरांची प्रशंसाच केली पाहिजे. १८७६ वर्षी धाकट्या शास्त्रीबुवांनीं दिलेली ही चरित्र-ग्रंथांची नामावलि पाहिली कीं अचंबा वाटतो. या बारा चरित्रांत अकरा चरित्रें पाश्चात्य स्त्रीपुरुषांचीं आणि एकच काय तें आपल्याकडील नाना फडणविसाचें. आणि तेंहि पुन्हा मॅक्डोनाल्डच्या बखरीच्या आधारें लिहिलेलें. पण अचंबा तरी कसला? हीं चरित्रें लिहितांना

अभिमानाचा प्रश्न होतांच कुठें ? दक्षिणा प्राइझ् कमिटीच्या प्रोत्साहनानें किंवा 'दक्षिणेच्या' लोभानें बळेंच लादून घेतलेलें हें काम होतें. तें दक्षिणा प्राइझ् कमिटीच्या मान्यतेस उतरेल अशा पद्धतीनें करावयाचें म्हणजे प्रथमच चरित्रविषयासाठीं निवड करावयाची ती एकाद्या इंग्रजाची. म्हणजे अर्धे काम झालें. ही एक दृष्टि झाली. दुसरें असें कीं, इंग्रजाचें चरित्र लिहावयास घेतलें कीं, दुसरें तिसरें कांहीं न करितां त्या व्यक्तीचें इंग्रजी भाषेंतील चरित्र घ्यावयाचें आणि त्याचा कसाबसा अनुवाद करायचा कीं आटोपलें ! आपल्याकडील धुरंधर व्यक्तीचें चरित्र लिहावयास घ्यावयाचें म्हणजे मुळापासूनच प्रारंभ. तत्संबंधीं अगोदर कागदपत्रें कोठें मिळतात याचा शोध; तदनंतर तीं मिळविण्याची यातायात; मिळाल्यावर तीं निवडण्याचें आणि जोडण्याचें काम; बरें, एवढेंहि करून लिहिलेलें चरित्र दक्षिणा प्राइझ् कमिटीच्या मान्यतेस उतरलें तर ठीक. अशा चरित्रासंबंधीं इंग्रजी अधिकाऱ्यांची काय मनोवृत्ति असेल याची वानवा; आणि पुन्हा विशिष्ट पद्धतीनें लिहिण्याच्या दृष्टीनें हा चरित्र-वाङ्मयाचा प्रकार मराठींत नवीनच. या साऱ्या गोष्टी ध्यानीं घेतल्या कीं, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्याचाहि कल एतद्देशियाचें, विशेषतः ऐतिहासिक पुरुषाचें स्वतंत्र चरित्र लिहिण्याकडे कां झाला नाहीं याचा थोडा तरी उलगडा होतो. वि. कॉ. ओक यांच्या चरित्रलेखनविषयक धोरणाची अशाच कांहींशा पद्धतीनें संगति लावतां येते. त्यांनीं पुस्तक रूपानें लिहिलेल्या बारा-तेरा चरित्रांत बहुतेक चरित्रें पाश्चात्यांचीं आहेत. एकादें चांगलेंसें इंग्रजी चरित्र आढळलें आणि मराठींत त्याचें भाषांतर झालेलें नसलें कीं ओकांनीं तें उतरलेंच मराठींत. एतद्देशियांचीं म्हणून त्यांनीं लिहिलेलीं चरित्रेंहि सर्वसाधारण जनतेला मोहनी पाडतील अशीं नाहींत. अर्थात् ओकांचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य वेगळेंच आहे. तें म्हणजे त्यांनीं 'बालबोध' मासिक सतत चौतीस वर्षें चालवून त्यांतून ४०२ लहान लहान चरित्रें लिहिलीं हें होय.

चिपळूणकरांनीं दिलेली चरित्रांची वरील नामावलि पूर्ण नाहीं हें उघड आहे. तींत चौबळांचा 'रामदास स्वामी' (१८७१) आणि आजेरकरांचे 'विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (१८७३)' इत्यादि ग्रंथांचा उल्लेख नाहीं. या दोन ग्रंथांचा येथें निर्देश करण्याचें कारण असें कीं, सर्वसाधारण मानानें या

काळांतील चरित्रें परभृत, परक्यांचीं अशींच असलीं तरी निबंधमाला निघण्या-पूर्वी आपल्याकडे एतद्देशियांविषयीं— किंबहुना समकालीनांविषयीं— चरित्रें होऊं लागलीं होतीं हें ध्यानीं यावें.

इंग्रज सरकारनें विद्याप्रसाराला प्रारंभ केल्यापासून ३०।४० वर्षांच्या आंत त्याचीं सुचिन्हें दिसूं लागलीं. १८६७ वर्षीं निलकंठराव कीर्तने यांनीं ग्रँड डफच्या इतिहासावर प्रतिकूल टीका केली; तेव्हांपासून विद्वानांमध्यें इति-हासाविषयीं जागृति उत्पन्न होऊन आपल्या इतिहासाकडे आपण स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न झाली. १८६७ वर्षींच निघालेल्या विविध-ज्ञानविस्तारांतून ऐतिहासिक वृत्तान्त येऊं लागला. १८७४ मध्यें विष्णु-शास्त्र्यांनीं 'इतिहास' या विषयावर आपल्या निबंधमालेंत मार्मिक नि विचार-प्रवर्तक लेख लिहिला. १८७८ मध्यें शाळिग्राम, साने, मोडक आणि चिपळूण-कर यांनीं सहकार्यानें काव्येतिहाससंग्रह काढला. या मासिकांतून साने यांनीं मोठ्या आस्थेनें संपादिलेल्या बखरी प्रसिद्ध होऊं लागल्या. अगोदरच निबंध-मालेनें लोकांच्या विचारांत क्रांति घडवून आणली होती. स्वधर्म, स्वदेश, स्वभाषा यांचा अभिमान वाढूं लागला होता. न्यूनगंड नाहींसा होऊन आत्मविश्वास बळावीत होता. अशा वेळीं आपल्या पूर्वजांच्या बखरी वाचायला मिळाल्या. त्यामुळें इतिहासाकडे लोकांचें अधिकच लक्ष वेधलें आणि इतिहासासंबंधीं समाजांत गोडी उत्पन्न झाली. या वेळीं ऐतिहासिक पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्यास खरा प्रारंभ झाला असें दिसतें. शाळिग्राम यांचें 'बापू गोखले-चरित' (१८७७), बापट यांचें 'थोरले बाजीरावसाहेब यांचें चरित्र' (१८७९), निगुडकरांचें 'परशुरामभाऊ पटवर्धन-चरित्र' (१८८२) आणि लोकहितवादींचा 'पृथ्वीराज चव्हाण' (१८८३) हीं चरित्रें या काळांतील इतिहासविषयक जिज्ञासेचीं द्योतक आहेत. शाळिग्राम आणि निगुडकर यांनीं आपलीं चरित्रें अनेक ग्रंथाधारें शोधपूर्वक लिहिलीं आहेत. परंतु बापटांनीं लिहिलेलें चरित्र मात्र कल्पित प्रसंगांनीं आणि काव्यमय वर्णनांनीं नटलेलें आहे. यामुळें चरित्रदृष्ट्या हा ग्रंथ सदोष ठरला तरी वाचतांना तो मोठा रोचक वाटतो आणि तो वाचून वाचकांचा स्वाभिमान उद्दीपित होतो. या काळांत उत्पन्न झालेल्या स्वाभिमानाचें हें फळ आहे असें समजावयास अडचण नाहीं.

चरित्रें चांगलीं वठावयास चरित्रकाराच्या ठिकाणीं आदराची आणि आपुलकीची भावना असावी लागते. किंबहुना विभूतिपूजा हेंच कित्येक वेळां चरित्रलेखनाचें प्रवृत्तिनिमित्त असतें. या दृष्टीनें हीं चरित्रें महत्त्वाचीं वाटतात. अर्थात् अजून ऐतिहासिक चरित्र-लेखनाचें पाया भरण्याचें काम चालू होतें. लोकांच्या इतिहासविषयक जिज्ञासेला थोडें थोडें खाद्य पुरवून ती वृद्धिंगत करण्याचें आणि तद्द्वारा ज्ञानप्रसार करण्याचे हे यत्न होते. लोकहितवादी 'पृथ्वीराज चव्हाण'च्या प्रस्तावनेंत लिहितात, "जुने इतिहास आपल्या महाराष्ट्र भाषेंत आणवतील तितके आणावे हें जें आमचें म्हणणें त्या म्हणण्यापैकींच हा प्रस्तुतचा अल्प प्रयत्न आहे." अर्पणपत्रिकेंत ते म्हणतात, "महाराष्ट्र देशांतील लोकांमध्यें ग्रंथसमृद्धिद्वारें ज्ञानसमृद्धि व्हावी, या हेतूनें देशबांधवांस हा ग्रंथ परमप्रीतिपुरःसर अर्पण केला आहे."

या पायावर पुढील बांधकामास प्रारंभ झाला. देशभक्तीच्या जाज्वल्य भावनेनें प्रेरित होऊन 'धनुर्धारी' (रा. वि. टिकेकर) यांनीं मराठेशाहींतील मोहऱ्यांचीं सुटसुटीत परंतु चुरचुरीत आणि उत्तेजक चरित्रें लिहिलीं. चरित्रांच्या नुसत्या शीर्षकांकडे पाहिलें तरी त्यांच्या भावनेची तीव्रता लक्षांत येईल. 'जवानमर्द मराठेगडी जनकोजी शिंदे', 'जवानमर्द ब्राह्मणभाई हरिपंत फडके', 'राज्यकार्य धुरंधुर फडणिस नाना' इत्यादि.

अशा तऱ्हेचीं रसरशीत आणि प्रोत्साहक चरित्रें होत असतांना, इतिहासाचें सूक्ष्म परिशीलन करून ऐतिहासिक सत्यास धरून कांटेकोरपणें ऐतिहासिक व्यक्तींचीं चरित्रें लिहिण्याची प्रथा वासुदेवशास्त्री खरे यांच्यापासून खरीखरी चालू झाली असें दिसतें. १८९२ त त्यांनीं 'नाना फडणविसाचें चरित्र' लिहिलें. १८९४ त महादजी। शिंद्यांचा पक्ष उचलून धरण्यासाठीं नातूंनीं 'महादजीचें चरित्र' लिहिलें. या वर्षी पारसनिसांनीं 'झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाई' आणि १९०० मध्यें 'ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र' प्रसिद्ध केलीं. खरे-पारसनिसांनीं पाडलेली ही प्रथा आतां चांगली रूळली आहे. बा. ना. देवांचें 'अहिल्याबाईचें चरित्र', केळुसकर आणि वैद्य यांचीं 'शिवाजी महाराजांचीं चरित्रें', सरदेसाई बेहरे, गुप्ते यांनीं अनुक्रमें लिहिलेलीं, 'नानासाहेब, बाजीराव, थोरले माधवराव' हीं चरित्रें चटकन् सांगतां येतील.

एकीकडे इतिहाससंबंधीं अशी जागृति होत असतां, नुसत्या भूतकाळा-वरच नव्हे तर वर्तमानकाळावर दृष्टि खिळवून नवीन युग निर्माण करण्याचे प्रयत्न १८८० पासून चालू झाले होते. १८८० मध्यें निघालेलें 'न्यू इंग्लिश स्कूल', १८८१ मधील 'केसरी-मराठा', १८८५ मधील 'राष्ट्रीय सभे'ची स्थापना, १८८८ मध्यें निघालेला 'सुधारक' इत्यादिकांनीं राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रांत नवनवीन विचार आणि नवनवीन आकांक्षा उत्पन्न केल्या होत्या. १८६७ त मुंबईस स्थापन झालेला 'प्रार्थनासमाज', १८७० मधील पुण्यांतील 'पुनर्विवाहासंबंधींचा वाद', १८७३ तील 'सत्यशोधक समाजा'ची आणि 'थिऑसॉफिकल सोसायटी'ची स्थापना इत्यादिकांमुळें धर्मक्षेत्रांतहि जागृति होऊन धर्मासंबंधीं नवीन विचार करण्याचें धैर्य दिसूं लागलें.

या कांहीं घटनांचा निर्देश करण्याचें प्रयोजन असें कीं, १८८० च्या आधीं-पासून महाराष्ट्रांत (महाराष्ट्रापुरताच येथें विचार करावयाचा आहे) स्वतंत्र विचार करून देशस्थिति सुधारण्याच्या यत्नांस प्रारंभ झाला होता. पूर्वीची सर्वतोपरी विस्कटत चाललेली घडी पुन्हा घालण्याचें काम चालूं झालें होतें. त्यामुळें धर्माचीं किंवा समाजपुरुषाचीं बंधनें ढिलावत जाऊन समाजांतील व्यक्ति पुढें सरसावत होत्या. कर्तृत्वशाली पुरुषांना महत्त्व येऊं लागलें होतें. मनुष्याची मनुष्य म्हणून योग्यता पटूं लागली होती. मानवी जीवनाकडे अधिक लक्ष वेधूं लागलें होतें. मानवी जीवनांतील गुंतागुंती ध्यानांत येऊन आणि मानवी जीवन स्वातंत्र्यानें, अभिमानानें, सुखानें जगणें श्रेयस्करच आहे अशी जाणीव होत होती. याचा परिणाम दोन तीन पिढ्यानंतर चरित्र-वाङ्मयावर झाल्याविना राहिला नाहीं. उदाहरण द्यावयाचें झाल्यास 'विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचें चरित्र' आणि 'डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र' या दोन ग्रंथांचें देतां येईल.

१८८५ मध्यें स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय सभेमुळें राजकीय आकांक्षांना पद्धत-शीर वळण लागलें. राजकारणाचा अभ्यास होऊं लागला. पाश्चात्य देशांतील राजकारणी पुरुषांकडे दृष्टि वळून त्यांचीं चरित्रें होऊं लागलीं. रिचर्ड कॉब्‌-डेन, जॉन ब्राइट, ब्रॅड्‌ला यांचीं चरित्रें झालीं. १९०१ मध्यें केळकरांनीं 'गॅरिबाल्डी' हा ग्रंथ लिहिला आणि १९०७ मध्यें विधिविशारद सावर-करांनीं 'मॅझिनीचें आत्मचरित्र' हा ओजस्वी ग्रंथ प्रसिद्ध केला. श्री. मुंडले

यांनीं महाराष्ट्रीय तरुणास ' बहुश्रुत, साक्षेपी, विचारवंत व कार्यक्षम बनविण्याच्या हेतूनें ' पाश्चात्य देशोद्धारकांचीं चरित्रें लिहिलीं. 'काव्हूर ऊर्फ इटलीचा रामदास' (१९१५), 'प्रिन्स बिस्मार्क' (१९१७) आणि 'विल्यम दि सायलेंट' या चरित्रांच्या निवडीवरून त्यांचा उद्देश स्पष्ट होतो. विशेषतः काव्हूरचें रामदासाशीं दाखविलेलें साम्य कुणाच्याहि डोळयांत भरण्याजोगें आहे. याच मालिकेंत बसण्यासारखीं दुसरीं चरित्रें म्हणजे नेपोलियनचीं बापट, मुंडले आणि भावे यांनीं लिहिलेलीं चरित्रें. प्रा. ना. सी. फडके यांचीं 'हिम्मत बहाद्दर टेरेन्स मॅक्स्विनी' आणि 'आयरिश धुरंधर इमॉन डी व्हॅलेरा' हीं पुस्तकें उल्लेखनीय आहेत. मुसोलिनी, हिटलर, लेनिन, कार्ल मार्क्स इत्यादिकांवरहि मराठींत आतां चरित्रें झालीं आहेत.

पाश्चात्य राष्ट्रवीरांचा स्वार्थत्याग आणि त्यांचे राजकारणाचे पेचप्रसंग नि आडाखे ध्यानांत यावे या प्रधानहेतूनें जरी वरील ग्रंथांची रचना होत असली, तरी बहुश्रुतपणा वाढून ज्ञानप्रसार व्हावा हा निरुपद्रवी उद्देशहि असे ग्रंथ लिहितांना नसतो असें नाहीं. या निरागस जिज्ञासेनें लिहिलेलें पुस्तक म्हणजे प्रा. माटे यांचें 'पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ' हें होय.

स्वाभिमानाची भावना चरित्रवाङ्मयांत दोन मार्गांनीं कशी आविष्कृत झाली तें आतांपर्यंत पाहिलें. स्वाभिमानाच्या भावनेला प्रगट व्हायला आणखी एक द्वार मिळालें. अर्थात् ही स्वाभिमानाची भावना एकांगी नसून, तिच्या जोडीला धार्मिक बुद्धि, भक्तीची भावना आणि थोडीशी संशोधकाची वृत्ति इतक्या उण्या-अधिक उपाधि होत्या. या सर्व प्रवृत्ति संतचरित्रांत फलद्रूप झाल्यासारख्या दिसतात. तसेंच पाहिलें तर जनार्दन रामचंद्र यांनीं १८६० वर्षी त्रुटित कविचरित्रें पुस्तकरूपानें लिहिलीं. १८७१ त चौबळांचा 'रामदास स्वामी' प्रगट झाला याचा उल्लेख वर आलाच आहे. एकनाथ आणि तुकाराम यांचीं चरित्रें अनुक्रमें १८७२ आणि १८७७ त प्रसिद्ध झालीं. १८८० त हंसांनीं तुकारामावर निबंध लिहिला आणि पुढें दोन दोन वर्षांनीं मोरोपंत आणि वामन पंडित यांच्यावर निबंध लिहिले. १८८३त सहस्रबुद्धे यांनीं 'एकनाथाचें चरित्र' लिहिलें. हें चरित्र शोधपूर्वक दक्षतेनें आणि सहृदयतेनें लिहिलेलें आहे. संत-चरित्रांत चमत्कारादि अद्‌भुत गोष्टींचें वर्णन करावें कीं करूं नये

यासंबंधीं दहाव्या प्रकरणांत केलेलें विवेचन एकदां दृष्टीखालीं घालण्यासारखें आहे. यानंतर तप दीड तप या संत-कवींकडे कोणी विशेषसें वळलेलें दिसत नाहीं. १८९८-९९ त श्री. भारदे यांनीं सुधारकांतून 'ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर' हा प्रबंध प्रसिद्ध केला आणि त्याला उत्तर देण्यासाठीं श्री. भिंगारकरांनीं १९०० त केसरींतून विस्तृत लेखमाला लिहिली. विजापूरकरांच्या ग्रंथ-मालेंत १९०० च्या चेतानें वि. का. राजवाडे यांनीं तुकाराम, मुक्तेश्वर आणि रामदास यांच्यावर निबंध लिहिले. या निबंधांना चरित्रपर म्हणतां आलें नाहीं तरी जुन्या कवींकडे पुन्हा विद्वानांची दृष्टि वळल्याची ही खूण आहे. 'रामदास' निबंधांतील प्रतिपादनावर मागाहून बरीच भवति न भवति झाली; पण तिच्याशीं येथें आपणांस कांहीं कर्तव्य नाहीं. बा. अ. भिडे यांनीं 'सरस्वती मंदिर' मासिकांतून तुकाराम, मुक्तेश्वर आणि वामन यांच्यावर लेख लिहिले. अशा रीतीनें संतकवींचा परामर्श घेतला जात होता. परंतु संतकाव्याचें वा संतचरित्राचें नांव निघालें कीं लगेच आठवण होते ती ह. भ. प. पांगारकरांची; इतका त्यांचा संतकाव्याशीं आणि संतचरित्रांशीं निकटचा संबंध आहे. किंबहुना संतकाव्य त्यांच्या जिव्हाग्रीं नाचतें आहे आणि संतचरित्र त्यांच्या जीवनक्रमांत प्रतिबिंबित झालें आहे. 'ज्ञानेश्वरचरित्र व ग्रंथविवेचन', 'तुकारामचरित्र', 'मुक्तेश्वर-चरित्र आणि काव्यविवेचन', 'ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ', 'एकनाथचरित्र', 'संतचरित्रमाला' आणि विशेष उल्लेखनीय म्हणजे 'मोरोपंतचरित्र आणि काव्यविवेचन' हा त्यांचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ. एवढी विपुल ग्रंथसंपदा निर्माण करून त्यांनीं संतचरित्र-वाङ्मयांत खरोखरीच मोलाची भर घातली आहे. श्री. पांगारकरांची वाणी आणि लेखणी दोन्ही सारख्याच रसाळ आहेत. त्यांच्या चरित्रांत विवेचक चिकित्सेपेक्षां, श्रद्धालु भाविकता अधिक आढळली तरी त्यांत चिकित्सा आणि विवेचन नाहींत असें नाहीं. त्यांच्या मोरोपंतांच्या चरित्रांत त्यांच्या संशोधक नि सारासार विवेचकबुद्धीचा आणि त्यांच्या मार्मिक नि रसिक सहृदयतेचा सुंदर संगम झालेला दिसतो. श्री. पांगारकरां-नंतर लगेच कुणाचें स्मरण होत असेल तर तें महाराष्ट्रभाषा-भूषण आजगांवकरांचें. यांनीं 'महाराष्ट्र कविचरित्रां'च्या आठ भागांत कित्येक लहान मोठ्या कवींचीं चरित्रें देऊन त्यांच्या काव्याचाहि थोडक्यांत परामर्श घेतला

आहे. 'महाराष्ट्र संत-कवयित्री' हें त्यांचें अलीकडे प्रसिद्ध झालेलें पुस्तक वाचनीय आहे. या दोन खंद्या चरित्रलेखकांव्यतिरिक्त आणखी कित्येकांनीं संतचरित्रें लिहिलीं आहेत. भिंगारकरबुवा, पारख, प्रा. दांडेकर, गु. प्रा. अळतेकर यांनीं ज्ञानेश्वरावर विवेचक चरित्रें लिहिलीं आहेत. मुळे यांचें 'नामदेवचरित्र', राजारामशास्त्री भागवत आणि टिपणीस यांनीं लिहिलेलीं एकनाथाचीं चरित्रें, आठल्ये यांचें 'समर्थांचें सामर्थ्य ऊर्फ रामदास स्वामींचा लीलानुग्रह', स. खं. अळतेकर यांचें 'श्रीसमर्थचरित्र', केळूसकर, टिपणीस, यांचीं तुकारामाचीं चरित्रें इत्यादि अनेक लहान मोठे भलेबुरे चरित्रग्रंथ मराठींत झाले आहेत.

संतचरित्र म्हटलें कीं तें अद्‌भुत चमत्कार, पाल्हाळ, अतिशयोक्ति यांनीं भरलेलें असावयाचें अशी आपली सामान्य कल्पना आहे. आणि बरींचशीं संतचरित्रें पाहिलीं तर ती खरीहि आहे. त्यांत समाधानाची गोष्ट म्हणजे आधुनिक विद्वानांचें या संतचरित्रांकडे वळलेलें लक्ष. भिंगारकर, प्रा. दांडेकर गु. प्रा. अळतेकर व स. खं. अळतेकर इत्यादिकांनीं लिहिलेल्या चरित्रांतून विवेचक बुद्धीचा समतोलपणा आढळतो.

चरित्र लिहिण्याची प्रथा पडत चालल्यावर केवळ भूतकाळांतील ऐतिहासिक पुरुष वा संतकवि किंवा परदेशांतील थोर विभूति यांच्यावरच चरित्रें रचलीं जातील हें संभवनीय नव्हतें. सभातरंगकारानें म्हटल्याप्रमाणें "स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा" हें जरी खरें असलें; आणि याच न्यायानें वर्तमानकाळापेक्षां भूतकाळाभोंवतीं आपोआप आदराचें तेजोवलय निर्माण होतें ही अनुभवसिद्ध गोष्ट असली, तरी ज्यांच्याविषयीं प्रेमादर वाटेल अशा थोर विभूति या काळांत आपल्याकडे उत्पन्न झाल्या होत्या. आंग्लाईनंतर थोड्याच वर्षांत इकडे नवीन इतिहास घडूं लागला होता, नव्या युगाची स्थापना होत होती. हा इतिहास जे घडवीत होते, या नवीन युगाच्या स्थापनेसाठीं जे झटत होते त्यांच्याकडे चरित्रकारांचें लक्ष गेल्याविना कसें राहील ? अशा समाजनायकांविषयीं समाजाला प्रेमादर वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. एवढी प्रेमादराची भावना आणि त्या व्यक्तीभोंवतीं उत्पन्न झालेल्या घटनांचा इतिहास सांगण्याची

इच्छा चरित्रलेखनास प्रेरक होतात. अशा प्रेरणेनें आपल्याकडे कित्येक राष्ट्रपुरुषांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं आहेत. १८७३ मध्यें आजरेकरांनीं लिहिलेलें विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचें चरित्र मागें निर्देशिलें आहेच. १८६५ मध्यें दिवंगत झालेले नानाशंकरशेट यांचें चरित्र बऱ्याच उशिरानें लिहिलेलें असलें तरी, (१९१६) त्याचा येथेंच उल्लेख करतों. या चरित्रासंबंधीं A. R. Scoble लिहितात-- "I might say without exaggeration that the life of Mr. Jagannath Shankarset was a history of native advancement in Bombay." समाजोन्नतीसाठीं त्यांनीं जे चारी अंगांनीं प्रयत्न केले त्यामुळेंच त्यांच्या चरित्राला एवढें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्यावर लिहिलेल्या चरित्रांचा उल्लेख मागें एकदां केलाच आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांवर त्यांच्या बंधूंनीं लिहिलेल्या चरित्राव्यतिरिक्त १८९१ सालीं श्री. बेलसरे यांनीं एक चरित्रात्मक निबंध लिहिला. त्यानंतर बा. ना. देव, प्रा. न. र. फाटक, पांगारकर, माडखोलकर, आणि प्रा. बनहट्टी यांनींहि त्यांच्या चरित्रावर— विशेषतः त्यांनीं केलेल्या कार्यावर— मर्मग्राही, उद्बोधक निबंध लिहिले. श्री. बा. ना. देव यांनीं बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर (१८९२), आणि विनायक जनार्दन कीर्तने (१८९७) यांचीं चरित्रें लिहिलीं. १८९७ वर्षीच श्री. सहस्रबुद्धे यांनीं लो. टिळकांचें त्रोटक चरित्र लिहिलें. पुढें गुरुजी, कुलकर्णी, पुरोहित, दामले इत्यादिकांनीं लोकमान्यांचीं चरित्रें लिहिलीं. या सर्वांहून सर्व दृष्टींनीं श्रेष्ठ म्हणजे श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनीं लिहिलेलें 'टिळक-चरित्र'. या चरित्रांत लोकमान्यांची भव्यता चांगलीच प्रतीत होते. लोकमान्यांचें चरित्र सांगतांना तत्कालीन कित्येक लहान-मोठ्या घडामोडींचा साद्यंत वृत्तांत श्री. केळकरांना द्यावा लागला आहे. परंतु ही गोष्ट केवळ अपरिहार्य होती. ज्या घडामोडींस लो. टिळकांचें कर्तृत्व उणें-अधिक कारणीभूत होतें, ज्या घडामोडी एका परीनें त्यांच्या जीवनांत समाविष्ट होतात, त्यांचा इतिहास टाळून कसें चालेल ? अर्थात् प्रत्येक घटना जणूं वेगळी, तिचा तेवढ्यापुरता वृत्तांत सादर करायचा आणि मग पुढचें प्रकरण चालू करायचें ही पद्धति मात्र चरित्र-लेखनकलेस मान्य नाहीं. जीवनाच्या एकपिंडीभूत महान्

घटनेमध्यें समाविष्ट होणाऱ्या या संचारी अंगभूत घटना एकरूपतेच्या नात्यानेंच चरित्रांत आल्या पाहिजेत. त्यांचा वेगळेपणा उघडपणें दिसतां कामा नये. या चरित्रासंबंधीं प्रा. बनहट्टींनीं एक आक्षेप घेतला आहे आणि तोहि बहुंशीं खराच आहे. या चरित्रांत चरित्रनायकाच्या प्रत्येक कृतीचें समर्थन करण्याकडे कल दिसतो. चरित्रकाराची भूमिका पक्षपाती पुरस्कर्त्यांची नसून, ती विवेचक विवरणकर्त्यांची असते. चरित्रलेखनकलेच्या दृष्टीनें असे अल्प दोष या चरित्रांत असले तरी, हें चरित्र मराठी भाषेला भूषणावह आणि श्री. केळकरांच्या कीर्तीला सर्वस्वीं साजेसेंच आहे. प्रा. न. र. फाटक यांनीं लिहिलेलें 'न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र' विशेष उल्लेखनीय आहे. या चरित्रांत त्या काळांतील विविध चळवळी, नवनवीन उपक्रम, नवनवीन सुधारणेचे प्रयत्न आणि या सर्वांना न्यायमूर्तींनीं दिलेली प्रेरणा, आणि यासंबंधीं त्यांनीं जातीनें केलेलें कार्य यांचा इतिहास कळतो. या चरित्रांत न्यायमूर्तींची व्यापकबुद्धि आणि कार्याकार्यविवेक यांचा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटल्याविना राहत नाहीं. या चरित्राची मांडणी मात्र बरीच विस्कळीत झाली आहे. रचनेंत बांधेसूदपणा असता तर हेंच चरित्र अधिक उठून दिसलें असतें. गु. प्रा. अळतेकर यांनीं आगरकरांवर लिहिलेल्या चरित्रात्मक निबंधाचा येथेंच निर्देश करणें बरें. बोलून चालून हा 'निबंध' असल्यामुळें चरित्रलेखनकलेचे नियम या ग्रंथास लावतां येणार नाहींत. तरी पण 'निबंध' म्हणूनहि या चरित्रांतील एक वैगुण्य सांगतां येईल. हा निबंध जणूं आगरकरांचा पक्ष लढवण्याच्या अभिनिवेशानें लिहिला आहे असें वाटतें. सत्यासत्य पारखण्याची वेळ आली कीं, गुळमुळीत न लिहितां निर्भीड सडेतोडपणानें लिहावें लागतें हें योग्यच आहे. विचार-उच्चारांचा प्रांजलपणा हा गु. प्रा. अळतेकर यांचा स्वभावसिद्ध स्थायी गुण आहे. आणि आगरकरांचें शिष्यत्व तें हेंच! परंतु या चरित्रापुरतें बोलायचें तर या चरित्र-निबंधांत निःपक्षपाती, सूक्ष्म विवेचकबुद्धि सर्व ठिकाणीं सारख्याच तीव्रतेनें चालवलेली दिसत नाहीं.

यानंतर चरित्रकार म्हणून श्री. श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी आणि श्री. द्वा. गो. वैद्य यांचा उल्लेख करणें उचित होईल. श्री. कर्नाटकी यांनीं डॉ. भांडारकर, न्या. मू. तेलंग व डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचीं चरित्रें लिहिलीं

आहेत. श्री. वैद्य यांनीं डॉ. भांडारकर आणि सर नारायणराव चंदावरकर यांचीं चरित्रें रचिलीं आहेत. श्री. कर्नाटकींचीं चरित्रें गुणांनीं बेताबाताचीं आहेत. त्यांत चरित्र-व्यक्तीच्या कार्याची आपणांस चांगली कल्पना येतें, एवढेंच! वैद्यांनीं लिहिलेलीं चरित्रें मात्र जीवनविषयक धागेदोरे नीट परिश्रम-पूर्वक जुळवून चरित्र-नायकाचें व्यक्तित्व प्रगट होईल अशा पद्धतीनें रचिलीं आहेत. श्री. साने गुरुजी (पां. स. साने) यांनीं नामदार गोखले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, इतिहासाचार्य राजवाडे आणि अमळनेरचे सखाराम महाराज यांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. साने गुरुजींचें सर्वच लेखन त्यांच्या अंतः-करणांतून उगवलेलें असतें; ते बोलतात तेंहि अगदीं अंतःकरणापासून, हृदयाच्या आंतल्या गाभाऱ्यांतून; नुसत्या ओठांनीं उसनें बोलणें त्यांना साधतच नाहीं. ते बोलतात तसेंच लिहितात. त्यांचीं दृष्टि जीवनाचा सदा ठाव शोधीत असते. औपचारिक वरपांगीपणा तिच्या गांवींहि नाहीं. या सर्व चरित्रांतून त्या त्या व्यक्तींच्या जीवनांत आढळणारें जीवनरहस्य, तेथें मिळणारा जीवनविषयक संदेश हुडकून काढण्याचा त्यांचा उद्देश दिसतो. एका व्यक्ती-संबंधीं किंवा घटनेसंबंधीं लिहितांना उगाच दुसऱ्या व्यक्तीवर वा घटनेवर शिंतोडे उडविण्याची खोड त्यांना नाहीं. त्यांचें लेखन म्हणजे त्यांच्या हृदयाप्रमाणें निर्मळ आणि सोज्ज्वल!

श्री. गं. दे. खानोलकर यांनीं अण्णा विजापूरकर, श्री. कृ. कोल्हटकर आणि लाला लजपतराय यांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. यांपैकीं श्री. कृ. कोल्हटकरांचें चरित्र जरी कामचलाऊच उतरलें असलें, तरी अण्णा विजापूर-कर आणि लाला लजपतराय यांचीं चरित्रें, त्यांनीं केलेल्या विविध कार्याचें निदर्शन आणि रचना या दृष्टींनीं चांगलीं वठलीं आहेत.

एवढ्याशा स्थल मर्यादेंत किती म्हणून चरित्रांचीं आणि चरित्रलेखकांचीं नांवें सांगूं? गेल्या शतकांत ज्यांनीं देशोन्नतीला या नाहीं त्या प्रकारें हातभार लावला त्यांपैकीं बहुतेकांवर चरित्रप्राय लहान-मोठीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं आहेत.

आणखी विशेष गोष्ट अशी कीं, चरित्रनायकाची निवड महाराष्ट्रापुरतीच मर्यादित नाहीं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि लाला लजपतराय यांच्या

पुस्तकांचा निर्देश नुकताच केला आहे. प्रा. ना. सी. फडके यांनीं लिहिलेलें 'दादाभाई नौरोजी यांचें चरित्र', श्री. रा. प्र. कानिटकर यांनीं लिहिलेलीं ' मोतीलाल नेहरू' आणि 'रवींद्रनाथ टागोर' हीं चरित्रें, तसेंच श्री. भिडे यांचीं 'जवाहरलाल नेहरू', 'सुभाषचंद्र बोस' आणि 'पंडित मदनमोहन मालवीय' हीं चरित्रें सहज डोळ्यांपुढें येण्यासारखीं आहेत. महात्मा गांधींचीं अनेक चरित्रें आहेत. त्यांत सौ. अवंतिकाबाई गोखले, सीताराम केशव दामले आणि सीताकांत यांनीं लिहिलेलीं चरित्रें प्रसिद्ध आहेत.

याप्रमाणें आतांपर्यंत स्वाभिमानाची एक स्थायी भावनाच निमित्तभेदानें, थोडथोड्या भिन्न कारणांनीं वर उल्लेखिलेल्या पांचसहा प्रकारच्या चरित्रांस कशी कारणीभूत झाली हें दाखविण्याचा यत्न केला आहे. परंतु चरित्रें लिहिण्यास आणखीहि कांहीं इतर निमित्तें होतात.

सामाजिक राजकीय जीवनाविषयीं ज्यांना विशेष जिव्हाळा, त्यांनीं त्या क्षेत्रांत कार्य केलेल्यांचीं चरित्रें लिहिलीं. त्याचप्रमाणें ज्यांचें मन धर्म-विषयाकडे अधिक कललेलें, त्यांनीं धर्मसंस्थापकांवर — बुद्ध, महावीर, महंमद पैगंबर इत्यादिकांवर — चरित्रें लिहिलीं.

नाटककार आणि नट यांच्यासंबंधीं वाटणारें कुतूहल पुरवण्याकरितां त्यांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं. अण्णासाहेब किर्लोस्कर, गणपतराव जोशी, भाऊराव कोल्हटकर, बालगंधर्व इत्यादिकांचीं चरित्रें झालीं आहेत.

विश्वविद्यालयानें नेमलेल्या अभ्यासक्रमांत अंतर्भाव झाल्यामुळें कांहीं ग्रंथकारांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं. बर्क (चापेकर), कार्लाइल (दामले), स्पेन्सर (फडके), मेकॉले इत्यादिकांचीं चरित्रें लिहिण्यास त्या त्या चरित्र-नायकाचें विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत असलेलें स्थान कारणीभूत झालेलें आहे. अलीकडे श्री. हर्षे यांनीं लिहिलेलें 'तुकाराम-चरित्र', कु. वेणूबाई पानसे यांनीं लिहिलेलें 'हरि नारायण आपटे यांचें चरित्र', श्री. खांडेकरांनीं लिहिलेले गडकरी-आगरकरांवरील चरित्रात्मक विवेचक प्रबंध इत्यादि ग्रंथ, या ग्रंथकारांना अभ्यासक्रमांत विशेष महत्त्व असल्यामुळें निर्माण झाले असावे असें वाटतें.

साहित्य-संमेलनाच्या निमित्तानें श्री. कृ. कोल्हटकर आणि वा. म. जोशी यांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं. साठाव्या वर्षी होणाऱ्या सत्काराच्या निमित्तानें 'गौरव-ग्रंथ' निर्माण होत आहेत.

आतांपर्यंत स्वाभिमानाची भावना स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म आणि स्वजन इत्यादि मार्गांनीं कशी प्रगट झाली याचें दिग्दर्शन केलें; आणि तेवढ्यापुरता अमळ विस्तारानें कांहीं चरित्रांचा आणि चरित्रकारांचा, अधूनमधून अल्प-स्वल्प टीकेसह निर्देश केला. सर्व चरित्रांचें वा चरित्रकारांचें संकीर्तन करण्याचा हेतु नव्हता. तरी पण जेवढ्या चरित्रांचा नि चरित्रकारांचा प्रसंगोपात्त उल्लेख आला आहे तेवढ्यांवरून मराठी भाषेंत चरित्रें पुष्कळशीं आहेत असा कोणाचाहि ग्रह होईल, आणि तो खराहि आहे. मराठी भाषेंत आज छाती दडपून टाकणारी, थक्क करून सोडण्याइतकी चरित्रांची संख्या नसली तरी, आहे ती संतोष वाटण्यासारखी आहे निश्चित! मेसर्स बाबाजी सखाराम आणि कंपनीनें आर्यभूषण छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलेल्या महादेव गोविंद रानडे यांच्या एकवीस पानी चरित्रापासून तों तात्यासाहेब केळकरांनीं लिहिलेल्या १९४४ पानांच्या टिळकचरित्रापर्यंत; आणि कृ. आ. गुरुजी यांच्या अगदीं छोट्या पौराणिक भीष्मचरित्रापासून तों श्री. भसे यांच्या अतिविस्तृत परदेशी टॉलस्टाय-चरित्रापर्यंत सर्व लहान-मोठ्या, प्राचीन-अर्वाचीन, देशी-परदेशी चरित्रांची परिगणना केली तर चरित्रांची एकूण संख्या ८०० ची सीमा ओलांडून १००० च्या उंबरठ्यासमीप गेलेली आढळेल असें वाटतें. ही संख्या कांहीं उपेक्षणीय नाहीं. परंतु नुसत्या संख्येला केव्हांच महत्त्व नसतें; संख्येसमवेत गुणांकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे; आणि गुणांवर भर देऊन जर या चरित्रांची पारख केली तर पुष्कळशीं चरित्रें वाङ्मयगुणसंपन्न नाहींत असें म्हणावें लागेल.

ऑक्सफर्ड कोशांत चरित्राची व्याख्या "The history of the lives of individual men as a branch of literature" म्हणजे व्यक्तीचा वाङ्मयस्वरूपी जीवनेतिहास– अशी केली आहे. या व्याख्येंत (व्यक्ति) जीवन, इतिहास आणि वाङ्मयस्वरूप हे तीन घटक महत्त्वाचे आहेत. चरित्रामध्यें चरित्रभर जीवनाचा सूर वाहत असला पाहिजे. नुसते प्रसंग, घटना, चळवळी यांचा प्रपंच करून त्यांत जीवनाचें रहस्य नसेल

तर, आंत राम आढळला नाहीं म्हणून हनुमामानें फेकून दिलेल्या मौक्तिक-सराप्रमाणें, या चरित्रांचें महत्त्व कोणीच मानणार नाहीं. नुसतीं युद्धें आणि वर्षावळी देणाऱ्या इतिहासाची जी गत, तीच अशा चरित्रांची! चरित्र-व्यक्तीच्या जीवनाशीं जिव्हाळ्यानें समरस झाल्याविना जीवनाचा हुंकार चरित्रांत भरतां येणार नाहीं. प्राचीन संतांच्या चरित्रांत चमत्कार आणि अद्‌भुत घटना यांचें वर्णन असतें, परंतु संतांच्या व्यक्तित्वविकासाकडे तितकेंसें कुणी लक्ष देत नाहीं. कै. बा. अ. भिडे यांच्या तुकाराम-चरित्रांत मात्र तुकारामाच्या मनःस्थितीचें, मतपरिवर्तनाचें, हृदयपालटाचें विवेचन वाचावयास सापडतें. चरित्रामध्यें 'इति ह आस' या जातीचें सत्यकथन असावयास हवें. चरित्र म्हणजे कल्पित कवन किंवा कादंबरी नव्हे. श्री. बापट यांच्या 'पहिले बाजीराव पेशवे' या चरित्रांत ऐतिहासिक सत्यकथनापेक्षां काल्पनिक घटनाप्रसंगांचेंच वर्णन आलें असल्यामुळें या ग्रंथास चरित्रग्रंथ कितपत म्हणावें असा प्रश्न पडतो. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या नाना फडणविसांच्या चरित्रांत आणि केळुसकरांच्या शिवाजीच्या चरित्रांत मात्र ऐतिहासिक सत्यकथनावर भर दिलेला आहे; त्याचप्रमाणें काशीताई कानिटकरांनीं मूळचीं पत्रें देऊन, आणि बुद्धिपुरःसर मूळची खरीखरी माहिती मिळवून डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र लिहिलें आहे. चरित्रांत सत्यकथनाचें अतीव महत्त्व न कळल्यामुळें बापटांनीं पहिल्या बाजीराव पेशव्यांच्या चरित्रांत काल्पनिक वर्णनें घातलीं; परंतु जाणून बुजून सत्य लपवण्याकडेहि दुसऱ्या कारणांनीं प्रवृत्ति होते. चरित्रांत वर्णिलेल्या घटनांमुळें किंवा केलेल्या विधानांमुळें कोणाचें मन दुखविलें जाण्याचा संभव असल्यास अशा घटना किंवा विधानें सर्वस्वीं गाळण्याकडे किंवा त्यांना मुरड घालून तीं निरुपद्रवी करण्याकडे प्रवृत्ति होते. तात्यासाहेब कोल्हटकरांचें आत्म-चरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर कांहीं लोकांचीं मनें दुखावल्याचा वृत्तांत आपणांस ठाऊक आहे. आणि नटवर्य बोडस यांनीं लिहिलेल्या 'माझी भूमिका' या आत्मचरित्रां-तील कांहीं उल्लेखांवरून न्यायमंदिरापर्यंत हें प्रकरण गेल्याचें आपण ऐकतों. सत्यापलापाचें दुसरें कारण असें कीं, चरित्रकार ज्या व्यक्तीचें चरित्र लिहितो त्या व्यक्तीसंबंधीं त्याच्या मनांत आदराची भावना असते; या आदराच्या भावनेमुळें त्याला चरित्रव्यक्तीचे दोष दिसत नाहींत हें एक, किंवा

दिसले तरी तो डोळ्यांवर कातडी ओढतो; त्यामुळें चरित्रनायकाचें चित्रण धुतलेल्या तांदळांप्रमाणें स्वच्छ दिसतें. चरित्रकाराचे ठिकाणीं आदराची, प्रेमाची भावना असावी परंतु प्रेमान्धता नसावी; उदारता असावी परंतु उठल्या सुटल्या गोडवे गाणारी स्तुतिपाठप्रियता नसावी. चरित्रव्यक्ति आणि चरित्रकार यांच्यामध्यें गुरुशिष्याचें नातें असलें तरीहि भिडस्तपणा बळावतो. अशा रीतीनें एकांगी चरित्रें लिहिण्याची प्रथा पूर्वापार आहे आणि तिचें समर्थनहि पूर्वापार होत आलें आहे. " Good things for good men and evil things for evil men " या तत्त्वाचा पुरस्कर्ता Bede आठव्या शतकांतला आहे. कार्लाइलसुद्धां लिहितो, " The history of mankind is the history of its great men: to find out these, clean the dust from them, and place them on their proper pedestal." परंतु याविषयीं Voltaire चें म्हणणें असें आहे कीं, " We owe consideration to the living; to the dead we owe truth only." I love Socrates but the truth more." असें म्हणणाऱ्या प्लेटोचा सडेतोड प्रांजलपणा चरित्रकारांत असला पाहिजे. मुजुमदारांनीं लिहिलेल्या " अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्या " चरित्रावर टीका करतांना तात्यासाहेब कोल्हटकर लिहितात, " अण्णासाहेब बरेच विषयी असावेत असें दिसतें. याविषयीं आम्हीं एक आख्यायिका ऐकिली आहे, ती प्रस्तुत चरित्रांत कोठें दिसली नाहीं. ती अशी: '............' ही आख्यायिका अण्णासाहेबांच्या कुटुंबाचें मन दुखवूं नये, या हेतूनें चरित्रकारांनीं गाळली असावी......कदाचित् चरित्रनायकास लांच्छन येईल, या भीतीनें त्यांनीं हा भाग वगळला असावा. पण ही त्यांची भीति निराधार होती, असें आम्हांस वाटतें.........अशा एखाद्या आख्यायिकेमुळें चरित्रनायकाच्या अनेक अलौकिक गुणांस हरताळ लागेल. अशी भीति त्यांस नको होती." इत्यादि.

अर्थात् काय सांगायचें आणि काय वगळायचें हा विवेक, कलेच्या धोरणानें आणि मुख्य विषयप्रतिपादनाच्या अनुषंगानें करावा लागेल. एक वेळ एखादी घटना वगळली गेली किंवा चुकीनें एखादी चुकीची घटना ग्रथित केली गेली, तरी एक वेळ चालेल; परंतु जाणूनबुजून चुकीचें एककल्ली,

पक्षपाती प्रतिपादन पक्षाभिनिवेशानें करणें दोषास्पदच मानलें पाहिजे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसंबंधीं बा. ना. देव, मुंडले, प्रा. न. र. फाटक यांचे लेख; आणि टिळक-चरित्रावर दैनिक 'ज्ञानप्रकाशां'तून प्रसिद्ध झालेली श्री. आंबेकरांची लेखमाला आणि 'विविधज्ञानविस्तारां'तून प्रसिद्ध झालेले प्रा. न. र. फाटक यांचे लेख या दृष्टीनें वाचनीय आहेत. एकूण चरित्रांत सत्यकथनाची आणि प्रांजल प्रतिपादनाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

चरित्राला वाङ्मयाचें रूप जर दिलेलें नसलें तर तें चरित्र म्हणजे एक प्रकारची दैनंदिनीच होईल. चरित्रांत जीवनेतिहासाला जितकें महत्त्व, तितकेंच त्याच्या रचनेला, कलांगाला आहे. विष्णुशास्त्र्यांनीं लिहिलेलें जॉन्सन्चें चरित्र, किंवा पांगारकरांनीं लिहिलेलें मोरोपंतांचें चरित्र यथार्थ आणि सुंदर चरित्राचें उदाहरण म्हणून पुढें करतां येईल.

चरित्र म्हणजे नुसतें वाङ्मयीन निवेदनहि नव्हे; नाहीं तर माहितीच्या अभावीं अगदीं तुटपुंजा जीवनेतिहास असलेलें परंतु अलंकारिक भाषेनें शृंगारलेलें 'वामन दाजी ओक यांचें पुष्पभाषात्मक चरित्र' उत्कृष्ट म्हणून चरित्रकार पेठे यांची प्रशंसा करावी लागेल.

चरित्रांत सत्य आणि सौंदर्य यांचा 'सुरेख संगम' व्हावयास सर्व प्रसंग, घटना, कृति यांचा सुसंगत अन्वय लावून सलग, एकजीव जीवनपट विणला गेला पाहिजे. अर्थात् हें बुद्धीचें काम आहे; भावनेचें नव्हे. बुद्धीनें, सारासारविचारानें प्रसंग-घटनांची निवड करावयास हवी. कित्येक वेळां अगदीं बेतीव, आखीव अखंड चरित्रापेक्षां त्या चरित्रांतली एखादी कृति वा उक्ति आपल्या मनावर चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वाचा चिरंतन ठसा उमटावितें. या दृष्टीनें भव्य, डोळ्यांत भरणाऱ्या कृतींपेक्षां एखादी घरगुती, व्यक्तिगत स्वभावछटा सांगणें श्रेयस्कर ठरतें. न्या. मू. रानडे लहानपणीं अंगावर घातलेले दागिने सदऱ्याआड झाकून टाकीत आणि बोटांतील अंगठीचा खडा अधोमुखी होईल अशा पद्धतीनें बोटांत उलटी अंगठी घालीत किंवा सोंगट्यांनीं खेळतांना खांचाकडून स्वतःवर मात होऊं देत, या बारीक सारीक गोष्टींनीं त्यांचें मन आपणांस जेवढें कळतें तेवढें 'चहा-प्रकरण' किंवा 'पुनर्विवाह-प्रकरण' यांवरूनहि कळत नाहीं. न जाणों, ईश्वर असलाच

तर त्याच्या पेढीवर पुण्य जमा होईल अशा वृत्तीनें कै. छत्रे निजण्यापूर्वी रामरक्षा म्हणत असत; या आख्यायिकेवरून त्यांच्या नास्तिकपणांत दुटप्पी, व्यापारी धोरणहि होतें हें जितकें मनावर ठसतें, तसें दुसऱ्या कशानेंहि ठसणार नाहीं. ज्या परिसरांत, ज्या वातावरणांत चरित्रनायक वाढला, विहरला त्याचेंहि यथार्थ चित्रण व्हावयास हवें. एकंदर रचना अशी असावी कीं, चरित्रव्यक्तीच्या स्वभावाचा खोल ठावहि लागेल, त्याच्या सर्वांगीण जीवनाचा ठळक ठसाहि उमटेल आणि सर्व घटना किंबहुना साद्यंत जीवन-क्रम चलत्‌चित्रपटाप्रमाणें आपल्या डोळ्यांपुढें प्रत्यक्ष घडतो आहे असें वाटेल.

चरित्र लिहायला चरित्र-नायक मोठा बुद्धिमान् असला पाहिजे असें नाहीं. तसेंच त्याच्या व्यक्तित्वाची उंची डोळे वर करून बघण्याइतकी पाहिजे किंवा त्यानें मोठमोठ्या घडामोडी केलेल्या पाहिजेत असेंहि नाहीं. सामान्यतः बुद्धिमान्, महानुभाव, कृतिवीर असेच चरित्रनायक निवडण्यांत येतात हें खरें; परंतु अशी निवड करतांना चरित्रलेखकाचे हेतु, सदुपदेश, प्रोत्साहन, कृतज्ञता, पुण्यस्मरण इत्यादि असतात; परंतु चरित्राकडे कलेच्या निरपेक्ष दृष्टीनें पाहिलें तर चरित्र कुणाचेंहि लिहितां येईल. लिहिणारा कुशल भेटला कीं झालें. कारण प्रत्येकाच्या जीवनांत कांहीं ना कांहीं 'अंदर की बात' असतेच. ती मेख ओळखून चरित्र लिहावयाचें म्हटल्यास सामान्य मनुष्याच्या जीवनाचें चांगलें चरित्र रचितां येईल. अशीं चरित्रें आपल्याकडे लिहिलीं जात नाहींत याचें एक कारण मानवी जीवनाचें इतकें महत्त्व आपणांस वाटत नाहीं आणि कलेची निरपेक्ष दृष्टि आपणांस एवढी आवडत नाहीं. नाहीं तर जेवढीं हृदयें तेवढीं रहस्यें, 'योजकस्तत्र दुर्लभः' एवढेंच काय तें!

चरित्रकाराच्या अंगीं तीक्ष्ण आणि सूक्ष्मनिरीक्षण शक्ति, बारीक-सारीक गोष्टी टिपून घेण्याची उत्सुकता, धारणाशक्ति, सारासार बुद्धि प्रांजलपणा आणि कळकळ हे गुण असले पाहिजेत. मराठी भाषेंत जीं चरित्रें आहेत त्यांपैकीं पुष्कळ चरित्रांवरून चरित्रकारानें पूर्वी बरींच वर्षें चरित्र लिहिण्याचा संकल्प करून, चरित्रनायकाच्या जीवनाचें सूक्ष्म निरीक्षण करून चरित्र लिहिलें आहे असें वाटत नाहीं. या नाहीं त्या कारणानें चरित्र लिहिण्याची इच्छा व्हावी, सहजीं मिळेल तेवढी माहिती मिळवावी आणि ती क्रमवार लिहून

मोकळें व्हावें असाच सामान्य प्रघात दिसतो. परंतु दिवसानुदिवस व्यक्तीला महत्त्व प्राप्त होत चाललें आहे आणि बोधवादासमवेत कलावादहि आपला अधिकार सांगण्यास पुढें सरसावला आहे. यामुळें यापुढें कलापूर्ण व्यक्तिचरित्रें अधिकाधिक निर्माण होतील अशी आशा करण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

चरित्रासंबंधीं एवढें विवेचन झाल्यावर आतां आपणांस आत्मचरित्रांकडे वळलें पाहिजे. मराठीमध्यें आत्मचरित्रें थोडीं आहेत. परंतु आहेत तीं बरींच चांगलीं आहेत. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनीं आपल्या वेदोक्तधर्मप्रकाशाला जोडलेल्या आपल्या जीवनवृत्तानें आधुनिक मराठींत आत्मचरित्रांचा विभाग उघडला. त्यानंतर बाबा पदमनजींचा 'अरुणोदय' प्रसिद्ध झाला. या अरुणोदयांत बाबांनीं अगदीं लहानपणापासून आपला वृत्तान्त दिला असून, आपल्या मनांत कसकसा आणि कां पालट पडत गेला याचें अगदीं प्रांजल, रेखीव नि उठावदार वर्णन केलें आहे. त्यांच्या घरचे कुलधर्म, पूजाअर्चा, पांडवप्रताप, हरिविजयादि ग्रंथांचें वाचन, मिशनरी शाळा, तेथील वातावरण यांचें इतकें स्वाभाविक पद्धतीनें वर्णन केलें आहे कीं, आपण आपल्या डोळ्यांपुढें सर्व गोष्टी पाहत आहों असा भास होतो. आणि बाबांच्या मनांत विचारक्रान्ति कां होत होती याचा आपणांस अचंबा वाटत नाहीं. झालेल्या गोष्टींचें यथातथ्य चित्र बाबांनीं काढलें आहे. कोठेंहि समर्थनाचा प्रयत्न दिसत नाहीं आणि सर्व पुस्तक वाचून झाल्यावर बाबांनीं धर्मांतर कां केलें याचा उलगडा होतो. बाबांच्या या प्रांजल नि यथातथ्य कथनाचा प्रभाव जाणून अरुणोदयाच्या इंग्रजी भाषांतराला 'Once a Hindu, now a Christian' असें कांहींसें प्रचारकी नांव दिलें आहे. यानंतर दादोबा पांडुरंग यांनीं लिहिलेलें आत्मचरित्र १९२७–२८ मध्यें 'विविधज्ञानविस्तारां'तून अंशतः प्रसिद्ध झालें. साध्या, सरळ अंतःकरणाचें अव्याजमनोहर प्रतिबिंब या आत्मचरित्रांत पाहायला सापडतें.

'आमच्या आयुष्यांतील आठवणी' हा रमाबाई रानडे यांनीं लिहिलेला हृद्य ग्रंथ १९१० वर्षीं प्रसिद्ध झाला. माधवरावांच्या स्वभावाची खरी ओळख या पुस्तकांत होते. भाषा साधी, घरगुती, आणि झालेल्या गोष्टी लपंडाव न करितां सांगितलेल्या. त्यामुळें हें पुस्तक मोठें रम्य झालें आहे.

श्री. धोंडो केशव कर्वे यांचें आत्मचरित्र म्हणजे एका परीनें पुनर्विवाह आणि अनाथ-बालिकाश्रम यांचेंच चरित्र. या चरित्रांत अण्णासाहेबांची नेटानें कार्य करण्याची धडाडी आणि त्यांची ध्येयनिष्ठा यांचा चांगला प्रत्यय येतो.

धर्मानंद कोसंबी यांचें 'निवेदन', श्री. पावगी यांचें 'आत्मवृत्त', श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांची 'माझी कहाणी', श्री. देवधर यांचा 'जीवनवृत्तान्त' इत्यादि पुस्तकें उल्लेखनीय आहेत. श्री. माटे यांची 'प्रेम कीं लौकिक' ही कादंबरी आत्मचरित्रपर आहे. अर्थात् सांगूनसवरून ही कादंबरी असल्यामुळें हिच्यांतील नेमका चरित्रपर भाग कोणता आणि काल्पनिक कोणता तें कळणें कठीण झालें आहे.

श्री. वि. दा. सावरकर यांच्या 'माझी जन्मठेप' या ग्रंथांत त्यांच्या कारागृहांतील जीवनाचा वृत्तान्त आला आहे. जन्मठेपीच्या कारागृहांतील स्वतःचें जीवन आणि श्री. सावरकरांसारखा प्रतिभाशाली लेखक! त्यामुळें या ग्रंथांतील वर्णनें वाचून ज्याचें हृदय थरारलें नसेल, त्याला 'स वै मुक्तोऽथवा पशुः' असेंच म्हणावें लागेल. कारावासांतील कष्टावह भीषण परिस्थिति आणि अशा परिस्थितींत आपलें स्वत्व राखून दिवस कंठणारा मराठा वीर! कोणा मराठ्याचें अंतःकरण हें पुस्तक वाचतांना कळवळणार नाहीं?

श्री. न. चिं. केळकरांचा 'गतगोष्टी' अर्थात् 'माझी जीवन-यात्रा' हा ग्रंथ आत्मचरित्रांमध्यें पहिल्या श्रेणींत बसेल. केळकरांचें जीवन! यामुळें या आत्म-चरित्रांत 'आत्म'पदाचा परिघ विस्तृत असल्यामुळें या कालखंडांतील अनेक घडामोडींचें वर्णन आलें आहे. आणि त्या घडामोडींत श्री. केळकरांचें कर्तृत्व नेमकें किती याची आपणांस पुरी कल्पना येते; आणि या ग्रंथांत लौकिक जगांत वावरणारे केळकर आणि घरांत वावरणारे केळकर यांचीहि आपणांस ओळख होते; म्हणूनच हा ग्रंथ नांवाजावयाचा! नाहीं तर लौकिकां-तले केळकर आमच्या परिचयाचे होते. आमची इच्छा घरांत वागणाऱ्या केळकरांशीं आपली ओळख व्हावी अशी, आणि ती या ग्रंथानें बहुतांशीं पुरी झाली असें मानावयास अडचण नाहीं.

यानंतर मराठींतील एका अनन्यसाधारण ग्रंथाचा उल्लेख करावयाचा आहे. हा ग्रंथ म्हणजे श्रीमती लक्ष्मीबाई टिळकांनीं लिहिलेलीं 'स्मृतिचित्रें'.

या ग्रंथांतील ऋजुता, खेळकरपणा आणि घराऊ भाषा केवळ अनुपम आहे. दुःखें सोसतांना ज्यांनीं सोशिक वृत्ति दाखविली त्यांनीं दुःखें संपल्यावर त्यांचें खेळकर मनमोकळेपणानें वर्णन करावें हें साहजिक आहे. छिद्रान्वेषी निंदकाला उणें दिसूं नये म्हणून या चरित्रांत कोठेंहि धावदोरा घालण्याचा किंवा चरित्रपट तेवढ्यापुरता तुरपून मुरडून घेऊन टीप घालण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. या स्मृतिचित्रांत प्रामाणिकपणानें पराकोटि गाठली आहे. मराठी भाषेंत 'आमच्या आयुष्यांतील आठवणी', 'डॉ. आनंदीबाई यांचें चरित्र' आणि 'स्मृतिचित्रें' हे तीन स्त्रियांनीं लिहिलेले तीन ग्रंथ म्हणजे तंत्र न पढलेल्या स्त्रिया किती अत्युत्तम लिहूं शकतात याचा बिनतोड पुरावा आहे.

श्री. पांगारकर यांच्या 'चरित्रचंद्रा'त आत्मगौरव जरा अधिक झाला आहे. नटवर्य बोडसांच्या 'माझी भूमिका' या ग्रंथांतहि आत्मश्लाघेचा थोडा दर्प मारतो. एरवीं या ग्रंथांत कृतकृत्यतेची, समाधानाची वृत्ति चांगली उमटली आहे.

एकूण मराठी भाषेंत आत्मचरित्रें पुष्कळशीं नसलीं तरी, आहेत तीं टाकाऊ नाहींत. कांहीं तर उत्कृष्टच आहेत. वस्तुतः आत्मचरित्र लिहिणें हें मोठें बिकट आहे. आत्मचरित्र लिहितांना लेखकाला स्वतःची माहिती पुरेपूर असते एवढेंच काय तें; एरवीं अडचणीच अधिक. स्वतःसंबंधीं अपवादभूत लिहवत नाहीं आणि आत्मश्लाघा वाचकांना रुचत नाहीं. स्वत्वाची जाणीव विसरणें हें सोपें नाहीं; आणि स्वत्वाची जाणीव तर कलेला विघातक असते. ज्याला आपल्याशीं तात्पुरता का होईना पण दुजाभाव कल्पून अगदीं तिऱ्हाइताच्या तटस्थवृत्तीनें स्वतःच्या जीवनाचें परीक्षण-निरीक्षण करून आपला जीवनपट उलगडून दाखवितां येईल त्यालाच आत्मचरित्र चांगलें लिहितां येईल. परंतु ही तिऱ्हाइताची तटस्थवृत्ति अगदीं थोड्या लोकांना साधते. म्हणूनच यशस्वी, लोकप्रिय आत्मचरित्रें अगदीं थोडीं असतात.

चरित्रें काय किंवा आत्मचरित्रें काय, लोकांना आवडतात याचें कारण उघड आहे. जीवनाविषयीं प्रत्येकास कुतूहल असतें. जीवनाचा आपण गंभीरपणें विचार करतों. तारुण्य, प्रेम, आशा, निराशा, प्रयत्न, आकांक्षा या गोष्टी मानवसाधारण आहेत. वेगवेगळ्या परिस्थितीचा वेगवेगळा वेष

धारण केलेला असला तरी, इथून तिथून मानवी मन एकच आहे; त्यामुळें कोणाचेंहि चरित्र वाचलें तरी त्यांत मानवी मनाचें चरित्र असल्यामुळें आपणांस त्याविषयीं आपुलकी वाटते, समाधान वाटतें, आपली सहानुभूति विस्तारते, आणि चरित्र असेल त्याप्रमाणें वेगवेगळ्या वृत्ति उदित होतात. निर्भेळ कलादृष्टीनें अगदीं सामान्य व्यक्तीचें चरित्र लिहिलें असलें तरी, तें कादंबरीपेक्षां आकर्षक व्हावयास पाहिजे. कारण त्यांत खरीच वास्तवता असते आणि केव्हां केव्हां तर कल्पितापेक्षां वास्तवघटनाच अधिक विचित्र असतात. एकूण वाङ्मयांत चरित्रशाखेला मोठें महत्त्व आहे. आणि मराठी वाङ्मयांतील चरित्रशाखा पल्लवित होऊन पानोपानीं फुलांनीं अगदीं डवरलेली नसली तरी ती वठलेली, सुकलेली नाहीं. एवढेंच नव्हे तर तरारूं, फोफावूं लागलेली आहे; आणि 'हेंही नसे थोडकें.'*

---

* हा निबंध लिहितांना 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' यांतील प्रा. बनहट्टी यांचा 'चरित्र-वाङ्मय' हा प्रबंध आणि Harold Nicolson यांचा 'The Development of English Biography' हा ग्रंथ यांचा उपयोग केला आहे.

आदर्श पुस्तकालयें

लेखकः—त्रिं. दि. वाकनीस

आजच्या आपल्या नाशिक शहरांतील सार्वजनिक वाचनालयाच्या शंभराव्या वाढदिवसाच्या प्रसंगीं आपण मला बोलावून माझें जें सन्मानपूर्वक स्वागत केलेंत त्यानें मला व्यक्तिशः अपूर्व धन्यता वाटत आहे व त्याचबरोबर स्वतःच्या पात्रतेविषयींच्या शंकेनें थोडी धाकधुक वाटत आहे. तथापि, बडोदें संस्थानांतील पुस्तकालयांच्या संचालनाचा अनुभव गेलीं ७ वर्षें ज्या पूज्यस्मृतीच्या पुण्यश्लोक नृपतीनें मला मिळविण्याची सुसंधि दिली, त्या कै. सयाजीराव महाराजसाहेबांच्या स्फूर्तिदायक स्मरणानें मला धाकधुकीपेक्षां धीर, उत्साह आनंद व अभिमानच जास्त वाटत आहे. माझ्या व्याख्यानाच्या विषयाबद्दल आस्था असणाऱ्या व बडोद्याच्या श्रीमंत सरकारांप्रमाणेंच पुस्तकालयांची प्रगति घडवून आणण्याची प्रखर इच्छा बाळगणाऱ्या आपल्यासारख्या श्रोत्यांच्या समागमानें तर माझा उत्साह व आनंद दुणावतच आहे. आजचा सुयोग घडवून आणणाऱ्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

तथापि, या उपकारक मंडळींत ज्या एका व्यक्तीचा मी समावेश करूं शकत नाहीं तिचा स्पष्ट उल्लेख, गैरसमज उरूं नये म्हणून, करतों आहे. बडोद्याच्या एका निवृत्त ग्रंथपालांनीं 'विविधवृत्तां'त एक स्वयंस्फूर्तीनें लेख लिहिला आहे. परमार्थापेक्षां त्यांत परिहासच जास्त आहे असें मला वाटतें. त्या लेखांत त्यांनीं असें लिहिलें आहे, कीं वाचनालयांच्यां शतसांवत्सरिक उत्सवाचे अध्यक्ष कोणी ग्रंथपालच असले पाहिजेत. वीर सावरकर किंवा दे. भ. केळकर यांच्यासारखे मिरासदार अध्यक्ष काय म्हणून यावेत ? कृपा करून आपली मिरासदारी ते सोडतील काय? मला वाटतें 'ब्रँडीच्या बाटलीं'त आम्हांस चान्स द्या म्हणून जी मागणी चगारामानें श्रीकृष्णाजवळ केली त्यापैकींच ही सूचना आहे. अवास्तव विनयानें मी मला स्वतःला किंवा माझ्या सहकारी मित्रांना गौणत्व देऊं इच्छीत नाहीं. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं

पुस्तकालयांचें कार्य समाजाची बौद्धिक, नैतिक व सांस्कृतिक उंची वाढविणें हें आहे. तें कार्य ज्या लोकोत्तर पुढाऱ्यांनीं प्रत्यक्षपणें कायावाचामनें-करून केलें आहे त्यांना आजच्यासारख्या समारंभाचें अध्यक्षत्व साहजिकपणें जातें. ग्रंथपालांचे पुस्तकालयद्वारा केलेलें काम किती झालें तरी अप्रत्यक्षच समजलें पाहिजे. रूपकांत बोलावयाचें म्हणजे ग्रंथपाल हे पाण्याचे नळ आहेत. धरणाचें पाणी ते घरोघर पोंचवितात हें खरें; पण धरणच नसलें तर पोकळ नळांची प्रतिष्ठा ती कितपत ?

ह्यापेक्षां मोठ्या प्रस्तावानें मी आपणांस आज शिणवूं इच्छीत नाहीं. कारण आपण सांगितलेंत त्यापेक्षां जास्त काम मीं स्वतःवर ओढवून घेतलें आहे. निदानपक्षीं असें म्हणावयास मला व्याकरणाचा पाठिंबा मिळत आहे. आपण मला "आदर्श पुस्तकालय" या विषयावर बोलावयास सांगितलेंत. मीं एकवचनाचें अनेकवचन करून "आदर्श पुस्तकालयें" या विषयावर बोलण्याचें योजिलें आहे. सकृद्दर्शनीं आपणांस असें भासल्याविना राहणार नाहीं, कीं आदर्शत्व व अनेकत्व या दोन कल्पनांत विसंवादच नव्हे, तर विरोधहि आहे. एका जातीची एकच आदर्श वस्तु होऊं शकेल. सर्व चांगल्या गुणांचा तींत समावेश केला म्हणजे अन्यत्र आदर्शपणा राहीलच कसा ? या न्यायानें आदर्श पुस्तकालय म्हणजे ज्या पुस्तकालयांतून सर्व वैगुण्यें काढून टाकलीं आहेत, वाचकांना व व्यवस्थापकांना जें पुस्तकालय अडचणी भासूंच देत नाहीं व सर्व सुखसोई प्राप्त करून देतें तें पुस्तकालय, व तें आजच्या व्याख्यानाचा विषय. तेव्हां उगीच एकाचें अनेकवचन करून तर्कदुष्टता पदरीं घेण्याचा खटाटोप करण्याची आवश्यकता काय ? आपण असा प्रश्न विचारलात म्हणजे मला धूर्त आंधळ्या भिकाऱ्याच्या गोष्टीची आठवण होते. शंकरानें त्यास प्रसन्न होउन एक वर मागण्यास परवानगी दिली. त्यानें वर मागितला कीं, 'नातवांच्या डोक्यावर मला राजवैभव पाहूं दे.' म्हणजे एका वरांत त्यानें संतति, संपत्ति, दृष्टि इत्यादि अनेक वर मागून घेतले. त्याचप्रमाणें आपण सांगितलेलें हें आदर्श पुस्तकालय हें अनेक प्रकारच्या पुस्तकालयांचें मिळून झालें असल्यामुळें भोळ्या शंकराप्रमाणें मला आज एकाचें अनेकवचन करावें लागलें आहे.

पण या झालेल्या प्रकारानें मला वाईट वाटत आहे असें बिलकुल नाहीं; किंवा आपल्यालाहि आपला आदर्श विभागून गेला या गोष्टीनें विषाद मानण्याचें कारण त्यानें मिळतें आहे असेंहि मला वाटत नाहीं. कारण आदर्शाच्या केंद्रीकरणापेक्षां त्याचें विभक्तीकरण हेंच मृत्युलोकीं सुखासमाधानाला कारणीभूत होतें, असें प्रत्ययास येतें. सर्व सौंदर्य एकवटलेलें पाहण्याच्या इच्छेनें परमेश्वर तिलोत्तमा निर्माण करतो, पण मर्त्यलोकीं पुरुषागणिक स्त्रीसौंदर्याचे आदर्श विभक्त व भिन्न राहतात, म्हणूनच समाजस्वास्थ्य व स्थैर्य टिकूं शकतें !

या भरंवशानें आजच्या विषयाकडे आपण पाहूं लागलों तर आपणांस असें आढळतें कीं, आदर्श पुस्तकालयांच्या परंपरेंत सामान्यतः राष्ट्रीय पुस्तकालयें, विश्वविद्यालयीन व विद्वन्मान्य पुस्तकालयें, व्यापारी व औद्योगिक पुस्तकालयें, शहर सार्वजनिक व ग्राम सार्वजनिक पुस्तकालयें, फिरतीं व भाड्याचीं पुस्तकालयें या संस्थांचा समावेश होतो. आजच्या समारंभाच्या संदर्भानें या परंपरेंतील शहर सार्वजनिक पुस्तकालय या संस्थेचा आपणांस विशेष विचार केला पाहिजे हें उघड आहे. तथापि तसा विचार करण्यापूर्वी शहर पुस्तकालयाशीं संलग्न असलेल्या इतर घटक संस्थांच्या ध्येयावर व धोरणावर आपणांस निदान एक धावती नजर टाकली पाहिजे. त्यामुळें आपल्या संस्थेची पार्श्वभूमि समजावयास आपणांस मदत होईल.

राष्ट्रीय पुस्तकालय म्हणून राष्ट्रभाषेंतील सर्व ग्रंथ संग्रहित करून ठेवणारें पुस्तकालय हें सरकारीच असतें असें नव्हे. ब्रिटिश म्यूझियम हें सरकारी नाहीं; एका बोर्ड ऑफ ट्रस्टनें तें चालविलें आहे. जर्मनींतील डोइश बुशेराय हें लाइपूझिक येथील राष्ट्रीय पुस्तकालय पुस्तक-प्रकाशन संस्थांनीं खाजगी रीतीनें सहकार्य करून चालविलेलें राष्ट्रीय पुस्तकालय आहे. वॉशिंग्टन येथील Library of Congress हें मुख्यतः तेथील विधिमंडळाचें पुस्तकालय आहे. Bibliotheque Nationale हें सर्वस्वीं सरकारी आहे.

सर्वसंग्राहक अशा या राष्ट्रीय पुस्तकालयांत पुस्तकें Copyright कायद्यानें येतात व जतन केलीं जातात. कायदा अशा पुस्तकालयांत पुस्तकें धाडण्याबद्दल जशी प्रकाशकावर सक्ती करतो तशीच सक्ती तो पुस्तकालयांच्या

चालकांवर पुस्तकें जतन करून ठेवण्याबद्दल करतो. यामुळें ज्या ज्या देशांत राष्ट्रीय पुस्तकालयें आहेत तेथें तेथें त्या पुस्तकालयांची सूचि म्हणजे त्या भाषेंतल्या सर्व पुस्तकांची सूचि ठरते. म्हणून अशा पुस्तकालयांतून त्या भाषेंतल्या कोणत्याहि पुस्तकाची माहिती केव्हांहि मिळूं शकते. ही माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठीं प्रत्येक पुस्तकालयांत एक माहिती पुरविणारा विभाग ठेवलेला असतो. Auskunfts Bureau or Information Bureau.

ह्या पुस्तकालयांत पुस्तकें नुसतीं संग्रहित केलीं जातात इतकेंच नव्हे, तर तीं जास्तींत जास्त लोकांच्या उपयोगांत यावींत अशी व्यवस्था असते. सामान्यतः या पुस्तकालयांत बसून वाचण्याची व्यवस्था असते. पुस्तकें पुस्तकालयाबाहेर घेऊन जातां येत नाहींत. बाहेर गेल्यावर पुस्तक निश्चित परत येईल ही शाश्वती नसल्यानेंच हा प्रतिबंध ठेवण्यांत येतो. ब्रिटिश म्यूझियममध्यें हा प्रतिबंध इतक्या कडक रीतीनें पाळला जातो कीं, तेथील पुस्तक बाइंडिंगसाठींहि बाहेर जाऊं देत नाहींत. इतर ठिकाणीं इतकी बंदी नाहीं, तरी पुस्तकांच्या शाश्वतीसाठीं राष्ट्रीय पुस्तकालयांतून पुस्तकें व्यक्तींना न देतां संस्थांना देतात व त्या संस्थांमार्फत व्यक्तींस पोंचतीं होतात. अशा रीतीनें राष्ट्रीय पुस्तकालय हें संस्थांतर्गत उसनवारी करणारें एक मोठें पुस्तकालय ठरतें (Head of an Interlending Union). ब्रिटिश म्यूझियम उसनवारी करीत नसल्यानें तें कार्य इंग्लंडांत करण्यास National Cenral Library नांवाची अवघ्या ७-८ वर्षांपूर्वीं नवीन संस्था काढण्यांत आली आहे.

विश्वविद्यालयीन किंवा विद्वान् लोकांच्या सभेचीं जीं पुस्तकालयें तीं महत्त्वाच्या दृष्टीनें राष्ट्रीय पुस्तकालयांची बरोबरी करतात. राष्ट्रभाषेंतील सर्व पुस्तकें एकत्र करण्याचें राष्ट्रीय पुस्तकालयांचें ध्येय, तर या विद्वान् लोकांच्या पुस्तकालयाचें ध्येय. एखाद्या विषयावरील सर्व भाषेंतील पुस्तकादि साहित्य एकत्र करणें. संग्राहकता तीच, फक्त संग्रहाचा दृष्टिकोन बदललेला. अशा पुस्तकालयाविषयीं कॅंब्रिज युनिव्हर्सिटीचे पुस्तकालयाचे अनावरणप्रसंगीं माजी बादशहा पंचम जॉर्ज यांनीं काढलेले उद्गार खरोखर मननीय आहेत. ते म्हणतातः—

" A library such as this is both a power-house and a testing station of educational activities. It inspires and helps the work of specialists in every field of research and it provides from generation to generation standards of truth and sound learning by which the fresh products of science and scholarship are tried. It is a work-shop of new knowledge and a storehouse of seasoned wisdom."

व्यापारी व औद्योगिक पुस्तकालयें हीं खाजगी मालकीचीं असून त्यांचा सामान्य जनतेशीं संबंध येत नाहीं. शहर व ग्राम सार्वजनिक पुस्तकालयें हीं सामान्य जनतेच्या उपयोगाकरतां असतात. तीं म्युनिसिपालिट्या व लोकल बोर्डें ह्यांनीं चालवलेलीं असून मोफत असतात. याचें विवेचन पुढें होणारच आहे.

फिरतीं पुस्तकालयें हीं शहर व ग्राम सार्वजनिक पुस्तकालयांचीं पुस्तिरूप पुस्तकालयें होत. जेथें पुस्तकालयें नाहींत तेथें व जेथें स्थानिक पुस्तकालयांतील पुस्तकें अपुरीं पडतात तेथें हीं पुस्तकालयांची गरज भागवतात. शहर पुस्तकालयें एक मैल दूरपर्यंतच्या नागरिकांची सेवा करूं शकतात. त्यापलीकडे शाखा-पुस्तकालयें उघडून त्या शाखांत फिरत्या पुस्तकालयांच्या मदतीनें पुस्तकें पुरवावीं लागतात. तसेंच १०,००० पेक्षां कमी वस्ती असलेल्या गांवांत स्वतंत्र पुस्तकालय चालूं शकत नाहीं. तेथें फिरत्या पुस्तकालयांनीं ग्रंथवाचन पुरवतां येतें.

भाड्याचीं किंवा वर्गणी-पुस्तकालयें हीं पुनः खाजगी मालकीचीं असतात प्रत्येक पुस्तकाला वाचन-भाडें ठेवणारीं भाड्याचीं पुस्तकालयें व मासिक किंवा वार्षिक वर्गणी घेऊन प्रत्येक वेळेस एक दोन पुस्तकें वर्गणीदारांस देणारीं हीं वर्गणी-पुस्तकालयें.

अशा तऱ्हेनें आपापल्या परीनें जनतेची वाचनभूक शमविणारी ही पुस्तकालयांची सांखळी आहे. प्रत्येक संस्थेचें स्वतंत्र कार्यक्षेत्र आहे व स्वतंत्र साधनसामुग्री आहे. पण त्यांच्या संकलित कार्यानेंच आदर्श सेवा घडत आहे.

आज आपणांस सार्वजानिक पुस्तकालयें हा भागच प्रस्तुत असल्यानें त्याचा जास्त विस्तारानें विचार केला पाहिजे.

सार्वजनिक पुस्तकालय या संस्थेस फार मोठा इतिहास नाहीं. जास्तींत जास्त १०० वर्षांची पूर्वपीठिका त्यास आहे, असें म्हणतां येईल. प्राचीन पुस्तकालयें हीं सर्व जनतेच्या उपयोगासाठीं निर्माण झालीं नव्हतीं. वेद-कालीं ग्रंथच नव्हते; मग ग्रंथालयें तरी कशी असणार? इ. सनापूर्वी ८८ सालीं सीलोनमध्यें बौद्ध धर्मग्रंथ लिहून काढण्यास सुरुवात झाली. त्यानंतर इ. सनाच्या पांचव्या व सातव्या शतकांत हिंदुस्थानांत पुस्तकालयें असल्याचा उल्लेख चिनी प्रवाशांच्या वर्णनांत आढळतो. हीं पुस्तकालयें— ज्याला आपण विश्वविद्यालयीन पुस्तकालयें म्हणूं— अशीं होतीं. तक्षशिला, नालंद, बनारस, पाटलिपुत्र, विक्रमशिला वगैरे ठिकाणीं हीं वसलीं होतीं. त्यानंतर ११ व्या शतकांतील चालुक्य परगण्यांतील राय नारायण राजाचा मुख्य प्रधान व सेनापति मधुसूदन यानें दक्षिणेंत वाडीजवळ २५२ विद्यार्थ्यांची सोय होईल असें नगई येथील देवालयांत पुस्तकालय स्थापिल्याचा उल्लेख एका कानडी शिलालेखांत आढळतो. त्यानंतर जे पुस्तकालयांचे उल्लेख आढळतात ते राजांच्या खाजगी पुस्तकालयांचे आहेत. १२ व्या शतकांतील भोजराजा, खिलजी घराण्यांतील अमीर खुश्रु यांस ग्रंथपाल म्हणून नेमणारा जलाउद्दीन बादशहा, तघलख घराण्यांतील नगरकोट येथें संस्कृत पुस्तकालय स्थापणारा फिरोजशहा, अहमदनगरला पुस्तकालय स्थापणारा बहामनी राजा, मोंगलांपैकीं बाबर व अकबर या बादशहांचें पुस्तकालयांच्या इतिहासांत नांव येतें. तथापि सार्वजनिक पुस्तकालयाची कल्पना इंग्रजी अमदानींतीलच म्हणावी लागते. सार्वजनिक पुस्तकालयांत सर्वांच्या समानतेची जी भूमिका गृहीत धरली आहे ती लोकशाहीच्या तत्त्वाबरोबर आपल्याकडे येणें अपरिहार्य होतें. पाश्चात्य देशांतूनहि सार्वजनिक पुस्तकालयांचा उदय हा गेल्या १०० वर्षांतलाच आहे. इंग्लंडमध्यें पहिला Public Library Act सन १८५० च्या सुमारास झाला. गतवर्षी अहमदनगरास सार्वजनिक वाचयालयाचा १०० वा वाढ-दिवस साजरा झाला व यंदा नाशकास आपण आपल्या वाचनालयाचा साजरा करीत आहोंत. सामान्य जनतेच्या उपयोगीं तें सार्वजनिक अशा अर्थानें आपल्या वाचनालयास सार्वजानिक असें सार्थतेनें म्हणतां येईल; पण सर्वांना

फुकट वाचन मिळवून देणारे जें पुस्तकालय तें सार्वजनिक पुस्तकालय असा जो रूढ अर्थ आहे त्या अर्थानें आपल्या नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाचें वर्गीकरण वर्गणी-पुस्तकालय अथवा Subscription Library असेंच करावें लागेल; व मग बडोद्यास ३० वर्षांपूर्वी स्थापन झालेल्या मध्यवर्ती पुस्तकालयासच हिंदुस्थानांतलें पहिलें सार्वजनिक पुस्तकालय म्हणावें लागेल.

एवंच, सार्वजनिक पुस्तकालय या संस्थेस फार इतिहास नाहीं असें आपण पाहूं शकतों. पण इतिहास नसला म्हणून भविष्य नाहीं असें मात्र समजण्याचें कारण नाहीं. लोकशाही स्थापन व्हावयास शिक्षित जनतेची जरूरी आहे व जनता शिक्षित व्हावी हा हेतु Literacy Campaign म्हणजे साक्षरता-प्रचार व त्याला पूरक असलेली Adult Education Movement म्हणजे प्रौढशिक्षणाची चळवळ सर्व लोकनेते देशभर पसरविण्याची खटपट करीत आहेत. ह्या चळवळीचें प्रमुख साधन पुस्तकालयें आहे व तीं शहर, ग्राम, सार्वजनिक व फिरतीं या स्वरूपांतच जास्तींत जास्त मदद्रूप होणार आहेत. तेव्हां अशा प्रसंगीं आजच्यासारख्या समारंभाचा उपयोग करून घेऊन आपण शहर सार्वजनिक पुस्तकालयाच्या कार्याविषयीं चर्चेचा उपन्यास करीत आहांत हें देशकालपरिस्थितीच्या दृष्टीनें अत्यंत अनुरूप आहे.

सार्वजनिक पुस्तकालयाचें ध्येय काय असावें हें मागें दोनदां सांगितलें; पण ध्येयाचा पुनरुच्चार केल्यानें कांहीं बिघडत नसल्यानें मी तिसऱ्यांदां म्हणतों कीं, सार्वजनिक पुस्तकालयाचें अंतिम ध्येय समाजाची सांस्कृतिक कक्षा उन्नत करणें हें आहे. हें अंतिम ध्येय साध्य करतांना सार्वजनिक पुस्तकालयाचीं साधनें कशीं वापरावींत ह्या महत्त्वाच्या मुद्द्याकडे आपणांस आतां वळलें पाहिजे.

सर्व पुस्तकालयांचीं साधनें मदनाच्या बाणाइतकीं म्हणजे पांच असतात. (१) पुस्तकें, (२) पुस्तकालयें, (३) ग्रंथपाल, (४) वाचक व (५) पैसे हीं होत. हाताच्या बोटांप्रमाणें आपापल्यापरी प्रत्येक महत्त्वाचें आहे. फक्त विवेचनाच्या सौकर्यासाठीं एकेकाचा विचार केला पाहिजे.

प्रथम ह्या सर्व साधनांना गतिमान करणाऱ्या पैसा या साधनाचा विचार करूं.

हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक पुस्तकालयांच्या जमाखर्चाच्या तक्त्यांकडे पाहिलें तर आपणांस काय दिसतें? जमेच्या बाजूस वर्गणीची रक्कम, देणगी, व्याज किंवा भाडें व म्युनिसिपॅलिटीची मदत. या सर्वांची बेरीज १,००० ते २,००० रुपयेपर्यंत असावयाची. एक लाख वस्तीच्या शहरांत अशीं वर्गणी पुस्तकालयें २–३ आहेत असें धरून चाललें तरी, एकंदर पुस्तकालया-वर केलेला खर्च ६,००० रुपयांच्यावर जात नाहीं. म्हणजे माणशीं प्रतिवर्षी एक आण्यापेक्षां कमी खर्च होत आहे. खेडेगांवांतून पुस्तकालयेंच नसल्यानें तेथें अर्थातच कांहीं खर्च होत नाहीं.

बडोदे संस्थानांतील दोन-तीन शहरें व खेडेगांवचे आंकडे असे येतील:—

बडोदे शहर	वस्ती १ लाख	पुस्तकालयाचा वार्षिक खर्च	रु. ५०,०००
पेटलाद	१९,०००	”	१,५००
डभोई	१५,०००	”	१,७००
विलोदरा	२,८००	”	१९०
वेमार	१,०००	”	१९०

म्हणजे बडोदे शहरांत माणशीं ८ आणे, पेटलाद व डभोईस अनुक्रमें रु. ०-१-३ व रु. ०-१-९ व खेडेगांवांतून रु. ०-१-१ व रु. ०-३-०.

इंग्लंडमध्यें सरसकट माणशीं २ शिलिंग म्हणजे रु. १-८-० खर्च होतो व शहरांतून कित्येक वेळां त्याहून बराच जास्त होत असतो. तरी ग्रंथपालांना वाटतें कीं, यापेक्षां जास्त सेवा, जास्त खर्च केल्यास पुस्तकालयें करूं शकतील.

इंग्लंडमधील राहणी-खर्च येथील खर्चापेक्षां चौपटीनें जास्त आहे असें धरलें तरी इंग्लंडांत पुस्तकालयांवर केलेल्या खर्चाचे आंकडे हिंदुस्थानांत केलेल्या खर्चाच्या आंकड्यांपेक्षां बरेच मोठे आहेत. याचें एक मुख्य कारण असें आहे कीं इंग्लंडांत पुस्तकालयांवर खर्चण्याचा पैसा म्युनिसिपॅलिट्या घरपट्टी किंवा ड्रेनेजपट्टीप्रमाणें सक्तीनें सर्व नागरिकांपासून जमा करतात. तेथें वर्गणी देणाऱ्यांच्या मर्जीवर कांहीं अवलंबून राहत नाहीं. मुलकी खात्यांतलें जसें Subsoil चें धोरण असतें त्याप्रमाणें हें पुस्तकालयां-च्या पट्टीचें धोरण असतें. पुस्तकालय तुमच्या उपयोगासाठीं उघडें आहे.

मर्जी असल्यास उपयोग करा, नसल्यास करूं नका, पण त उघडें आहे; तुम्हांस सोय करून दिली आहे. त्याबद्दल पट्टीचे पैसे भरून टाका, अशी म्युनिसिपॅलिटीची नागरिकांस हाकाटी असते. आपल्याकडे म्युनिसिपॅलिटी व लायब्ररी यांचें कित्येक शहरीं जणूं वैर असतें. म्युनिसिपॅलिट्या पुस्तकालयांना मदत करण्याचें साफ नाकारतात. स्वतः पुस्तकालयें चालविण्याची गोष्टच बाजूला ठेवतात. बडोदे संस्थानांतहि हाच प्रकार चालू आहे. नुसत्या वर्गण्या, देणग्या किंवा व्याज उभें करून पुस्तकालयांचें उत्पन्न वाढण्याची आशा करणें व्यर्थ आहे.

दुसरें साधन पुस्तकांचें. पुस्तकांशिवाय पुस्तकालय चालवूं पाहणें म्हणजे पिठाशिवाय भाकरी करावयास बसण्यासारखें आहे. पुस्तकालयांत पुस्तकें हवींत, पण कोणतीं पुस्तकें संग्रहावींत हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. कारण मनुष्याच्या चेहऱ्यावरून जशी त्याच्या स्वभावाची चांचणीपरीक्षा होते तशी ग्रंथसंग्रहावरून पुस्तकालयाची प्राथमिक कसोटी होते. यामुळें कोणत्याहि पुस्तकालयांत पुस्तक-पसंतीच्या कामास मूलग्राही महत्त्व असतें. सार्वजनिक पुस्तकालयांतला ग्रंथसंग्रह करतांना काय अवधानें बाळगलीं पाहिजेत तें आपण पाहूं. काय करतां कामा नये हें पाहिल्यानें काय करावयास पाहिजे त्याचा बोध होईलसें वाटतें.

सार्वजनिक पुस्तकालयांत पुस्तकांची दाटी होतां कामा नये. निवड करायची दगदग टाळण्यासाठीं कोणी म्हणेल कीं, सर्वच पुस्तकें घ्या म्हणजे झालें; तर तें सार्वजनिक पुस्तकालयांस हानिकारक ठरतें. जागा व पैसे यांचा अपव्यय होतो हें तर खरेंच; पण त्याहूनहि जास्त मोठा तोटा हा होतो कीं, वाचक, हें वाचूं कीं तें वाचूं अशा विचारानें भांबावून जाऊन वाचन-प्रवण होण्याऐवजीं विन्मुखच होतो. एखाद्या विषयावरील सर्व पुस्तकें ठेवण्याचें काम विद्यालयीन किंवा विद्वन्मान्य पुस्तकालयाचें; एखाद्या भाषेंतील सर्व पुस्तकें ठेवण्याचें काम राष्ट्रीय पुस्तकालयाचें; त्या दोहोंहून भिन्न असा निवडक ग्रंथांचा समुच्चय ठेवण्याचें काम सार्वजनिक पुस्तकालयांचें. फ्रेंच लोकांची एक म्हण लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. 'अति कमी इतकेंच अति जास्त वाईट आहे' अशी ती म्हण आहे. आतां हिंदुस्थानांत

इंग्रजी पुस्तकांबद्दलच हा प्रश्न उद्‌भवेल; कारण एखाद्या विषयावर देशी भाषेंत मुबलक पुस्तकें झालीं आहेत अशा इष्टापत्तीची वार्ता अजून ऐकिवांत नाहीं. तथापि आज जो इंग्रजी पुस्तकांबद्दल तोच पुढें मागें देशी भाषांनाहि प्रश्न लागू होईल. म्हणून सामान्यपणें असें धोरण ठरवावयास हरकत नाहीं कीं, सार्वजनिक पुस्तकालयांसाठीं एखाद्या विषयावर पुस्तकांची निवड करण्याची वेळ आली तर या पुस्तकांचे चार वर्ग पाडावेत:—(१) प्राथमिक, (२) मध्यम, (३) गहन व (४) कोशरूप. वर्ग १ व ४ ह्यांस तात्काल स्वीकारावें व वर्ग २ व ३ ह्यांना मागणीच्या प्रमाणांत आंत येऊं द्यावें.

सार्वजनिक पुस्तकालयांत भराभर पुस्तकें घेण्याचा मोह जसा आवरला पाहिजे तसा Standard Books म्हणजे प्रमाणभूत ग्रंथ सर्वच्या सर्व असले पाहिजेत ह्या आग्रहापासून ग्रंथाधिकाऱ्यांनीं दूर राहिलें पाहिजे. पुस्तकालयशास्त्र ज्या ज्या देशांत प्रगल्भावस्थेंत पोंहोंचलें आहे तेथें तेथें अशा प्रमाणग्रंथांच्या याद्या सारख्या प्रसिद्ध होत असतात. अमेरिकेंत एच्. डब्ल्यू. विल्सन कंपनीच्या Standard Catalogue for Public Libraries ह्या पुस्तकाच्या सुरवंटाच्या विणीसारख्या आवृत्ति निघत असतात. अशा याद्यांचें अंध अनुकरण केल्यास पुस्तकांच्या निवडींत जिवंतपणा राहत नाहीं. एखाद्या श्रीमंत माणसानें शोभेसाठीं सुंदर सोनेरी अक्षरें असलेल्या चामड्याच्या पाठीची एकफर्मी पुस्तकें कांचेच्या कपाटांत ठेवून जो बोजडपणा यावयाचा तोच बोजडपणा प्रमाणग्रंथांच्या याद्यांवरून बनविलेल्या सार्वजनिक पुस्तकालयांत येईल.

तिसऱ्याहि एका कारणानें तें जडत्व येण्यासारखें आहे; व तें कारण म्हणजे ग्रंथकार, प्रकाशक व पुस्तकविक्रेते ह्यांच्या निवड करणाऱ्या मंडळीवरील भिडीचें होय. ग्रंथपालाचा स्नेही किंवा पुस्तकपसंदगी-समितीच्या सदस्याचा स्नेही जर एखाद्या गचाळ पुस्तकाबद्दल भीड घालूं लागला, तर ती भीड मोडणें हें पुस्तकालयाच्या कार्यक्षमतेच्या दृष्टीनें अतिशय जरूरीचें आहे.

ग्रंथसंग्रह अनाकर्षक होण्याचें आणखी एक प्रबल कारण असें होतें कीं, ग्रंथाची निवड करणारा अधिकारीवर्ग पुष्कळ दिवस तोच तो कायम राहिला

तर त्यांतील व्यक्तीच्या आवडी-नावडी संग्रहांत स्पष्टपणें उमटूं लागतात. वास्तविक सार्वजनिक पुस्तकालयांत सर्व विषयांना मुक्तद्वार असावयास पाहिजे. म्हणून निवड करणारा अधिकारीवर्ग वारंवार बदलून घ्यावयास हवा.

ग्रंथसंग्रहास मलीनता आणणारें ह्या सर्वापेक्षां बलवत्तर कारण म्हणजे बांधणी. देशी भाषांतील पुस्तकांची बांधणी किती कमजोर असते ! त्यामुळें चारपांच वेळां वाचकांकडे जाऊन आलेलीं पुस्तकें चाळिशी उलटून गेलेल्या म्हाताऱ्या-प्रमाणें कशीं दिसतात हें नव्यानें सांगावयास नको. सार्वजनिक वाचनालय जुन्या बाजारांतल्या पुस्तकांच्या दुकानासारखें दिसावयास लागलें कीं त्याची आकर्षकता कमी होते. म्हणून एक तर जुनीं पुस्तकें भराभर कमी करावयास हवींत; अथवा ठेवावयाचीं असतील तर त्यांना सुचक स्वरूपांत ठेविलीं पाहिजेत. सार्वजनिक पुस्तकालयांत जुनीं पुस्तकें काढून टाकण्यांत बिलकुल संकोच करण्याचें कारण नाहीं. कारण संग्रह करण्याचें त्या संस्थेचें काम नव्हे. तें काम राष्ट्रीय पुस्तकालयें करीत राहतात. सार्वजनिक पुस्तकालयांत जितकीं जास्त पुस्तकें जास्त वाचकांकडे जातील तितकी त्याची कार्यक्षमता अधिक समजली जाते. आधुनिक पेढी जशी ज्या प्रमाणांत ती पैशांची जास्त देवघेव करील तशी अधिक कार्यक्षम समजली जाईल, तसें सार्वजनिक पुस्तकालय संग्रहाच्या संख्येपेक्षां दिल्या-घेतल्या पुस्तकांच्या संख्येनें कमी-अधिक कार्यक्षम मानलें जाईल. अर्थात् जुनें पुस्तक जिवंत जिव्हाळ्याचें असेल तर नव्या आवृत्तींत अवतार घेईलच व पुस्तकालयांत आपली जागा टिकवून ठेवील. सार्वजनिक पुस्तकालयांत एकाच बाबतींत संग्रह अवश्य व जरूरीचा आहे. ती बाबत म्हणजे स्थानिक संग्रह होय. पुस्तकालयाच्या गांवांत प्रसिद्ध झालेलीं सर्व पुस्तकें, स्थानिक ग्रंथकारांचीं सर्व पुस्तकें, तेथील वर्तमानपत्रें, मासिकें व जमल्यास महत्त्वाचीं हस्तलिखितें सार्वजनिक पुस्तकालयानें अवश्य संग्रह करून ठेविलीं पाहिजेत; कारण त्यांच्या संग्रहानें पुस्तकालयाविषयीं स्थानिक लोकांमध्यें आपुलकीचा भाव निर्माण होतो. पण या स्थानिक संग्रहाशिवाय इतर कोणताहि संग्रह करण्याच्या भानगडींत सार्वजनिक पुस्तकालयानें पडतां कामा नये.

या सर्व अकरणरूपी आदेशानंतर एक करणरूपी आदेश ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे तो मि. वेलार्ड यानें आपल्या Book-Selection या

अतिसुंदर विवरणात्मक ग्रंथांत दिला आहे. तो म्हणतो कीं, पुस्तकपसंती आणि पुस्तकाचें वाङ्मयीन मूल्यमापन या दोन अगदीं भिन्न वस्तु आहेत. पहिली वाचकसापेक्ष आहे, दुसरी नाहीं. तेव्हां पुस्तक पसंत करतांना त्याचा पुस्तकालयाचा वाचकांशीं मनांत मेळ घालूनच निर्णय करावा.

पुस्तकसंग्रहावरून पुस्तकालयाच्या इमारतीकडे वळूं या. सार्वजनिक पुस्तकालयांत पुढें दर्शविलेल्या विभागांचा समावेश होतो: (१) देवघेवीचा खंड, (२) नियतकालिक-खंड, (३) अध्ययन-खंड, (४) संग्रह-खंड, (५) बांधणी-विभाग, (६) व्यवस्थापक-खंड, (७) व्याख्यान-विभाग, (८) प्रदर्शन-विभाग, (९) बालविभाग व (१०) महिलाविभाग वगैरे.

सार्वजनिक पुस्तकालयाची जागा शहराच्या किंवा गांवच्या लोकवस्तीच्या मध्यभागीं असावी, कीं त्यामुळें सर्वांस त्याचा सारखा सुलभतेनें उपयोग करतां येईल व लहान मुलें व स्त्रिया यांनाहि तेथें केव्हांहि जाणें बिनधोक राहील. मध्यवस्तींत असूनहि रस्त्याच्या रहदारीहून पुस्तकालयाची इमारत दूर असावी. म्हणजे धूळ व गोंगाट ह्यांपासून वाचकांचें संरक्षण होईल. इंग्लंडमध्यें पुष्कळशा शहरांतून Town Hall मध्येंच शहर पुस्तकालयें वसलीं आहेत. न्यूयॉर्कचें सार्वजनिक पुस्तकालय ५ वा ॲव्हेन्यू व ४२ वा रस्ता यांचे संगमावर म्हणजे न्यूयॉर्क शहराच्या अगदीं मध्यावर वसलेलें आहे. पुस्तकालयाचा बाह्य देखावा नाटकगृहासारखा भपकेबाज नसला तरी आकर्षक असावयास कांहींच हरकत नाहीं. पाश्चात्य देशांत पुष्कळशा पुस्तकालयांचे दर्शनी भाग ग्रीक स्तंभ व पायऱ्यांनीं सुशोभित केलेले असतात. त्यासंबंधानें एका चोखंदळ वाचकानें अशी टीका केली होती, “या तुमच्या पायऱ्या शोभिवंत खऱ्या; पण आम्हां वाचकांचे पाय त्या काय म्हणून दर वेळेस दुखविणार? तालमीच्या आखाड्यांना योग्य अशा या पायऱ्या आमच्या डोक्याची तपासणी करण्याऐवजीं पायाची तपासणी करून आम्हांस पुस्तकालयांत येऊं देतात हा कोठला विपरीत न्याय ?”

देवघेवीचा खंड संग्रह-खंडाला जोडलेला असावा, म्हणजे पुस्तकें नेण्या-आणण्याला वाचकांना फार हिंडावें लागणार नाहीं व देवघेवीच्या खंडांतले

व्यवस्था ठेवणारे अधिकारी संग्रहखंडांतील वाचकावर सामान्य नजर ठेवूं शकतील. देवघेवखंडांतून संग्रहखंडांत जाण्याचें जेथें दार असेल तेथें पुस्तकालयाच्या सर्व Catalogues च्या पेट्या ठेवाव्यात. संग्रह-खंड मुक्तद्वार पद्धतीचा असावा, कीं जेणेंकरून वाचकांस हवें-नको तें पुस्तक स्वतःचें स्वतःला पाहून घेतां येईल, अधिकारीवर्गाचा वेळ वांचेल, व वाचकाला इतस्ततः हिंडून आपोआप इतर पुस्तकांची माहिती होईल. पुस्तकें अव्यवस्थित होतील हें खरें; पण वाचकांस मिळणाऱ्या शिक्षणाच्या दृष्टीनें अधिकाऱ्यांनीं व्यवस्था ठेवण्याचे पुनःपुन्हा श्रम करावयास पाहिजेत. मुक्तद्वार किंवा नादारपद्धतीनें पुस्तकांच्या आयुष्यावरहि हितकारक परिणाम होतो. पुस्तकांना नादार फळ्यावर ठेविल्यानें हवा, उजेड मिळून तीं ताजीं राहतात असा आमचा बडोद्याचा अनुभव आहे.

नियतकालिकांची जागा तळमजल्यावरच दरवाजाशीं असावी. कारण तेथील वाचकांची सारखी जा ये सुरू असते. इतर खंडांतील वाचकांना त्यांचा उपद्रव होण्याचा संभव असतो. पाश्चात्य देशांत या नियतकालिकखंडाचें महत्त्व कमी कमी होत आहे. कारण वर्तमानपत्रें वाचावयास सार्वजनिक पैसा खर्च करणें बरोबर नाहीं असें पुष्कळांचें मत होत चाललें आहे. भारदस्त साप्ताहिकें, मासिकें, द्वैमासिकें वगैरे तेथून काढून अध्ययनखंडांत ठेवण्याची पद्धत पुष्कळच पुस्तकालयांतून अमलांत आलेली आहे. प्रो. फडक्यांनीं रत्नागिरीस वर्तमानपत्रांवर केलेल्या टीकेप्रमाणें खरोखरीच का त्यांचा बौद्धिक दर्जा इतका कमी झाला आहे, कीं त्यांचें पुस्तकालयांतून उच्चाटन करण्यापर्यंत कांहीं लोकांची मजल जावी?

अध्ययन-खंड हा संग्रहखंडाच्या दुसऱ्या टोकाला जोडलेला असावा. एका टोकास देवघेवीचा खंड असतो व त्यांत निवान्तपणें बसून वाचण्याची सोय असावी. वाचायला घरींच बसलों आहे असें वाचकास वाटावें, इतकी तेथें पुस्तकालयाच्या चालकांची कमी रहदारी असावी. एका इंग्रजी बाईनें असें म्हटलें होतें कीं, 'ज्ञान मिळवीत असतां मजकडे कोणी पाहिलें कीं मला इतका राग येतो कीं, जणूं काय त्यानें मी अंग पुसून स्नानगृहाच्या बाहेर येण्या-पूर्वींच स्नानगृहाचें दार उघडलें आहे!' इतक्या थराची निवान्त जागा जरी

देतां आली नाहीं, तरी जा-ये जवळजवळ नसलेली व बसावयास चांगल्या बैठकीनें समृद्ध असलेली अशीच जागा अध्ययनखंडास निवडली पाहिजे. फिलॅडेल्फिया येथील सार्वजनिक पुस्तकालयांत असल्या निवान्त खोल्यांची सोय एकाद्या क्लबमधील सोईनाहि लाजवील अशी आहे.

व्याख्यानें व प्रदर्शनें हीं नित्याचीं नसलीं तरी, सार्वजनिक पुस्तकालयाचीं नैमित्तिक कार्यें खास आहेत व त्यासाठीं जागा ठेवणें जरूरीचें आहे. त्याचप्रमाणें लहान मुलें व स्त्रिया यांना स्वतंत्र विभाग असला म्हणजे तीं तेथें निःसंकोचपणें येऊन पुस्तकालयाचा लाभ घेऊं शकतात. बडोद्यांतील मध्यवर्ती पुस्तकालयांतील बालविभाग हिंदुस्थानांत अजोड आहे. कारण असें आहे कीं, बडोदे संस्थानाशिवाय इतरत्र सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा फैलाव कोठेंच नाहीं. प्राथमिक शाळांतून २-४ वर्षें सक्तीनें दिलेलें शिक्षण टिकवून ठेवावयास वाचन चालू ठेवणें अगदीं अवश्य होतें. बडोदे सरकार तर असें स्पष्ट म्हणतें कीं, प्राथमिक शिक्षणावर केलेला खर्च बुडवावयाचा नसेल, तर वाचनालयें चालू ठेविलींच पाहिजेत. जेथें स्वतंत्र बाल-पुस्तकालयें काढण्यासारखी सवड नसेल तेथें शहर सार्वजनिक पुस्तकालयानें एक बाल-विभाग अवश्य ठेवला पाहिजे.

संग्रहखंड कसा असावा हें सांगण्याऐवजीं आमच्या मध्यवर्ती पुस्तकालयाच्या संग्रहखंडाचें वर्णन करतों म्हणजे कार्यभाग होईल. कारण जगांतल्या पहिल्या पांचदहा पुस्तकालयांतच असे संग्रहखंड आहेत.

आमचा हा खंड सन १९३२ सालीं सुमारें एक लाख रुपये खर्च करून बांधण्यांत आला. त्यांत सुमारें एक लक्ष वीस हजार पुस्तकें ठेवण्याची सोय आहे. त्याची बांधणी पूर्व-पश्चिम आहे. लांबी ६५ फूट व रुंदी ३४ फूट आहे. खंडाच्या दोन मजल्यांपैकीं तळमजला १५ फूट व वरचा १८ फूट उंचीचा आहे. प्रत्येक मजल्याला प्रत्येकीं ७ फूट उंचीचे दोन पोटमजले आहेत. तळमजल्याची जमीन दगडी असून बाकीच्या तिन्ही पोटमजल्यांची कांचेची आहे. संग्रहखंडाच्या बाहेर आलेल्या लोखंडी जिन्यानें वाचकांना वाटेल त्या पोटमजल्यांत प्रवेश करतां येतो. एकाच बाजूनें दरवाजे असल्यामुळें हे दरवाजे बंद केल्याबरोबर खंडांत शिरकाव

होण्यास दुसरा मार्गच उरत नाहीं. शिवाय त्यास आगीचेंहि भय नाहीं; कारण आंतील पुस्तकांशिवाय दुसरा जळाऊ पदार्थच वापरण्यांत आला नाहीं. पुस्तकें पोलादी घोड्यांवरील खणांत उघडीं ठेवलेलीं असतात. त्या घोड्यांना मंद हिरवट रंग दिला आहे. खंडाच्या मधोमध ४ फूट रुंदीचा मार्ग मोकळा ठेवलेला असून, त्याच्या दोन्ही बाजूंस पुस्तकें ठेवण्यासाठीं घोडे ओळीनें मांडण्यांत आलेले आहेत. दोन घोड्यांमधील अंतर ४ फूट आहे. अशा लोखंडी घोड्यांच्या १० रांगा असून, प्रत्येक रांगेंत ८ घोडे आहेत. प्रत्येक घोड्यास दोन्ही बाजूला ३ फूट लांब व ९ ते १२ इंच रुंद असे खण आहेत. खणांची उंची पुस्तकांच्या उंचीप्रमाणें कमीजास्त करतां येते. पूर्व व पश्चिम दिशांच्या भिंतींना लावून ठेवलेल्या घोड्यांना मात्र एकाच बाजूस खण आहेत. दक्षिणोत्तर भिंतींना प्रत्येकीं ३ फूट ३ इंच रुंदीच्या १० खिडक्या आहेत. जमिनीपासून २ फुटांवर सुरुवात होऊन १० फुटांपर्यंत त्यांची उंची गेलेली आहे. पश्चिमेकडील भिंतीच्या मध्यभागीं देखील अशीच एक उंच खिडकी आहे. पूर्वेकडील भिंतींत प्रत्येक पोटमजल्यास ३ याप्रमाणें एकंदर १२ दरवाजे आहेत. मधील दरवाजांस दोन सरकदारें असून बाजूच्या दरवाजांना एकच सरकदार आहे. हीं दारें २ फूट ११ इंच रुंद व ५ फूट ८ इंच उंचीचीं आहेत. खंडांत कृत्रिम प्रकाशाची नेहमींच जरूर भासत नसली, तरी मधील मोकळ्या भागांत विद्युत्-प्रकाशाची जरूर ती सोय करून ठेविली आहे.

संग्रहस्थानाशिवायच्या इतर विभागांची लांबीरुंदी काय असावी, त्यांत कोणत्या तऱ्हेचें सामान ठेवावें, शहराच्या किंवा गांवच्या लोकवस्तीच्या प्रमाणांत किती वाचकांची कोणकोणत्या खंडांत कशी सोय करावयास पाहिजे याचा विचार करूं म्हटलें तर एखादें पुस्तक होईल. आजच तें काम करून टाकण्याची माझी इच्छा नाहीं. कारण तें आपणांस कंटाळवाणें होईल. आपणांस अत्यंत मनोरंजक रीतीनें ती माहिती मिळवावयाची असेल तर B. M. Headicar कृत A Manual of Library Organization हें पुस्तक वाचल्यानें मिळेल अशी एक tip म्हणजे गुप्त खूण सांगून ठेवतों.

सार्वजनिक पुस्तकालयाचे ग्रंथपाल सुशिक्षित असले पाहिजेत व त्यांना ग्रंथांची आवड असली पाहिजे हें सांगावयाससुद्धां नको; पण सुशिक्षितपणा ह्या शब्दाची थोडी फोड करावयास हवी. विश्वविद्यालयाच्या दोन तीन

पदव्या संपादन केल्या कीं शिक्षण संपलें अशी सुशिक्षितता निरुपयोगीच नव्हे, तर उपद्रव करणारी होते. शिक्षणशास्त्रज्ञ असें सांगतात कीं, शाळा-कॉलेजांत आम्ही खरोखरी ज्ञान देतच नाहीं. ज्ञानसंपादनाचीं साधनें कशीं उपभोगावयाचीं याचें ज्ञान देतों. तेव्हां अशा स्थितींत खरें शिक्षण पदव्या संपादिल्यानंतरच मिळावयाचें असतें. ग्रंथपाल हा जर विद्यार्जन करण्यासाठीं टपलेला असला तरच त्यास पुस्तकालयांत येणाऱ्या वाचकाशीं समरस होतां येईल व समरस झाल्यावरच त्यास वाचकांना इच्छित वाचनाकडे नेण्यास मार्गदर्शन करतां येईल. आपण सार्वजनिक पुस्तकालयांचा विचार करीत आहों, विद्वानांचा किंवा संशोधकांचा नव्हे हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथपालावर मार्गदर्शनाची जबाबदारी येऊन पडते हें सहज मान्य करूं. सार्वजनिक पुस्तकालयांत नुकतेच ट-ट-फ करावयास शिकलेल्या मुलांपासून नोकरींतून निवृत्त झालेल्या म्हाताऱ्याकोताऱ्यांपर्यंत सर्व प्रकारचे वाचक येणार. त्यांच्या प्रत्येकाच्या पुस्तकालयाबद्दलच्या आशा-आकांक्षा समजून घेऊन त्याप्रमाणें आपल्या ग्रंथ संग्रहण्याच्या धोरणांत ग्रंथपालानें बदल करावयास पाहिजे. तरच पुस्तकालयाची उपयुक्तता वाढून स्वावलंबी विद्यार्थ्यांचे तें खरोखरीच विश्वविद्यालय बनेल. विद्यार्जनास सदैव तत्पर असावयास, ग्रंथपालास नुसतें वाचन करून भागणार नाहीं हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतें. दुसऱ्या शब्दांत तेंच गुणवर्णन करावयाचें म्हटलें तर असें म्हणावें लागेल कीं पुस्तकांच्या आवडीबरोबर ग्रंथपालास माणुसकी असावी माणुसघाणेपणा नसावा.

तिसरा ग्रंथपालांचा गुण म्हणजे त्यांस आपल्या कामाबद्दल विश्वास असावा. सार्वजनिक पुस्तकालयें हीं साक्षरताप्रचाराचें व प्रौढशिक्षणाचें काम करीत असतात. तीं कामें त्यांनाच साध्य होतील अशा बळकट विश्वासानें ग्रंथपालानें काय केलें पाहिजे ? पुस्तकालयांच्या इतिहासांत आतां तिसरा टप्पा आला आहे. प्रथमावस्थेंत पुस्तकालयें ग्रंथांचें जतन करण्याचें काम करीत. द्वितीयावस्थेंत जे कोणी पुस्तकें मागतील त्यांस द्यावींत अशी सुप्तावस्था होती. आतां ग्रंथपालांनीं ग्रंथकारांचें लोण प्रत्येक माणसाजवळ जाऊन भिडविलें पाहिजे. लोकसंख्या किती, त्यांतल्या कोठल्या स्थितींतले लोक पुस्तकालयाचा लाभ घेतात, कोठल्यांतले घेत नाहींत याबद्दल चौकसपणा ठेवून पुस्तकालयाचा संदेश ग्रंथपालानें घरोघर पोंचवावयास हवा.

चवथा गुण म्हणजे पुस्तकालयशास्त्राचें शास्त्रीय व व्यवहारी ज्ञान. पुस्तकालयें हीं ज्ञानप्रचाराचीं अत्युत्कृष्ट साधनें ठरल्यानें पाश्चात्य देशांतून त्या साधनांचा जास्तींत जास्त कार्यक्षमतेनें कसा उपयोग करावा त्याचें शास्त्र निर्माण झालें आहे. अमेरिकेंतल्या लायब्ररी ॲसोसिएशननें आपलें ब्रीद असें ठरविलें आहे कीं, उत्तमांतलीं उत्तम पुस्तकें जास्तींत जास्त लोकांस कमींत कमी खर्चांत आम्ही मिळवून देऊं. प्रत्येक ग्रंथालयाचे व ग्रंथपालाचें हेंच ध्येय असावयास पाहिजे व तें ध्येय साध्य करण्यास पुस्तकालयाचें शास्त्र व तंत्र हीं ग्रंथपालास अवगत असलींच पाहिजेत.

पुस्तकालयांच्या साधनांतील पांचवें साधन म्हणजे वाचक. ते कसे असावेत हें सांगण्याचा ग्रंथाधिकाऱ्यांचा अधिकार नाहीं. पण कसें वागलें असतां पुस्तकालयाचे हेतु पार पाडण्यास ते मदतरूप होतील ह्याचें दिग्दर्शन करतां येईल. आपल्याइतकाच दुसऱ्या वाचकांचा पुस्तकालयावर हक्क आहे हें उत्तरदायित्व त्यांनीं ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे. ग्रंथाधिकाऱ्यांच्या ओळखीनें पुस्तकालयांतील चांगलीं पुस्तकें प्रथम न्यावयाचीं व वेळेवर परत न करतां खाजगी रीतीनें त्यांना इतरांस वाचावयास द्यावयाचीं. नियमानें ठरविलीं असतील त्यांपेक्षां जास्त पुस्तकें कांहीं ना कांहीं बहाणे काढून न्यावयाचीं, नादार पुस्तकालयांत हवीं असतील तीं पुस्तकें त्यांचा क्रम मोडून दुसरीकडे घुसडून ठेवावयाचीं, पुस्तकालयाचीं पुस्तकें खुणा करावयास किंवा चित्रें कापण्यास आपलींच आहेत असें मानावयाचें; पण कधीं आपलीं नाहींत असें समजून त्यांवर डाग पडूं द्यावयाचे किंवा त्यांची पाठ मोडून वाकावावयाची, इत्यादि गोष्टींपासून आमचे वाचक अलिप्त राहतील तर पुस्तकालयांचें ध्येय गाठण्याची मजल पुढें सरकेल यांत शंका नाहीं.

येथवर सार्वजनिक पुस्तकालयांचें कार्यक्षेत्र व त्यांची साधनसंपत्ति याचा आपण विचार केला. आतां त्यांचा अभ्युदय व उत्कर्ष होण्यास आपण नेहमीं मनांत काय ठेविलें पाहिजे हें सांगून मी माझें भाषण संपवितों. सार्वजानिक पुस्तकालयें जनतेचीं विद्यालयें आहेत. दुसऱ्यांनीं दिलेलें नव्हे तर स्वतः मिळविलेलें ज्ञान जनतेस साक्षरतेंतून सुशिक्षिततेंत नेणार आहे. लोकशाहीस जनता नुसती साक्षर होऊन चालत नाहीं. मनुष्यास मानव्य देणारी

बुद्धि जागृत करणारें शिक्षण मिळविलेली सुसंस्कृत जनता हवी आहे. शाळा-पाठशाळा इंग्रजींतलें तीन "आर" म्हणजे Reading, Writing व Arithmetic शिकवितात तर पुस्तकालय त्यांस चवथा आर म्हणजे reasoning शिकवितें. हीं पुस्तकालयें चैनीच्या वस्तु नाहींत. पुस्तकालयांसाठीं पैसा नाहीं ही सबब आत्मघातकी आहे. दूधदुभतें चांगलें हवें असल्यास चारापाणी देण्यास कुचराई करून कसें चालेल ?

नाट्यवाङ्मय व त्याचा विकास

लेखकः—प्रा. श्री. ना. बनहट्टी

आपल्या वाचनालयाचें निमंत्रण स्वीकारून या भद्रकीर्ति नाशिक क्षेत्रांत आपली सेवा करण्यासाठीं येण्यांत मला एक विशिष्ट प्रकारचा आनंद होत आहे. महानाटककार भवभूति यानें अयोध्यावासी रामभद्राला याच जनस्थान प्रदेशांत पुनः कांही कारणानिमित्त आणून त्याच्या बारा वर्षांपूर्वीच्या करुणदारुण आठवणी वर्णन करून आपल्या उत्तररामचरित नाटकास 'अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्' अशी योग्यता आणली आहे, हें आपणास माहीत आहे. जगद्गुरु रामचंद्राशीं मी आपली तुलना करून घेऊं इच्छितों, असें अर्थातच नाही. परंतु माझेंही अंतःकरण या गोदावरी-परिसरांत पाऊल ठेवतांच लहानपणच्या मधुर आठवणींनी संकुल होऊन जातें, हें मनींचें हितगुज आपणांस कथन करावेंसें वाटतें. आपल्या वाचनालयाच्या चालकांनी प्रथम 'जुनें मराठी वाङ्मय' हा विषय मला व्याख्यानासाठी दिला होता. साधुसंतांनी निर्माण केलेल्या प्रासादिक वाङ्मयामध्ये जे भाव प्रामुख्याने उमटले आहेत त्यांना साजणाऱ्या अशा अनेक प्रेमस्निग्ध आठवणी माझ्या स्मृतिसंपुटांत हळूहळू उडून जात असलेल्या कापराच्या अवशेषा-प्रमाणे अद्यापि सुवास देत शिल्लक राहिलेल्या आहेत. आईच्या मागेमागे हिंडण्याजोग्या लहान वयाचा मी त्या वेळीं होतों. सकाळीं गंगेवर स्नानाला जाऊन शुचिर्भूत होऊन वेंकटेशस्तोत्र व आणखी कांही मराठी कवींचीं आख्यानें म्हणत ती परत येई व स्वैंपाकाला लागे. घरचें कामधाम आटपल्या-नंतर दुपारच्या निवान्त वेळीं देवदर्शनाकरिता ती निघे व कधीं काळ्या रामाला, तर कधीं गोऱ्या रामाला—परंतु विशेषेंकरून सुंदर नारायणाला जाऊन तेथे प्रभुमूर्तीपुढे भक्तिभावाने सद्गदित होऊन ती किंचित्काल ध्यानस्थ बसे. तें चित्र अझून माझ्या अंतःकरणावरून पुसून गेलेलें नाही.

परंतु आपल्या व्याख्यानमालेच्या ब्रह्मदेवांनी आपली पूर्वयोजना रद्द करून पूर्वीच्या विषयाशीं अगदी विसदृश अशा विषयावर व्याख्यान देण्यास मला

फर्माविलें. आपल्या प्राचीन शास्त्रकारांनी भक्तिभावाचा व शांतरसाचा आपल्या नाटयशास्त्रांत समावेश केलेला नाही व या शमप्रधानवृत्ति नाट्यास प्रतिकूल आहेत, असें कित्येकांनी स्पष्ट प्रतिपादनही केलें आहे. तथापि मला आतां नव्याने दिलेल्या विषयास साजेशा आठवणीही माझ्या संग्रहीं नाहीत असें नाही. त्या काळच्या एका नाटयपूर्ण व चमत्कारिक प्रसंगाची आठवण अद्याप माझ्या मनांत ताजी आहे.

वडिलांची नाशकाहून बदली झाल्यामुळे नाशिक शहराचा निरोप घेऊन आम्ही नाशिक रोड स्टेशनवर आलों होतों. रात्रीची एक आगगाडी मनमाडकडून येऊन आम्हांस मुंबईस घेऊन जाणार होती. फलाटावर सामान लावून रात्रीच्या अंधुक प्रकाशांत वडील इकडे तिकडे फिरत होते. गाडी लेट असल्यामुळे बराच अवकाश होता; बालस्वभावानुसार समोरच्या लायनीवर मागेपुढे करीत असलेल्या मालगाडीचे डबे मोजीत मी मरगळीला येऊन निद्रेच्या आधीन होऊं लागलों होतों. इतक्यांत दोन पोलिस शिपाई येऊन एका गाठोड्याला टेकून विश्रांति घेत असलेल्या माझ्या आईपाशीं आले व सगळें सामान उघडून दाखविण्याबद्दल तिला दटावून सांगूं लागले. तिने वडिलांकडे बोट दाखविलें. हा झडतीचा प्रकार पाहून ती चकितच होऊन गेली. इतक्यांत गडबडीची चाहूल लागून वडील स्वतः सामानापाशीं आले. पोलीस शिपायांनी स्टेशनवरल्या सगळ्या पॅसेंजरांच्या सामानाची झडती घेण्याचा आम्हांला हुकूम आहे, असें म्हणून सामान सोडून दाखविण्यास सांगितलें. "कां उतारू लोकांना नाहक त्रास देत आहां तुम्ही ? आम्ही आमचें सामान मुळींच खोलून दाखवीत नाहीं, कोण तुमचा मुख्य ऑफिसर असेल त्याला जाऊन तुम्ही खुशाल सांगा." आमच्या वडिलांनी याप्रमाणे दटावलेलें पाहतांच शेजारच्या बायाबापड्यांनाही धीर आला व सर्वचजण सामान खोलून दाखविण्यास खळखळ करूं लागले. पोलिस शिपाई चिडले व हिरमुष्टी होऊन आपल्या मुख्याकडे गेले. थोड्या वेळाने पोलिस सब-इन्स्पेक्टरसाहेब आमच्यापुढे येऊन हजर झाले. मला वाटतें, भावबंधन नाटकांत बिचाऱ्या धुंडिराजाला भेडसावण्याकरितां घनश्याम ज्या वेषांत येतो तशा सारखा या इन्स्पेक्टरांचा वेष असावा. तो आल्याबरोबर वडलांनी त्याची चांगली हजेरी घेण्यास सुरुवात केली. "कां हो, गरीब बिचाऱ्या रेलवे उतारूंना

नाहक त्रास देण्यांत तुम्हांला काय मौज वाटते? त्यांतून कोण मनुष्य कसा आहे हें कांही पाहाल कीं नाही? का वाटेल त्या संभावित मनुष्याला दरडावण्या देण्यासाठी आणि त्याची इज्जत घेण्यासाठी तुमचें पोलिस खातें आहे?" पोलिस ऑफिसर वेषाने जरी घनश्यामासारखा दिसत असला तरी स्वभावाने तसा नव्हता. तो म्हणाला, "साहेब, उगीच नाहीं आम्ही लोकांना तसदी देण्याला तयार होत. सुखासुखी लोकांच्या शिव्या खायला आम्हांला वेड का लागलें आहे? अनर्थच तसा मोठा गुदरला आहे. जरा इकडे बाजूला या, म्हणजे आपणांला सांगतों." असें म्हणून त्याने वडिलांना जरा बाजूला नेलें आणि मोठा गंभीर चेहरा करून त्यांच्या कानाशीं तो कांहीं तरी कुजबुजला. प्रथम वडिलांचा त्याच्यावर विश्वास बसेना. "छट्, असें होईल तरी कसें? भेदरटपणाने कांही तरी हूल उठवून लोकांना त्रास द्यायची तुम्हां पोलिसांना सवयच असते." अशा आशयाचें ते कांही तरी बोलले. परंतु पोलिस अमलदाराने 'नाही साहेब, हें पहा!' असें म्हणून आपल्या खिशांतून कांही हुकमाचा वगैरे कागद काढून वडलांना दाखविला तेव्हा त्यांची खात्री पटली व तेहि थक्क झाल्यासारखे होऊन परत आमच्या सामानाजवळ आले व पोलिस अंमलदारानें सांगितलेली वार्ता त्यांनी आईला सांगितली. पुढे कांही वेळाने आमची गाडी आली, गाडींत चढल्यानंतर मी लवकरच झोपीं गेलों. परंतु आईवडिलांचे त्या विलक्षण विस्मयकारक वार्तेबद्दलच बोलणें चाललें होतें इतकें मला स्मरतें.

ती वार्ता नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सन यांच्या खुनाची होती! कलेक्टर-साहेबही तेथून बदलून दुसरीकडे जाणार असल्यामुळे, त्यांच्या सन्मानार्थ त्याच दिवशीं रात्रीं शारदा नाटकाचा प्रयोग करण्याचें ठरलें होतें. प्रयोग पाहावयास थिएटरांत ते येत असतां कान्हेरे याने पिस्तुल झाडून त्यांचा खून केला होता. जॅक्सनसाहेबांना संस्कृत विद्येची आवड होती; व माझे वडील संस्कृतज्ञ असल्यामुळे जॅक्सनशीं त्यांचा बराच परिचय झालेला होता. नाट्य-प्रयोगास त्यांना निमंत्रण होतें, आणि निमंत्रणानुसार ते गेले असते तर खुनाचा भयंकर प्रकार त्यांना प्रत्यक्षच पाहावयास मिळाला असता. परंतु त्यांना नाटकें पाहण्याची मुळीच आवड नाही. खेरीज जेथून बदली झाली

त्या ठिकाणीं अधिक दिवस राहणें त्यांना कधी रुचत नसे, म्हणून नाटकाला न जातां तातडीने निघण्याचा त्यांनी बेत केला होता.

तीस वर्षांपूर्वी याच शहरांतील नाटकगृहांत तो भयंकर प्रकार घडत असतां त्या ठिकाणीं हजर असलेल्या व्यक्तींपैकी एखादुसरी व्यक्ति आज या सभागृहांत हजर आहे की काय, हें मला सांगतां येत नाही. परंतु जर हजर असेल, तर या शहराच्याच काय, परंतु सर्व महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनांतील तो रोमहर्षण प्रसंग आठवून आजही त्याचें अंतःकरण बहुधा थरारल्याखेरीज राहणार नाहीं. त्या प्रसंगाच्या भलेबुरेपणाची चर्चा येथें कर्तव्य नाहीं. महाराष्ट्राच्या जीवनांत एका विलक्षण नाट्यपूर्ण घटनेची भर त्या योगानें पडली, रंगभूमीवर प्रचुरत्वाने दिसणाऱ्या उत्कट व भीषण प्रसंगासारखा एक प्रसंग सत्य सृष्टींत घडलेला दिसला इतकेंच मला या प्रसंगीं आपल्या नजरेस आणून द्यावयाचें आहे.

महाराष्ट्राच्या जीवननाट्यांतील तो एक रोमहर्षण प्रसंग होता यांत शंकाच नाहीं. पण आपल्याला आज महाराष्ट्राच्या जीवन-नाट्याविषयी विचार करावयाचा नसून, नाट्यजीवनाविषयी विचार करावयाचा आहे. किंबहुना नाट्यजीवनाचें एक विशिष्ट, स्थायी स्वरूपाचें अंग जें नाट्यवाङ्मय त्याचेंच प्रामुख्याने अवलोकन करावयाचें आहे. वर वर्णन केलेल्या प्रसंगावरून आपण निष्कर्ष एवढाच काढावा, की रंगभूमीवरील घटनांसही लाजवितील अशा नाट्यपूर्ण घटना, असे रोमांचकारी समरप्रसंग, सत्यसृष्टींतही केव्हां केव्हां घडून येतात. नाट्यसृष्टींतील समरप्रसंग सत्यसृष्टींतलि अशा तऱ्हेच्या समर-प्रसंगांच्या नमुन्यावरूनच निर्माण होतात. यावरून कदाचित् आपणास असा सामान्य सिद्धान्त काढावासा वाटेल की समाजाच्या जीवनांतूनच नाट्य-सृष्टीला तिचे पोषक रस मिळत असतात. अर्थात् समाजाचें जीवन जितकें भव्य, वैचित्र्यपूर्ण व रसोत्कट, तितकेंच त्याचें नाट्यही भव्य, वैचित्र्यपूर्ण व रसोत्कट असें निपजत असतें.

ही मीमांसा जरी अयथार्थ नसली तरी तिचा अर्थ तारतम्याने व सावध-पणानेच लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. सामाजिक जीवनांतील घटनांचा कार्यकारणभाव एकेरी व सरळसूत असा कधीच नसतो. नाट्यकलेच्या

उगमाच्या काळची परिस्थिति आपण जर पाहूं लागलों, तर वर निर्दिष्ट केलेला कार्यकारणभाव तेथे लागू पडत नाही, असें आपल्या सहज लक्षांत येईल. ज्या वेळीं समाजाचें जीवन शौर्यानें व राजकीय कर्तबगारीनें विभूषित होतें, अशा मराठ्यांच्या स्वराज्याच्या कालांत, वाङ्मयाचें व काव्यकलेचें पोषण आणि संवर्धन चांगल्या प्रकारें होत असूनही नाट्यकलेचा त्या काळीं आविर्भाव झालेला दिसत नाही. आणि याच्या उलट ज्या काळीं महाराष्ट्रीयांचा पराक्रम अस्तंगत होऊन समाजाचें जीवन सर्वस्वीं परावलंबी, दुबळें व संकुचित बनलें त्या अव्वल इंग्रजीच्या काळांत मात्र नाट्यकलेचा उदय झाला, इतकेंच नव्हे, तर ती जोमाने फोफावत जाऊन योग्य कालीं तिला मोठा बहरही आला. समाजजीवनाच्या उत्कटतेवर आणि पराक्रमीपणावरच नाट्यकलेचा उदय व उत्कर्ष अवलंबून असतो, असा एकेरी सिद्धान्त बांधतां येत नाही हें या उदाहरणावरून उघड होतें.

मग या बाबतींत तथ्य आहे तरी काय ? कशा रीतीने सिद्धान्त मांडला असतां तो खरा ठरेल ? या प्रश्नाचें उत्तर खरोखरी आपल्या अवलोकनाच्या अखेरीसच आपल्याला मिळूं शकेल. आणि हें उत्तर आपणाला सुलभ रीतीने मिळावें अशा रीतीनेच आपल्यापुढे असलेल्या विषयाचा ऊहापोह करावा असें माझ्या मनांत आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे महाराष्ट्राचें जीवननाट्य हें महाराष्ट्राच्या नाट्यजीवनांत कसें व कोणत्या रीतीनें प्रतिबिंबित झालें आहे हें आजच्या प्रसंगीं पाहावें असा माझ्या मनींचा हेतु आहे. महाराष्ट्राच्या नाट्यजीवनाचा—मुख्यत्वेंकरून नाट्यवाङ्मयाचा—विकास कसकसा झाला आणि तो तसा होण्यास महाराष्ट्र समाजाचें जीवन कसकसें, कोणत्या प्रमाणांत कारणीभूत झालें याचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत विषय आपल्यापुढें मांडावा असें मीं योजिलें आहे.

सुरुवातीच्या काळांत महाराष्ट्राच्या नाट्यकलेला वाङ्मयात्मक स्वरूप असें म्हणण्यासारखें नव्हतें. विष्णु अमृत भावे यांनी १८४३ सालीं पहिलें मराठी नाटक करून दाखविलें आणि नंतर सुमारें सतरा अठरा वर्षें हा नाटकाचा व्यवसाय त्यांनी केला. या अवधींत निरनिराळ्या पौराणिक कथांवर सुमारें पन्नासएक आख्यानें त्यांनीं रचलीं. हीं आख्यानें एकत्र करून १८८५ सालीं 'नाट्य कवितासंग्रह' या नांवाने त्यांनी पुस्तक रूपाने छापून प्रसिद्ध केलीं. या

आख्यानांचा नाट्यवाङ्मयांत समावेश करणें कोणासही जडच जाईल. त्यांत संवाद तर नाहीतच; कारण पौराणिक नाटकांत पात्रांनी म्हणावयाचे संवाद अगोदर रचलेले नसतच. निश्चित स्वरूपांत आगाऊ रचलेला भाग म्हणजे सूत्रधाराने म्हणावयाचीं पदें किंवा कविता. या कवितांमध्ये ओव्या आहेत, अभंग आहेत, शार्दूलविक्रीडितादि गणवृत्तात्मक रचना आहे, कांही जुन्या संतरचित पदांच्या चालीवरचीं, कांही लावण्यांच्या चालीवरचीं व कांही गायकी चालीवरचीं पदें आहेत. आख्यानाचा कथाभाग प्रारंभापासून अखेरपर्यंत सुसंगत रीतीने वर्णिला जाईल अशा रीतीने सुमारें १०-१५ कवितांमध्ये उद्दिष्ट कथाभाग सुसंगत रीतीने वर्णिला जाई व या कवितांचें मिळून एक आख्यान तयार होई. विष्णुदास भावे यांची योग्यता इतर अनेक बाबतींत फार थोर होती. परंतु त्यांनीं केलेली ही पदरचना काव्यदृष्टीने जर पाहिली तर अगदीच सामान्य ठरेल हें कबूल केलें पाहिजे.

भाव्यांच्या आख्यानांपैकी 'रावणविटंबना' व 'अंगदशिष्टाई' या आख्यानांतील थोडासा भाग उदाहरणादाखल आपणांस वाचून दाखवितों, म्हणजे त्यांच्या रचनेचा नूर कळून येईल.

पद, राग-धनासरी; ताल-धुमाळी.

पाहुनि सौमित्राचें शरसंधानातें ॥ न रुचे अन्नपान चैन न रावणातें ॥ध्रु.॥

श्लोक, उपेंद्रवज्रा

प्रधान बोले मग रावणाला ॥ न कां तुह्मी भोगिलि जानकीला ॥
असोनि भीरू सकुमार भ्याला ॥ अहां कशाला तुह्मि सत्य बोला ॥१॥

मा. प. पाहुनि सौमित्राः—

मग प्रधानाप्रती बोले रावण ॥ विधिचा शाप मज आहे रे दारुण ॥
बलात्कार परस्त्रीवरि करितां मरण ॥ चा० ॥ पावसिल ह्मणुनी मी
विनविलें आजवरि तीतें ॥ १ ॥

श्लोक, वसंततिलका

राजाधिराज कपटें शिर चाप तुह्मां ॥ देतों करूनि निकरें अनुरूप रामा॥
हें दावितां जनकजेस निराश खिन्न ॥ होईल सत्य अनुकूल तुम्हां नमून॥१॥

भाव्यांच्या नाटकाच्या अनुकरणाने पौराणिक नाटकें करणाऱ्या आणखी पुष्कळच कंपन्या निघाल्या. त्यांनी कांही आख्यानें भाव्यांचीं घेतलीं, तर कांही स्वतः रचलीं. एकूण, हरदासी पद्धतीच्या पदपदांतरांपेक्षा कांही विशेष निराळ्या प्रकारची व उच्च दर्जाची अशी कविताहि या रचनाकारांस रचतां आली नाही. स्थायी स्वरूपाचें संवादात्मक नाट्य रचण्याचा प्रयत्न तर त्यांच्या आवाक्याबाहेरचाच होता. पुढे पुढे समाजाची नाट्याभिरुचि जशी बळावली तसें या पौराणिक नाट्यकंपन्यांच्या प्रयोगांनाही बाळसें आलें व त्या पौराणिक आख्यानांच्या जोडीला " फार्स " म्हणून एक लहानसा गद्यात्मक व धाडशी घटनांनी युक्त असा प्रयोग करून दाखवूं लागल्या. प्रयोगाच्या साजसजावटींत, पोषाकांत व अभिनयांतही पुढें बरीच सुधारणा झाली; परंतु ही बरीच पुढची, म्हणजे १८६०–६५ च्या नंतरची गोष्ट. त्याच्या पूर्वी या पौराणिक ऊर्फ "अललडुर " उर्फ " तागडथोम " नाटकांचें स्वरूप सामान्यतः रांगडं, ओबडधोबड व वैचित्र्यहीन असें होतें.

आणि तें असें होतें यांत नवल करण्याजोगें कांही नाही; ती स्थिति स्वाभाविक आणि क्रमप्राप्तच होती. इ. स. १८०० ते १८६० या सुमारें ६० वर्षांच्या काळाला महाराष्ट्राचें तमोयुग म्हटलें असतां शोभेल. नाट्याचा उदय याच काळांत झाला व त्याच्या बुडाशीं मनोविनोदनाखेरीज दुसरा कोणताहि हेतु नव्हता. कोणतीही कला म्हटली की, मनोविनोदन हें तिचें उद्दिष्ट, केव्हाही झालें तरी असणारच हें खरें आहे. तथापि सुसंस्कृत आदर्शानुगामी व उच्च जीवनाची जाणीव असणाऱ्या लोकांचें मनोरंजन व आदर्शहीन असंस्कृत लोकांचें मनोरंजन यांत फार मोठा फरक असतो. लावण्या व छकडी यांच्यामध्येही प्रणय असतो आणि शाकुन्तलासारख्या नाटकांमध्ये प्रणयाचेंच आवाहन मुख्यतया केलेलें आहे. पण दोहोंच्या स्वरूपांत जमीनअस्मानचा फरक असलेला आपणास आढळेल. १८६० च्या पूर्वी आपला महाराष्ट्र तमोनिद्रेंत निमग्न होता. प्रमाद, आलस्य, निद्रा या तामस गुणांनी समाजास घेरलें होतें. जुन्या आदर्शांना समाज पारखा झाला होता व नवीन आदर्शांची समाजास ओळख झालेली नव्हती. पाश्चात्य आदर्शांची ओळख पटलेल्या कांही सुधारणेच्छूंनी मुंबई व पुणें येथे थोडीशी गडबड चालविली होती, परंतु तिचा आवाज बाहेर दूरवर पोंचूं शकत

नव्हता. जुन्या जमान्यांतला सरदार-इनामदारांचा वर्ग, त्यांच्या आश्रितांचा वर्ग व नव्या जमान्यांतील चाकरमान्या लोकांचा वर्ग मोठ्या प्रमाणांत रूढिग्रस्त, व्यसनासक्त व रिकामटेकडा असा बनलेला होता. या रिकाम-टेकडेपणांतूनच 'अललडुर्र' नाटकांचा उगम झाला. तमाशे, कीर्तनें व नायकिणींचें नाचगाणें, हीं परंपराप्राप्त करमणुकीचीं साधनें होतीं. परंतु या सरंजामदार व पांढरपेशा वर्गास हीं साधनें पुरीं पडेनात, इतकें रिकाम-टेकडेपणा या वर्गास लाभलें होतें. खेरीज वर उल्लेखिलेल्या सर्व करमणुकीचीं साधनें हीं परंपरेने तो तो धंदा करीत आलेल्या लोकांच्या हातांत होतीं. स्वराज्याच्या काळांतील लष्करी पेशा नाहीसा झाल्यामुळे सरदार-सरंजाम-दारांच्या पदरचा जो आश्रितवर्ग तो बेकार झालेला होता. पूर्वीच्या तरवारींचे जसे विळे कोयते बनले; तसेच पूर्वीच्या हशमांचे व स्वारांचे नव्या शांततेच्या जमान्यांत शागीर्द, आचारी, पाणक्ये, कारकून वगैरे बनले. बरेचसे लोक आपापल्या खेड्यांत जाऊन वतनें संभाळीत बसले. अशा लोकांना काम नांवाचेंच असे व रिकामा वेळ मुबलक असे. एवंच, हा वर्ग रिकामटेकडा व वाटेल तें करण्यास तयार अशा बेफिकीर वृत्तीचा समाजांत तयार असल्यामुळे श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब सांगलीकर यांच्या प्रेरणेवरून विष्णुदास भाव्यांनी पौराणिक नाटकांची सुरुवात केल्याबरोबर या नवीन निशाणा-खालीं तो त्वरेने गोळा झाला. पौराणिक नाटकांतले बरेचसे पार्टी दिवसा आचाऱ्याचें किंवा शागीर्दाचें काम करून रात्रीं सोंगें घेणारे असे असत हें पुष्कळांनी ऐकलें असेल.

अशा लोकांच्या मेळ्यांत उच्च आदर्शांची लागवड व जोपासना कशी होणार ? बहुधा प्रत्येक नाटक कंपनींत सूत्रधार हा जरा योग्यतेचा माणूस असे. तो गाणारा व थोडाबहुत व्युत्पन्नहि असे. तो स्वतः किंवा त्याच्या परिचयाचे कोणी थोडेबहुत संस्कृत शिकलेले गृहस्थ आख्यानांतील पदें तयार करीत व भाषणें रचीत. म्हणून इतकें तरी वाङ्मयात्मक स्वरूप या करमणुकीच्या प्रकारास आलें. भाषणें बहुधा सर्व नाटकांतून एका ठरीव छापाचींच असत. थोड्याबहुत व्यवस्थित व वरच्या दर्जाच्या मानलेल्या अशा ज्या कंपन्या असत त्यांमधून संवाद लिहून काढलेले असत व प्रॉम्टरची योजना असे. इतर

कंपन्यांतून पढविलेलें पाठ म्हणावें, किंवा तेंहि नसल्यास आयत्या वेळेस सुचेल तें ठोकून द्यावें असाच खाक्या असे.

परंतु आपल्या नाट्यकलेचा उगम अशाच ओबडधोबड प्रकारांतून झाला हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पुढे भव्य व गंभीर प्रवाहाने वाहणाऱ्या नाट्य-गंगेच्या या उगमाकडे आदरणीय तीर्थस्थान म्हणून आपण पाहिलें पाहिजे. या पौराणिक नाटकांनी फार कालपर्यंत महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचें मन-रंजन केलें. नाट्यकलेचीं अनेक मन्वंतरें पुढे शहरांतून झालीं--बुकिश नाटकें आलीं व गेलीं. संगीत नाटक आलें, सामाजिक नाटक आलें, तरीही, लहानसान गावांतून, खेड्यापाडयांतून पौराणिक नाटकांचे प्रयोग भरघोस चालत असत. या परंपरेवर खरा आघात एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस आलेल्या प्लेगने व दुष्काळाने केला. दुष्काळाने खेडींपाडीं उध्वस्त झालीं व प्लेगने गावोगाव हिंडणाऱ्या या नाटक कंपन्यांमध्ये कहर उसळाविला. पूर्वीची घडी विस्कटून गेली व हा पूर्वीचा करमणुकीचा प्रकारही लुप्त झाला.

पौराणिक नाटकांच्या या परंपरेमध्ये संस्कारक्षमता व सुधारणा करण्याची बुद्धि नव्हती असें मानण्याचें कारण नाही. इ. स. १८६० च्या सुमारास पौराणिक आख्यानांच्या जोडीला गद्यात्मक फार्स करून दाखविण्याची टूम सरसास सुरू झाली, हें मागे मीं सांगितलेंच आहे. हे फार्स कांही ऐतिहासिक, कांही अद्भुत कथात्मक असे असत. त्यांत बहुधा उत्कट रसात्मक असे तीव्र प्रसग व खदखदा हसविणारा विनोद अगर अचरटपणा भरलेला असे. 'झाशीवाली राणी लक्ष्मीबाई', 'नारायणराव पेशवे यांचा मृत्यु', 'थोरले माधवराव पेशवे', 'महम्मद तघलख' या ऐतिहासिक कथांवर आधारलेल्या खेळांप्रमाणेच सिंहासन बत्तिशी, वेताळ पंचविशी यांतून घेतलेल्या अद्भुत कथांवर आधारलेलेही कांही असत. कांही फार्सीना थोडें सामाजिक स्वरूपही असे. पडदे, सीनसीनरी, अभिनय इत्यादिकांमध्येही हळूहळू सुधारणा झालीच. पौराणिक नाटक कंपन्यांची सुधारणोन्मुखता एकच गोष्ट सांगितल्याने पटेल, ती ही की, पुढे पुढे पौराणिक नाटकांमध्ये किर्लोस्करांच्या संगीत नाटकांतील चालींवर रचलेलीं पदें ऐकावयास मिळणें मुळीच दुर्लभ नसे.

हीच पौराणिक नाटक कंपन्यांची प्रगतिपरता आपल्या महाराष्ट्रीय नाट्य-कलेला प्रगतीचा दुसरा मोठा टप्पा गाठण्याच्या कामीं उपयोगीं पडली, असें

म्हटलें असतां वावगें होणार नाही. हा प्रगतीचा मोठा टप्पा 'बुकिश' नाटकांचा होय. बुकांच्या स्वरूपांत प्रथम प्रसिद्ध होणारीं नाटकें तीं बुकिश नाटकें. प्रारंभीं पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होणारीं नाटकें सर्व गद्य होतीं, व पौराणिक नाटकें तर पद्यमय असत, म्हणून 'बुकिश' म्हणजे गद्यात्मक असाही अर्थ मनांत येऊं लागला. हीं बुकिश नाटकें म्हणजेच आपल्या नाट्यवाङ्मयाची खरी सुरुवात होय.

कालक्रमाने पाहिलें तर या 'बुकिश' नाटकांच्या सुमारें १० वर्षें अगोदर संस्कृत नाटकांचीं गद्यापद्यात्मक भाषांतरें मराठींत व्हावयास सुरुवात झाली होती. परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांचें 'वेणीसंहार' १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झालें. परंतु त्याहीपूर्वी १८५१ सालीं कृष्णमिश्राच्या 'प्रबोध चंद्रोदय' नाटकाचें भाषांतर अमरापुरकर व बापट या शास्त्रिद्वयाने केल्याचा दाखला सापडतो. असें जरी असलें तरी कलादृष्ट्या बुकिश नाटकांकडेच प्राधान्य येतें. बुकिश नाटकें बऱ्याच प्रमाणांत रंगभूमीवर आलीं व कांही अंशीं त्या दृष्टीनेच तीं लिहिलीं गेलीं होतीं असें म्हटलें तरी चालेल. संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें कांही प्रयोगांत आलीं, हें खरें; परंतु तीं बरींच उशिरा. व तीं मुळांत प्रयोगाच्या दृष्टीनें लिहिलेलीं दिसत नाहींत. वाचायला तीं किती ही चांगलीं वाटलीं तरी रंगभूमीवरील प्रयोगांत तीं बोजड व कंटाळवाणीं वाटल्याखेरीज राहणार नाहीत.

तात्पर्य, दोन चार तुरळक प्रयत्न सोडून दिले तर इ. स. १८६० हा नाट्यवाङ्मयाचा प्रारंभकाल म्हणून समजण्यास हरकत नाही. या सुमारास नाट्यकला वाङ्मयरूपाने प्रादुर्भूत झाली व तिची ही प्रवृत्ति पुढील अर्ध शतकभर एकसारखी वाढतच गेली.

अशा रीतीने नाट्यकला वाङ्मयस्वरूपांत प्रादुर्भूत होण्यास दोन कारणें झालीं. मध्यंतरीच्या वीस वर्षांत समाजाची अभिरुचि सुधारली होती, पूर्वीच्या ओबडधोबड पौराणिक खेळांवर सुसंस्कृत व सुशिक्षित समाजाची भूक भागेनाशी झाली होती, हें एक; व वीस वर्षांच्या परिचयामुळे नाट्य-कलेने समाजांतील सुविद्य, संभावित व विचारी लोकांचें लक्ष आपल्याकडे आकर्षून घेतलें होतें हें दुसरें. पूर्वीच्या काळांत नाट्यकला बहिष्कृत होती.

नटाचें तोंड पाहूं नये, असें शास्त्र असल्यामुळे विष्णुदास भाव्यांसारख्या गृहस्थाला बहिष्काराचा त्रास सोसावा लागला होता. ही परिस्थिति बदलत बदलत अखेर या थरावर आली, की नाटक मंडळ्यांचें कौतुक डॉ. भाऊ दाजी यांसारख्या समाजांतील श्रेष्ठपदस्थ व्यक्तींकडून होऊं लागलें. शाळा-कॉलेजांतून संस्कृत व इंग्रजी नाट्यवाङ्मयाचा व्यासंग जसजसा होऊं लागला तसतशी नाट्यकलेविषयी मनांत बसलेली परंपरागत अढी वितळून जाऊं लागली. उलट कालिदास, शेक्सपियर यांसारखे नाटककार आपल्या भाषेंत निपजावे, निदान त्यांच्या नाट्यकृतींच्या तर्जुम्यांनी आपल्या भाषेचें वाङ्मय भूषवावें अशी महत्त्वाकांशा तरुण सुशिक्षितांच्या मनामध्ये उद्भवूं लागली. या आकांक्षेने आपल्या नाट्यवाङ्मयास जन्म दिला.

इ. स. १८६० चा सुमार म्हणजे तमोयुगाचा अंत होऊन उषःकालच्या दिव्य प्रकाशच्छटांचा आविर्भाव होऊं लागण्याचा काळ होय. मुंबई विद्यापीठाची स्थापना नुकतीच होऊन चुकली होती. पुण्याच्या पाठशाळेंतून जुन्या शास्त्रज्ञानाबरोबरच इंग्रजीचेंही शिक्षण घेतलेलें शास्त्रीमंडळ चमकूं लागलें असून, आपल्या लेखनाच्या दीप्तीने महाराष्ट्राचें वायुमंडल प्रकाशित करूं लागलें होतें. जिल्ह्यांच्या मुख्य ठिकाणीं हायस्कुलें स्थापन झालीं होतीं अगर होण्याच्या मार्गांत होतीं. सुधारणेचे वारे सुटूं लागले होते; वृत्तपत्रांचा प्रसार होऊं लागला होता. इंग्रजी शिक्षणाबरोबर आलेल्या नव्या आदर्शांचा प्रसार जोराने सुरू झाला असून, पाश्चात्यांच्या चांगल्या व वाईट दोन्ही प्रकारच्या आचरणविशेषांचें अनुकरण होण्यास मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात झाली होती. त्याचबरोबर आपल्या जुन्या संस्कृतीची व परंपराप्राप्त आदर्शांची जाणीवही विचारी पुरुषांस थोडी थोडी होऊं लागली होती. पूर्वीच्या काळांत 'जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना' अशी जी सर्वांची स्थिति झाली होती, ती बदलून जुनें काय आहे तें पाहण्याची व पारखण्याची वृत्ति उत्पन्न होऊं लागली होती. या सर्व वृत्तींच्या परिणामामुळे एकीकडे स्वदेश, स्वेतिहास इत्यादिकांचा अभिमान लोकांच्या मनांत मूळ धरूं लागला होता, तर दुसरीकडे सुधारणेचा अभिनिवेश कित्येकांच्या मनांत संचरूं लागला होता. खोलपर्यंत बुडी मारून मूलगामी तत्त्वांस हात घालण्याचा प्रयत्न बहुधा कोणीच करीत नव्हता; परंतु पृष्ठभागावर लाटा मात्र जोरजोराच्या उठूं लागल्या होत्या.

या नेत्रोन्मीलनाच्या समयास आपलें नाट्यवाङ्मय जन्मास आलें. या काळांत, म्हणजे साधारणपणें १८६० ते १८८० पर्यंत निर्माण झालेल्या नाट्य-वाङ्मयांत वर उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व प्रवृत्ति बहुशः पृथक्रीतीनें प्रतिबिंबित झालेल्या दिसतात. आणि याच प्रवृत्ति अधिक विकसित व स्पष्ट स्वरूपांत पुढील पन्नास वर्षांत निर्माण झालेल्या नाट्यवाङ्मयांत अनुस्यूत झालेल्या आपणास दिसून येतात. सकृद्दर्शनीं आपणास असें वाटतें कीं अगदी सुरुवातीचें नाट्यवाङ्मय एकजिनसी, ओबडधोबड व स्थूलमानानें एकाच प्रवृत्तीचें द्योतक असें असेल; त्यांतील भिन्न प्रवृत्ति या मागाहून निर्माण झाल्या असतील. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. अगदी प्रारंभीच्या काळांतही पौराणिक नाटकें झालीं, सामाजिक झालीं. ऐतिहासिक नाटकेंही थोडींबहुत निपजलीं; अद्भुत कथात्मक नाटकें तर होतींच; एका बाजूस देशाभिमानी व धर्माभिमानी, तर दुसऱ्या बाजूस सुधारणावादी व अनुकरणप्रेमी असे परस्परविरुद्ध गट या काळांतील नाटककारांत जरी स्पष्टतया दिसले नाहीत, तरी ते बीजरूपाने होतेच.

नाट्यवाङ्मयास प्रारंभ संस्कृत नाटकांच्या भाषांतराने झाला हें वर नुकतें सांगितलेंच आहे. इंग्रजीपेक्षा संस्कृत अधिक जवळचें. संस्कृत साहित्यामध्ये मुरलेली पुण्याच्या पाठशाळेंतून तयार झालेली शास्त्रीमंडळी याच सुमारास वाङ्मयसेवेस सिद्ध झालेली होती व त्यांच्याहून कांहींसे वडील असलेल्या परशुरामपंत तात्या गोडबोल्यांचें नेतृत्व त्यांना मिळालेलें होतें. खुद्द तात्यांनीं वेणीसंहार (१८५७), उत्तर-रामचरित (१८५९), शाकुंतल (१८६१), मृच्छकटिक (१८६२) हीं नाटकें मराठींत उतरलीं; कृष्णशास्त्री राजवाडे व गणेशशास्त्री लेले या दोघांच्याही नांवावर अशींच प्रत्येकीं तीन चार नाटकें नमूद आहेत. हे सर्वजण व्युत्पन्न व रसिक पंडित होते. यांची भाषाशैली भारदस्त व कवितांची धाटणी हृद्य आहे. तथापि प्रयोगोपयोगी नाट्यकलेचें उद्दिष्ट डोळ्यांपुढें ठेवून त्यांची रचना झाली नसल्याने खऱ्या-खुऱ्या नाट्यवाङ्मयांत यांची गणना करणें जरा धाडसाचेंच ठरेल. यांचे प्रयोग करण्याचे जेव्हा प्रयत्न झाले तेव्हा यांच्या रचनेंत पुष्कळ बदल करून यांच्या रंगावृत्त्या निराळ्या करून घ्याव्या लागल्या.

अभिनव आदर्श निर्माण करणारा मराठीचा पहिला खराखुरा नाटककार

विनायक जनार्दन कीर्तने हा होय. यांच्या 'थोरले माधवराव पेशवे' (१८६१) या नाटकापासून मराठी नाट्यवाङ्मयाचा आरंभ गणण्याचा प्रघात आहे, आणि तो रास्तच आहे. हें नाटक ऐतिहासिक आहे हें उघडच आहे. थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीतल्या बहुतेक महत्त्वाच्या व हृद्य प्रसंगांचा चित्रपट या नाटकाच्या द्वारा नाटककाराने दाखविला असून, त्या धीरोदात्त वीर पुरुषाविषयी नितान्त आदरभाव प्रकट केला आहे. नाट्यवाङ्मयाच्या ऐतिहासिक शाखेचा पाया या नाटकाने उत्तम रीतीने घातला. कीर्तन्यांचें दुसरें नाटक 'जयपाळ' (१८६५) ही एक कल्पनारम्य कथा ('रोमान्स') आहे. कीर्तन्यांची प्रौढ व गोड भाषाशैली अधिकच सौंदर्याने विलसतांना या नाटकांत दिसते. शृंगार, करुण, अद्भुत या रसांचा आविर्भाव व ढोबळ स्वभाव-विशेषांचें ठळक चित्रीकरण कीर्तने यांस चांगलें साधलें आहे. संवाद रेखीव व चटकदार, प्रवेशांची रचना चढत्या रसोत्कर्षाची, इत्यादि कीर्तन्यांच्या रचनेंतील गुणविशेष त्यांची प्रतिभा नाट्यानुकूल होती हें निश्चितपणें दर्शवितात. त्यांनी आपलें नाट्यलेखन असेंच पुढे चालविलें नाही हें मराठी नाट्यवाङ्मयाचें दुर्दैव होय.

ऐतिहासिक नाटकांची व कल्पनारम्य (Romantic) नाटकांची अशा दोन प्रवृत्ति कीर्तने यांच्यापासून सुरू झाल्या, हें आपण पाहिलें. सामाजिक नाटकांत अग्रपूजेचा मान महादेव बाळकृष्ण चितळे, भाजेकर, यांच्या 'मनोरमा' (१८७१) या नाटकाकडे जातो. या नाटकांतील अश्लीलपणाचा दोष मान्य करूनही निबंधमालाकारांनी यांतील संविधानकाचें चातुर्य व भाषणांचा चटकदारपणा या गुणांस्तव याची उत्कृष्ट नाटकांत गणना केली आहे. सांसारिक दृश्यें चटकदार रीतीने दाखवून त्यांच्या द्वारा सामाजिक प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याची जी रीत या नाटककाराने अवलंबिली आहे, तीच आजतागायत अमलांत असलेली आपल्याला दिसेल. देखावा बदलला, प्रश्नही बदलले असतील, परंतु ती पद्धत कांही बदललेली नाही.

बंगाल्यांतील निळीच्या मळ्यांवरील मजुरांच्या दारुण स्थितीचें चित्र वठविणारें 'नीलदर्पण' हें भाषांतरित असलें तरी अर्धवट राजकीय प्रश्नावरील नाटक म्हणून येथे उल्लेखनीय वाटतें.

अगदी प्रारंभापासूनच नाट्यवाङ्मयांत या निरनिराळ्या प्रवृत्तींचा उद्भव झालेला आपण याप्रमाणे पाहिला; परंतु खरीं 'बुकिश' म्हणून जीं नाटकें गाजलीं तीं हीं नव्हेत. इंग्रजी नाटकांच्या रूपांतरांना बुकिश असें विशेषें- करून म्हणत असत. महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांचें त्यांच्या मरणानंतर प्रसिद्ध झालेलें 'अथेल्लो' (१८६७). का. गो. नातू यांचें 'विजयसिंग' (ज्यूलियस सीझर) (१८७२), नीलकंठ विनायक कीर्तने यांचें 'टॆंपेस्ट', हे या क्षेत्रांतले पहिले-वहिले प्रयत्न होत. परंतु प्रयोगद्वारा प्रख्यातीस आलेलीं 'बुकिश' नाटकें बजाबा रामचंद्र प्रधान यांचें 'भ्रांतिकृत चमत्कार' (शेक्सपियरचें Comedy of Errors, १८७७) व विष्णु मोरेश्वर महाजनींचें 'तारा' (Cymbeline, १८७७) हीं होत. हे दोघेही वऱ्हाडांतले राहणारे. पूर्वीपासून पौराणिक खेळ करणारी इचलकरंजीकर नाटक कंपनी वऱ्हाडांत गेली असतां, तेथे हीं दोन नाटकें तिने बसविलीं व तेथून प्रयोग करीत ती मुंबईस आली. मुंबईस इंग्रजी शिकलेला समाज पुष्कळ असल्यामुळे तेथे या नाट्यप्रयोगांचा फारच बोलबाला झाला. 'तारा' नाटकावर अभिप्राय लिहितांना निबंधमालाकार म्हणतात:—

"प्रस्तुत नाटकाचा तिसरा उपयोग" शास्त्रीबुवा म्हणतात, "नाटक मंडळीस. यांची सुधारणा करण्याकडे आपल्या नवीन मंडळीनें म्हणण्यासारखें कांहींच लक्ष पुरविलें नसल्याकारणानें त्यांच्याच अकलेनें जेथपर्यंत मजल पोहोंचवेल तेथपर्यंत त्यांनीं पोहोंचविली आहे. या मंडळीची मुख्य उणीव म्हटली म्हणजे नाटकाची होय. आजपर्यंत एकंदर लोकांचें सज्ञान दशेंत विशेष पुढें पाऊल नसल्यामुळें व इंग्रजी सुधारणुकेचीं जीं नाट्यप्रभृति अंगें त्यांशीं चांगलासा परिचय नसल्यामुळें "रावणराज्यमहाराज", "अल-ल-ल" वगैरे प्रकार शोभून गेले. पण यापुढें वरील धांगडधिंगा खपला जाणार नाहीं. अलीकडील अभिरुचीस वरच्यापेक्षां कांहीं खुबीचा प्रकार पाहिजे. तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुतसारखीं नवीन नाटकें झालीं असतां फार उपयोग होणार आहे." यावरून सुशिक्षितांची नवी पिढी नाट्यक्षेत्रांत नव्या मनूची कशी अपेक्षा करीत होती व बुकिश नाटकांनी त्यांची ही भूक बऱ्याच प्रमाणांत कशी भागविली हें लक्षांत येतें.

विनायकराव कीर्तने यांनी एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिकत असतां

विसाव्या वर्षी 'थोरले माधवराव पेशवे' हें नाटक लिहिलें, चितळ्यांनी डेक्कन कॉलेजांत शिकत असतां 'मनोरमा' लिहिलें, महाजनीही 'तारा' नाटक लिहिण्याच्या वेळेस जेमतेम २५ वर्षांचे असतील. त्या वेळच्या तरुण पिढी-च्या मनामध्ये नाट्याविषयीं कसा उत्साह संचरला होता याचें हीं उदाहरणें उत्कृष्ट रीतीनें दिग्दर्शन करितात.

बुकिश नाटकांच्या उलट म्हणजे पौराणिक नाटकें. त्यांना कोणत्याच काळांत तोटा नाही! पूर्वीच्या धांगडधिंग्याच्या अवस्थेंतून पौराणिक नाटकें हीं हळूहळू उत्क्रांत होत लिखित वाङ्मयाचें स्वरूप धारण करण्यापर्यंत त्यांनी १८६० च्या सुमारास मजल मारली होती. पौराणिक आख्यानांवर वाङ्मयात्मक नाटक रचण्याचा पायंडा एकदा पडल्यानंतर त्यांच्या निपजेंत कधीही खळ पडला नाही. विनायकशास्त्री नातू, रावजी बाळकृष्ण लेले हे त्या काळांतले बरीच प्रभूत रचना करणारे नाटककार या नात्यानें उल्लेखनीय आहेत.

अशा रीतीनें १८६० ते १८८० या काळास नाट्यवाङ्मयांतील भिन्नभिन्न प्रवृत्तींच्या सुरुवातीचा काळ असें म्हटल्यास शोभेल. या प्रवृत्तींचा पुढील विकास आतां आपल्याला पाहावयाचा आहे. क्रमविकास कोठे कोठे व कसकसा होत गेला व क्रांति कोठकोठे झाली याचें निरीक्षण करून तंत्रदृष्ट्या नाटकाचें स्वरूप भिन्नभिन्न स्थलीं व कालीं कसकसें बदलत गेलें हेंही आपणास लक्षांत घ्यावें लागेल.

प्रथम १८८० सालींच आपण एका महान् क्रांतीच्या उंबरठ्यांत येऊन पोंचतों इ. स. १८८० सालच्या दिवाळींत अण्णा किर्लोस्करांनी पुणें येथें आपल्या संगीत शाकुंतलाचा (अंक १-४) पहिला प्रयोग केला.

किर्लोस्करांच्या पूर्वी सोकर बापूजी त्रिलोकेकरांनी संगीत नाटकास सुरुवात केली असें प्रतिपादन करण्यांत आलें आहे. किर्लोस्कर व त्रिलोकेकर यांच्या काळांत एक दोन वर्षांचाच फरक आहे. पण किर्लोस्करी संगीत नाटकां-सारखीं संगीत नाटकें त्यापूर्वीही रचण्यांत व रंगभूमीवर आणण्यांत आलीं होतीं की काय हा संशोधनीय विषय आहे. कांही झालें तरी किर्लोस्करांनी घडवून आणलेली क्रांति ही मुख्यतः या नाटकाच्या रचनापद्धतींतील क्रांति नव्हे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. जुन्या विष्णुदासप्रणीत पौराणिक

खेळांत भिन्न भिन्न पात्रांस पदें नसत, सूत्रधारच नाटकांतील सर्व गाणीं गात असे, हें खरें. परंतु मध्यंतरीच्या ३७ वर्षांत पौराणिक खेळांच्या रचनेंत प्रगति पुष्कळच झाली होती व भिन्न भिन्न पात्रांच्या तोंडीं पदें घालणें, ही गोष्ट १८८० सालीं अगदीच अभिनव किंवा अकल्पनीय नव्हती, हें निश्चित. तेव्हां किर्लोस्करांचें अलौकिकत्व दर्शवितांना या मुद्द्यावर जो जोर देण्यांत येतो, तो सर्वस्वीं यथार्थ नाही. किर्लोस्करांचें अलौकिकत्व पूर्वी कधीही एकत्र न झालेल्या भिन्न भिन्न गोष्टींचा समवाय घडवून आणण्यामध्ये होतें, गाण्याची सर्व मुख्य भूमिकांवर विभागणी ही त्यांतली एक गोष्ट होय. अण्णांचें मुख्य नाटक सौभद्र पाहिलें तर त्यांत काय दिसून येतें? नाटक पौराणिक, परंतु त्यांत सध्याच्या समाजांतील सुखवस्तु कुटुंबांत दिसून येणाऱ्या रम्य सांसारिक दृश्यांचा समावेश, रम्य चालींवरील गोड व समजण्यास सोप्या अशा पदांची रेलचेल करूनही रसोत्कर्षाची कमान चढती ठेवतील अशा रीतीने रचलेले नाट्यपूर्ण प्रवेश, कथानकांत रहस्यमयता उत्पन्न करण्यासाठी कारस्थान घालूनही प्रेक्षकांच्या बुद्धीस मुळीच ताण पडणार नाही अशा रीतीने केलेली त्याची उकल या गुणसमुच्चयामुळे सौभद्र नाटकाने प्रेक्षकांची ताबडतोब पकड घेतली. शाकुंतल नाटक तर कालिदासाचेंच! त्याच्या अण्णांनी केलेल्या गोड भाषांतराने प्रेक्षकांच्या मनावर कबजा केला, हें साहजिक होतें. तत्कालीन सुखासीन सुशिक्षित समाज अशाच नाटकांसाठी आसुसलेला होता. किर्लोस्करांचीं नाटकें म्हणजे चांगलें नाट्य व उत्तम गाणें यांचें मिश्रण आहे. आणि नायकिणींच्या गाण्यास ग्राम्य व त्याज्य मानूं लागलेल्या समाजास त्याच्या बदलीं कोणती तरी करमणूक पाहिजेच होती. ती भूक किर्लोस्करांच्या गायनप्रधान नाट्याने उत्तम रीतीने भागविली.

हें अण्णांच्या नाटकांसंबंधी झालें. रंगभूमीवरील प्रयोगामध्येही अशाच अनेक निवडक गोष्टींचा पूर्वी कधीही न दिसलेला समवाय जमवून आणला होता. उत्कृष्ट गाणारीं व बराच चांगला अभिनय करणारीं रूपवान पात्रें, मुंबईच्या पारशी नाटककंपन्यांच्या धर्तीवर भपकेदार पडदे व सीनरी, उंची वेषभूषा, मालक मॅनेजरांची रुआबदार वागणूक, प्रसिद्ध व प्रतिष्ठित व्यक्तींशीं परिचय इत्यादि विशेषांमुळे हें प्रकरण कांही अगदीं न्यारेंच आहे, अशी बहुजन-

समाजाची समजूत होऊन त्यांच्या मनावर या प्रकरणाचा एकदम विलक्षण पगडा बसला. या प्रयोगविषयक बाबतींच्या तपशिलांत आपल्याला शिरण्याचें कारण नाही. नाट्यवाङ्मयाच्या विकासक्रमांत किर्लोस्करांनी कोणत्या गोष्टी नवीन आणल्या हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे झालें. पौराणिक नाटक पूर्वी होतेंच; गायनाची अनेक पात्रांवर विभागणी करण्याची कल्पना देखील सर्वस्वीं अभिनव नव्हती. किर्लोस्करांनी सुपरिचित व सुंदर पौराणिक कथानकें, रम्य सांसारिक दृश्यें, उत्कृष्ट गाणें व उच्च दर्जाचें नाट्य या सर्व गोष्टींचें एकत्रीकरण घडवून आणलें यांत त्यांचें वैशिष्ट्य आणि त्यांच्या यशस्वितेचें रहस्य साठविलेलें आहे.

इ. स. १८८० ते १९०० हा यापुढील २० वर्षांचा टप्पा. या काळांत महाराष्ट्रांत नाट्याची कल्पनातीत भरभराट झाली. हा वीस वर्षांचा कालखंड महाराष्ट्राच्या इतिहासांत सर्वच दृष्टींनी विशेष महत्त्वाचा गणला जाईल. महाराष्ट्रांतील पांढरपेशा वर्गाच्या उत्कर्षाचा, भरभराटीचा व वर्चस्वाचा हा काळ होय. राजकीय, सामाजिक व धार्मिक ध्येयवाद या काळांत उदय पावत होता. पाश्चात्यांचे जीवनाचें आदर्श जसेच्या तसे आपणास घेतां येत नाहीत व घेणें इष्टही नाही, हें दिसून येऊं लागलें होतें. आपल्या जुन्या परंपरागत आदर्शांच्या संशोधनाला व निरीक्षणाला त्यामुळे या काळांत अधिकच जोर चढला होता. अर्थातच जुन्या-नव्यांचा झगडा या काळांत निकराला जाऊन त्यांच्यामधील कलहाने सर्व वातावरण व्याप्त होऊन गेलें होतें. आणि असें विरोधाभासात्मक दृश्य दिसून येऊं लागलें होतें की, नव्या आंग्ल शिक्षणाने आपलें जुनें वाङ्मय, जुना धर्म, जुन्या परंपरा याविषयीचा अभिमान सुशिक्षितांच्या मनांत जागृत होऊन ते जुन्या शास्त्रिमंडळापेक्षाही अधिक जबरदस्त असे नव्या सुधारणेचे प्रतिपक्षी म्हणून समारांगणांत उभे ठाकले होते. त्यांनी आपली वादपटुता, आपलें आधुनिक शास्त्रांचें ज्ञान आणि देशाभिमानाच्या भावनेने उसळणारा आपला उत्साह जुन्या पक्षाच्या मदतीला आणल्यामुळे त्या पक्षाचें पुढारीपण त्यांच्याकडे चालून आलें आणि त्यांनी त्या काळापुरता तरी सुधारणा पक्ष हतबल करून टाकला यांत संशय नाही. तात्पर्य, १८८० ते १९०० हा एक प्रकारें सुधारणावादाच्या प्रतिक्रियेचा काळ असें म्हटलें असतां शोभेल. या काळांत सामाजिक ध्येयवाद आगरकरांच्या द्वारें व्यक्त होत होता, धार्मिक ध्येयवाद

रानड्यांमध्ये अवतीर्ण झाला होता, तर राजकीय ध्येयवाद टिळकांच्या मुखाने बोलत होता. या तिघांच्या उद्गारांनी व उद्योगांनी त्या काळचें वातावरण भरून गेलें होतें.

या सर्व खळबळीचें, विशेषेंकरून सुधारणावादाच्या प्रतिक्रियेचें प्रतिबिंब तत्कालीन नाट्यवाङ्मयांत मुबलक रीतीने पडलेलें आपणास दिसून येतें. नाट्यवाङ्मयाची प्रत्येक शाखा तर या काळांत भरभराटलीच; पण त्यांतल्या त्यांत सामाजिक शाखेला इतका बहर आला की, त्याची कल्पनाही आज कदाचित् आपल्याला करतां येणार नाही. त्या काळाचा जो इतिहास सर्वसाधारणपणें सांगण्यांत येतो त्यावरून आपणास असें वाटण्याचा संभव आहे की, किर्लोस्करांची पौराणिक संगीत नाटकें व शाहूनगरवासीची त्राटिका, विकारविलसित इत्यादि कांही गद्य नाटकें, याखेरीज लक्षांत घेण्यासारखें असें त्या काळांत कांही झालेंच नाही. परंतु खरा प्रकार फार निराळा आहे. खुद्द संगीतांतच किर्लोस्करांचें अनुकरण करणाऱ्या किती तरी कंपन्या निघाल्या व प्रसंगविशेषीं किर्लोस्करांच्या नाट्यप्रयोगांची बरोबरी करणारे– किंबहुना त्यांवर ताण करणारे प्रयोग त्यांनी करून दाखविले. डोंगरे यांची नाटक मंडळी, वाईकर संगीत मंडळी, नाट्यानंद संगीत मंडळी या मंडळ्यांनी आपल्या पौराणिक संगीत नाटकांच्या द्वारें किर्लोस्कर कंपनीशीं चांगलीच स्पर्धा चालविली होती हें तत्कालीन इतिहासांत नमूद आहे. नाट्यानंद कंपनीने देवलांचें 'मृच्छकटिक' प्रथम प्रयोगांत आणलें. डोंगरे यांचें 'संगीत इंद्रसभा' हें नाटक कांही काल अण्णांच्या सौभद्राच्या बरोबरीने प्रख्यातीस चढलें होतें.

परंतु केवळ किर्लोस्करी वळण त्या काळीं जोरजोराने गिरविण्यांत येत होतें एवढेंच नव्हे; 'बुकिश' नाटकांची परंपराही तितक्याच जोमाने सुरू होती. वासुदेव बाळकृष्ण केळकर यांचें त्राटिका (Taming of the Shrew) आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांचें विकारविलसित (Hamlet) हीं तर प्रसिद्धच आहेत. परंतु याखेरीज इंग्रजी नाटकांचीं– विशेषतः शेक्सपियरच्या नाटकांचीं– किती तरी भाषांतरें या काळांत करण्यांत आलीं. ही सर्वच रंगभूमीवर आलीं असें नाहीं. तथापि त्यांतलीं बरींच आलीं हें निर्विवाद. खुद्द केळकरांनीच 'वीरमणी व शृंगारसुंदरी' हें Antony and Cleopatra चें

भाषांतर केलें, महाजनींनी 'मोहविलसित' (Winters Tale) आणि 'वल्लभानुनय' (All's Well That Ends Well) हीं दोन रूपांतरें लिहिलीं. शंकर मोरो रानडे यांनी King Lear चें ' अतिपीड-चरित ' हें रूपांतर केलें.

पौराणिक संगीत नाटकांचा व भाषांतरित 'बुकिश' नाटकांचा प्रवाह पुष्कळ विस्तीर्ण झाला असला तरी तो संथपणानें वाहत होता. सामाजिक नाटकांचा प्रवाह उसळत, खळखळाट करीत सभोवतालचें वातावरण दुमदुमून टाकीत दौड करूं लागला. पौराणिक नाटकांस गाण्याची तरी जोड असे; बुकिश नाटकें बहुधा चांगल्या विद्वानांनी लिहिलेलीं व चांगल्या इंग्रजी नाटकांवरून उतरलेलीं असल्याकारणाने तीं ठाकठिकीने रचलेलीं व कथानक, भूमिका, भाषाशैली या बाबतींत बरींच वरच्या दर्जाचीं असत. परंतु सामाजिक नाटकें वाटेल तशीं लिहिलीं जात, तरी त्यांना प्रेक्षकांचा तुटवडा पडत नसे, एवढेंच नव्हे तर तीं समाजांत मोठीच खळबळ उडवून देण्यास समर्थ होत. याचें कारण त्यांत प्रतिपादिलेले विषय समाजाच्या तत्कालीन जीवनास स्पर्श करणारे व म्हणूनच वाचकांच्या भावना उत्तेजित करणारे असत, हें होय. हे विषय आता मागे पडले आहेत; कला व तंत्र या दृष्टीने पाहतां हीं नाटकें विशेष उच्च दर्जाचीं झालीं आहेत असेंही नाही. तथापि, वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने त्यांचें मूल्य फार आहे. यास्तव त्यांचा थोडासा तरी परिचय येथे करून दिलाच पाहिजे.

स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, बालविवाह, स्त्रीपुनर्विवाह, संभोगसम्मतीचें वय, आधुनिक शिक्षणाच्या योगाने माजलेलें दौर्बल्य व दुराचार हे त्या काळांतील चर्चेचे व वादाचे विषय होत. त्या वेळचीं सामाजिक नाटकें अशाच विषयांचा परामर्श घेण्याकरितां लिहिलीं गेलीं. त्या काळांतील बहुजनसमाज जुन्याचा अभिमानी व सुधारणेस विरोधी असल्यामुळे सुधाणांचें छिद्रान्वेषण करणारीं नाटकेंच लोकप्रिय होत. अर्थात् बहुतेक सामाजिक नाटकेंच सुधारणेचें अतिरिक्त व विपर्यस्त स्वरूप दाखवून तिचा निषेध करणारीं अशींच निघालीं. अण्णा मार्तंड जोशी यांनी पुनर्विवाहाचें मंडन करण्याकरितां लिहिलेल्या सं. सौभाग्य रमा (१८८५) या नाटकासारखीं थोडीं !

या काळांत उद्भवलेल्या बहुतेक सामाजिक प्रश्नांचें आपल्या सनातनी मतांस अनुसरून विवेचन करणाऱ्या व त्या काळांत प्रख्यातीस आलेल्या एका गुणी नाटककाराचें नांवही आज कोणाच्या लक्षांत राहिलेलें दिसत नाही. सामान्य बहुश्रुत वाचक तर राहोच, पण नाट्यवाङ्मयाचें ऐतिहासिक पर्यालोचन करणाऱ्या मोठ्या मोठ्या लेखकांच्या नजरेंतून देखील तें सुटलेलें दिसतें. तस्मात् त्याचा थोडासा उल्लेख येथे करून त्याच्या नाट्यकृतीं-विषयी माहिती देण्याचें योजिलें आहे.

नारायण बापूजी कानिटकर हे खरोखरीच मराठींतील एक दांडगे नाटक-कार होऊन गेले. १८८० ते १९१७ या कालखंडांतील गद्य नाटयाचे ते सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधि होत असें म्हटल्यास चिंता नाही. त्यांनी केवळ सामाजिकच नाटकें लिहिलीं असें नाही. त्यांची दृष्टि चौफेर होती. देश-स्थितीसंबंधाने जे जे खळबळ उडविणारे प्रसंग त्यांच्या आठवणींत घडले त्यांना त्यांनी नाटकांत गोवण्याचा यत्न केला. उसळत्या भावना, तडफेची भाषा, अतिरेकी वर्णनें, प्रतिपक्षावर सडकून प्रहार करण्याची हौस– इत्यादि त्या काळचे विशिष्ट गुण त्यांच्या नाटकांत भरपूर आढळतात. विस्काळित रचना, कलागुणांची उपेक्षा इत्यादि दोषही त्या वेळच्या सर्व सामान्य नाटककारांत दिसून येणारेच आहेत. सारांश, सर्व दृष्टींनीं पाहतां त्या कालच्या प्रवृत्तींचें प्रतिबिंब आपल्या मनावर उठविणारा कानिटकरांसारखा प्रतिनिधि आपणास दुसरा आढळणार नाहीं.

'तरुणी शिक्षण नाटिका' (१८८६) या त्या काळीं ज्याच्या त्याच्या तोंडीं झालेल्या नाटकाचे कानिटकर हे कर्ते होत. एका विशिष्ट काळांत अतोनात लोकप्रिय झालेलीं जीं कांहीं नाटकें मराठींत झालीं, त्यांपैकी हें एक होय. आधुनिक शिक्षणामुळे एका घराण्यांतील स्त्रिया (व पुरुषही) स्वच्छंदी व उन्मार्ग-गामी निघाल्यामुळे त्या सर्व घराण्याची कशी वाताहत झाली याचें या नाटकांत प्रामुख्यानें वर्णन केलें आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे पुरुष दारूबाज व बाहेरख्याली होतात व स्त्रिया बेफाट, उन्मार्गगामी होतात असें एका बाजूने नाटककाराने दाखविलें असून, दुसऱ्या बाजूने जुन्या पद्धतीने राहणाऱ्या धर्माभिमानी सुशिक्षित दांपत्याचें वर्तन किती सोज्ज्वळ व उत्कृष्ट असतें हेंही दाखवून,

विरोधदर्शनाने येणारा उठाव साधला आहे. नाटकाचें कथानक साधेंच, प्रतिपादन रोखठोक, निर्भीड व सणसणीत असें असल्यामुळे नाटकांतील विस्कळीतपणा, एकसूत्रीपणाचा अभाव वगैरे दोष खपले जाऊन नाटक तात्काळ लोकप्रिय झालें. कानिटकरांचें 'संमति कायद्याचें नाटक' (१८९२) हें कलादृष्टया अधिक चांगलें व परिणामकारक आहे. कथानक एकसूत्री व सुसंघटित, शेवट करुणरसपूर्ण व हृदयद्रावक, प्रतिपाद्य विषय त्या वेळीं अत्यंत जिव्हाळ्याचा वाटणारा, यामुळे हेंही नाटक लोकांना आवडलें होतें. संमति-वयाच्या कायद्यांतील कलमांमुळे एका तरुणाच्या संसाराचा कसा सत्यानाश झाला हें यांत दाखविलें आहे.

सामाजिक प्रश्नांप्रमाणेच राजकीय बाबतींकडेही कानिटकरांची दृष्टि होती. बडोद्याचे मल्हारराव महाराज यांजवर जो सुप्रसिद्ध विषप्रयोगाचा खटला झाला त्यावर त्यांनीं एक नाटक लिहिलें. १८८८ च्या सुमारास गाजलेलें जें क्रॉफर्ड प्रकरण त्यावर 'न्यायविजय' हें नाटक लिहिलें. या नाटकांत त्यांची देशप्रीति, न्यायप्रीति व देशस्थितिविषयक उदात्त विचार व्यक्त झाले आहेत. कलादृष्टयाही नाटक सुंदर वठलें आहे.

त्या काळांतील पांढरपेशा वर्गाच्या मनामध्ये उसळूं लागलेला देशाभिमान इतिहासस्मरणाच्या द्वारा व्यक्त होत होता, हें शिवाजी-उत्सवावरून जसें व्यक्त होतें, तसेंच तें ऐतिहासिक नाटकाच्या द्वारें व्यक्त होतें. इतर सर्व प्रवृत्तींप्रमाणेच ऐतिहासिक नाटकें लिहिण्याची प्रवृत्तीही या काळांत जोरावली. खुद्द कानिटकरांनी 'राजा शिवाजी', 'बाजी देशपांडे', 'बाजीराव-मस्तानी' इत्यादि ऐतिहासिक नाटकें लिहिलीं. या बाबतींतही ते तत्कालीन प्रवृत्तीचे प्रतिनिधि ठरतात.

सामाजिक प्रश्नांवर जुन्या पक्षाची बाजू घेऊन आपल्या उपहासप्रचुर लेखणीचा कडाका उडविणारे दुसरे नाटककार म्हणजे नारायण हरि भागवत हे होत. त्यांच्या 'मोर एल्एल्. बी. प्रहसन' या नाटकाचें नांव तरी महाराष्ट्र वाङ्मयांत चिरस्थायी झालेलें आहे यांत शंका नाहीं. असेच आणखी कित्येक नाटककार त्या काळांत होऊन गेले.

आणखी एकाच व्यक्तीचा उल्लेख करून या काळाचें विवरण आपण आटपतें

घेऊं. ती व्यक्ति म्हणजे शंकर मोरो रानडे ही होय. नाटकाला आपलें जीवन वाहिलेले हे गृहस्थ होते. नाटकासाठी यांनी काय केलें, हें विचारण्यापेक्षा काय केलें नाही असें विचारणेंच अधिक योग्य ठरेल. यांनी अनेक नाटकें स्वतः लिहिलीं, दुसऱ्यांकडून लिहविलीं, नाट्यकथार्णव नांवाचें मासिक कित्येक वर्षें चालविलें, नाटकांत कामें केलीं, दुसऱ्यांच्या नाटकांनी मदत केली—सारांश, नाटकापायीं आपलें आयुष्य त्यांनी वाहिलें होतें. त्या काळीं नाटकाचे नादी असे कित्येक गृहस्थ निघाले त्यांचा शंकर मोरो रानडे हा श्रेष्ठ नमुना होय. लॉर्ड रिपनने स्थानिक स्वराज्याचे जे हक्क लोकांस दिले त्यांवर 'अधिकारदानविवेचना ऊर्फ स्थानिक स्वराज्याविषयीं वाटाघाट' हें नाटक त्यांनी लिहिलें व त्याच सुमारास गोऱ्या लोकांचा न्याय करण्याविषयी जें इल्बर्ट बिल येऊं पाहत होतें, त्याविषयी 'गौर न्यायमीमांसा ऊर्फ ज्यूरिसडिक्शन बिल' हें नाटक रचिलें. आणखी अनेक भाषांतरित, अनुवादात्मक नाटकें त्यांनी लिहिलीं. हे एका बैठकीला एक नाटक लिहीत अशी यांची ख्याति होती.

असा हा उसळत्या नाट्यप्रेमाचा व नादीपणाचा काळ १८९७ च्या सुमारास संपला. या काळाच्या अखेरीस प्लेग व दुष्काळ यांनी समाजाची पूर्वीची सर्व घडी विसकटून टाकली. समाजाचा विचारसंघात, भावना व दृष्टिकोन यांमध्ये मोठाच परिवर्त झाला. नाट्याच्या बाबतींत पाहतां दोन तीन फरक झालेले ठळकपणें दृष्टोत्पत्तीस येतात. खेडोपाडीं व गावोगावीं हिंडणाऱ्या पौराणिक नाटक मंडळ्या या प्लेगच्या व दुष्काळाच्या झपाट्याने नेस्तनाबूद होऊन गेल्या ही पहिली मोठी गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत ग्रामीण जनसमूहाची करमणूक करण्याचें काम या पौराणिक खेळ करणाऱ्या कंपन्यांनीच संभाळलें होतें. यापुढे त्या नष्टप्राय झाल्या व त्यांची जागा कांही अंशाने मा. ना. पाटणकर यांची पाटणकर संगीत नाटक मंडळी किंवा राणे यांची राजापुरकर संगीत नाटक मंडळी या व अशा प्रकारच्या कंपन्यांनी घेतली. दुसरा मोठा परिवर्त म्हणजे प्रचलित सामाजिक, राजकीय वगैरे विषयांवरील भावनांची खळबळ नाटकांच्या द्वारें व्यक्त करण्याच्या प्रवृत्तीस एकदम आळा बसला. सामाजिक व प्रचलित चर्चात्मक (Topical) नाटकांच्या प्रवाहास एकदम खंडच पडला असें म्हणण्यास हरकत नाही. यापुढे प्रवृत्ति सुरू झाल्या

त्या अधिक गंभीर व व्यापक अशा होत्या. यापुढे त्यांचेंच निरीक्षण आपणास करावयाचें आहे.

यापुढील काळांत इ. स. १८९७ पासून १९२० पर्यंतचा नाट्यवाङ्मया-पुरता एक कालखंड कल्पिल्यास चालेल. या काळांत साधारणतः एकाच प्रवृत्तीचा ओघ चालत होता. कालानुसार बदल होत गेला. परंतु तो बदल क्रांतीच्या स्वरूपाचा नव्हता. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, नरसिंह चिंतामण केळकर व राम गणेश गडकरी हे या काळांतील प्रमुख नाटककार होत. यांच्या मानानें खालच्या पायरीवर वासुदेवशास्त्री खरे, वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर, दामोदर हरि नेवाळकर, अनंत वामन बर्वे प्रभृति अनेक नाटककारांची श्रेणी लागते, तिचा पुरता नामनिर्देश करण्यासही आपणास येथे सवड नाही.

इ. स. १८९७ च्या सुमाराचा काळ म्हणजे देवलांच्या सद्दीचा ऱ्हास व श्रीपाद कृष्णांच्या उदयकाळाचा प्रारंभ असें मानलें असतां चालेल. या दोघांचा कलह महाराष्ट्राच्या नाट्येतिहासांत चिरस्मरणीय होऊन राहिला आहे. दोघेही भिन्न, किंबहुना परस्परविरोधी प्रवृत्तींचे प्रतिनिधि होते, यास्तव त्यांज-मधील विरोध हा फारसा अस्वाभाविक वाटत नाही. देवलांनी जन्मांत एका शारदा (१८९९) नाटकाशिवाय स्वतंत्र असें कांही लिहिलें नाहीं, तर कोल्हट-करांनी प्रतिज्ञेने स्वतंत्र कथानकांखेरीज कोणतीही ('शिवपावित्र्य'खेरीज) रचना केली नाही. देवल रूढ कल्पना व विचार यांचाच पुनरुच्चार करणारे, तर कोल्हटकरांची अद्‌भुतरम्य कल्पनांकडे स्वाभाविक ओढ, देवलांचें लिहिणें साधें, सुलभ, प्रसादपूर्ण, तर कोल्हटकरांचें कृत्रिम, कोटिबाज, कल्पनासंकुल— अशा रीतीने दोघांच्याही मनाची व लेखनाची घडण परस्परांस विरुद्ध अशी होती. अर्थात् दोघेजण एका ठिकाणीं येतांच त्यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण झाला असल्यास त्यांत नवल काय ?

काल्पनिक नाटकांचा प्रवाह खरोखरी पूर्वीपासूनच चालू होता. १८८० ते १८९७ या कालविभागांतही निवळ काल्पनिक नाटकें लिहिणारे पुष्कळच नाटककार झाले. कोल्हटकरांनी या काल्पनिक नाट्याच्या प्रकारास उच्च वाङ्मय-गुणांची व आपल्या सौंदर्यदृष्टीची जोड देऊन त्यास सन्माननीयतेच्या पदावर

नेऊन पोचविलें हें कोल्हटकरांचें वैशिष्ट्यच होय. कल्पनेचा रम्यविलास त्यांच्या नाटकांत ठायींठायीं आढळतो. त्यांत त्यांचा कोटिबाजपणा व कलात्मक औचित्याविषयींचा तीव्र कटाक्ष मिळविला म्हणजे त्यांनी मराठी नाट्यांत कोणते लोभनीय गुण नवीन आणले, याचें आपणास ज्ञान होतें. त्यांचीं कथानकें अति गुंतागुतीचीं आहेत, त्यांतील घटना कृत्रिम आहेत; त्यांचें काव्य भावनाहीन आहे, त्यांचें भूमिका निर्माण करण्याचें कौशल्य सामान्य आहे,—हे सर्व इतरांनी दाखविलेले दोष त्यांच्या नाटकांत असतील; परंतु वर वर्णिलेले रम्यविशेष त्यांच्या नाटकांत जितक्या प्रमाणांत आहेत तितक्या प्रमाणांत ते इतरत्र कोठेही आढळत नाहीत, हेंही तितकेंच खरें आहे. याच गुणविशेषांमुळे त्यांच्या नाटकांनी त्या काळीं नाट्यांतील नवयुगाची सुरुवात झाल्याची जाणीव रसिक प्रेक्षकांस करून दिली व याच गुणविशेषांमुळे त्यांचीं नाटकें महाराष्ट्र वाङ्मयांत चिरंजीव होतील.

त्याकाळीं कोल्हटकरांची अद्‌भुत कल्पनारम्यता समाजास विशेष आवडावी असाच तो काळ होता. ही पूर्वीच्या काळांतील प्रवृत्तींची प्रतिक्रिया होती. पूर्वीच्या काळांतील सामाजिक प्रश्नांवरील भावनाप्रधान अतिरेकी नाट्यदृश्यांचा लोकांस एक प्रकारें वीट किंवा कंटाळा आला होता. त्यांतील प्रश्न आता हळूहळू मागे पडत चालले होते. अशा काळीं कोल्हटकरांच्या थंड्या प्रकृतीच्या परंतु कल्पनारम्यतेने व चतुर कोट्यांनी बुद्धीला रिझविणाऱ्या नाटकांचें समाजाने आदराने स्वागत केलें यांत नवल काय? पूर्वीच्या काळाला अनुसरून ज्यांची मनोरचना होती अशा कांही टीकाकारांनी थोडीशी फडफड केली, परंतु कोल्हटकरांची छाप समाजावर बसण्यास त्या योगें व्यत्यय आला नाही.

कोल्हटकरांच्या सर्वच नाटकांचीं कथानकें कल्पनारम्य व अवास्तविक आहेत. त्यांतल्या त्यांत मतिविकार, जन्मरहस्य या नाटकांचें वातावरण बऱ्याच अंशीं सामाजिक असून त्यांत जिव्हाळ्याच्या सामाजिक प्रश्नांचें दिग्दर्शनही आहे. कलादृष्ट्या त्यांच्या नाटकांत 'प्रेमशोधन' व 'जन्मरहस्य' या दोन दुःखान्तिका उत्कृष्ट आहेत. सध्याच्या प्रौढ पिढीला त्यांचीं नाटकें सुपरिचित असल्यामुळे त्यांच्यासंबंधी अधिक माहिती येथे देण्याचें कारण नाही.

तीच गोष्ट खाडिलकरांसंबंधानें. एक तर आपणा सर्वांना या महानाटककाराच्या कृतींची माहिती आहे. दुसरें, आतापर्यंत अनेक समालोचनात्मक लेखांतून व ग्रंथांतून यांच्या कृतींचें विस्तरशः पर्यालोचन करण्यांत आलेलें आहे. येथे त्यांच्या कृतींचें विस्ताराने विवरण करणें हें अवकाशाच्या अभावीं अशक्य आहे, हें आपणही सहज कबूल कराल. तेव्हा त्यांच्या गुणविशेषांचा उल्लेख करून नाट्यवाङ्मयाच्या ओघाला त्यांनी कोणत्या रीतीने वळण दिलें व त्यांत कोणती भर घातली हें स्थूलमानाने दाखविणें एवढेंच माझ्या विवेचनाचें धोरण यापुढील कालखंडांत ठेवण्याचा विचार आहे.

खाडिलकरांसारखा ध्येयवादी नाटककार मराठींत दुसरा झालेला नाही. त्यांनीच राजकीय, सामाजिक, वैयक्तिक ध्येयांचीं उदात्त चित्रें आपल्या नाटकांमधून रंगविलीं व नाट्यकला ही केवळ रिकामटेकड्या मनरंजनाचें साधन नसून उदात्त मनोवृत्तींचें व भव्य ध्येयांचें पोषण करण्याचा तो राजमार्ग आहे, हें त्यांनीच प्रथम दाखवून दिलें. त्यांच्याच प्रभावशाली नाट्यकृतींमुळे ध्येयवादित्व हें या काळाचें प्रमुख लक्षण आपण मानूं शकतों. त्यांच्या नाटकांत रसवत्ता आहे, परंतु ती वैषयिक, कोमल व मधुर रसवत्ता नसून बहुतांशीं तेजस्वी, प्रखर व उदात्त प्रकारची रसवत्ता आहे. ध्येयात्मकता त्यांच्या लेखनांत रोमरोमीं भिनली असल्यामुळे एक प्रकारचें उदात्त तेज त्यांच्या लेखनास आलें आहे.

परंतु ध्येयवादिता हाच केवळ त्यांच्या नाटकांचा विशेष आहे, असें नाही. कलापूर्ण व तंत्रशुद्ध रचना हा त्यांच्या नाटकांचा दुसरा फार मोठा विशेष होय. नाट्यतंत्रावर त्यांच्याइतकें असामान्य प्रभुत्व असलेला नाटककार दुसरा झालेला नाही. कथानक व त्यांतील प्रमेय यांचा परिणामकारक उपन्यास पहिल्या प्रवेशांत करून पुढे क्रमाक्रमाने प्रमेयाची तार खेचीत खेचीत ती परमोत्कर्षाच्या अवस्थेस झगाट्याने नेणे व कथानकांतील निरगाठींची उकल करून प्रमेयाची सिद्धता व कथानकाची अखेर त्वरेने व समाधानकारक रीतीनें करणें—हें तंत्र खाडिलकरांस अप्रतिम साधलें आहे. त्यांचीं 'मेनका', 'सावित्री' इत्यादि उलट अर्थानें गाजलेलीं नाटकेंसुद्धा तंत्रशुद्ध मांडणीचीं उत्कृष्ट उदाहरणें आहेत; मग 'सवाई माधवरावांचा

मृत्यु', 'कीचक-वध', 'भाऊबंदकी', 'विद्याहरण', 'सत्त्वपरीक्षा', 'सवती-मत्सर', या नाटकाविषयी तर बोलावयासच नको. 'कमींत कमी साधनांनी जास्तींत जास्त परिणाम घडवून आणणें' हें जें कलेच्या श्रेष्ठत्वाचें मुख्य गमक तें त्यांच्या नाटकांत सर्वत्र आढळतें. अनावश्यक प्रवेश, पात्रें, भाषणें व घटना त्यांच्या नाटकांत सहसा आढळणार नाहीत. सर्व रचना बांधेसूद, ठाशीव व रेखीव असावयाची. लेचापेचा भाग त्यांत मिळावयाचाच नाही.

कोल्हटकरांनी ज्याप्रमाणे पूर्वीचीच काल्पनिक नाटकांची प्रथा घेऊन तिला आपल्या वाङ्मयगुणांच्या योगाने गौरवान्वित केलें, त्याचप्रमाणे खाडिलकरांनी पूर्वीपासून चालत आलेली पौराणिक नाटकांची प्रथा घेऊन तिला परमोत्कर्षास चढविलें. पौराणिक कथानकांमध्ये त्यांनी आपला ध्येयवाद ओतला. या बाबतींतली त्यांची किमया फार आश्चर्यजनक आहे. कांद्यामध्ये ज्याप्रमाणे एकाच्या आंत दुसरा असे पापुद्रे आढळतात आणि वरचे कितीही पापुद्रे सोलले तरी ज्याप्रमाणे बाकी राहिलेला कांदा पूर्ण स्वरूपाचाच दिसतो, त्याप्रमाणे त्यांच्या नाटकांची अवस्था असते. नाटका-करिता घेतलेल्या पौराणिक कथानकाची तर ते सुसंगत व समाधानकारक मांडणी करितातच. केवळ पौराणिक कथेच्या दृष्टीने त्यांच्या नाटकांकडे बघणाऱ्यास त्यांत कांहीच वैगुण्य दिसून येणार नाही. हा एक देखावा झाला. नाटकासाठी घेतलेल्या कथानकावर मानवसमाजाच्या उन्नतीस पोषक असें कोणतें तरी तत्त्व ते बसवितात व कथानकाच्या विकासाबरोबरच त्या तत्त्वाचाही उपन्यास करतात. या प्रतिपाद्य नीतितत्त्वाला ते कथानका-चा प्राण बनवितात. परंतु त्यांच्या रचनेंतील खुबी एवढ्यावरच संपत नाही. या सामान्य नीतितत्त्वाहून निराळा असा प्रचलित राजकारणास अथवा समाजकारणास लागू असलेला स्फुट ध्वनि त्यांच्या नाटकांतून निघत असतो. या ध्वनीमुळेच 'कीचकवध', 'सवाई माधवराव', 'मेनका', 'सत्त्वपरीक्षा' इ. नाटकें अत्यंत रोचक वठलीं आहेत व त्यांस खरी बहार आली आहे. नाट्यवस्तूच्या या तीन अंगांपैकी ध्वन्यात्मक अंग लक्षांत न घेतां नाटक वाचलें तरी तें परिपूर्ण वाटतें; तात्त्विक अंग लक्षांत न घेतलें तरीही त्या नाटकांत कोठेही अपूर्णता भासत नाही. अशा रीतीने प्रेक्षकाच्या कुवती-नुसार कोणत्याही दृष्टीने प्रेक्षक नाटकाकडे पाहो, त्याचें त्याच्या दृष्टीनुसार

परिपूर्ण समाधान होतें. ही रचनेची खुबी फारच अलौकिक आहे आणि ही खाडिलकरांखेरीज कोणासही साधलेली नाही.

भूमिका निर्मितींतही खाडिलकरांचा हात धरणारा कोणी नाही. मानापमान खेरीजकरून त्यांच्या कोणत्याही नाटकाचें कथानक स्वतंत्र नसूनही त्यांनी आपल्या सर्व नाटकांत आपल्या प्रतिभेने अनेक चिरस्मरणीय व्यक्ति— पुरुष व स्त्रिया— निर्माण केल्या आहेत. मराठी वाङ्मयांत कादंबरीकार आपटे यांच्या खालोखाल खाडिलकरांचेंच कौशल्य या बाबतींत श्रेष्ठ ठरेल. 'सवाई माधवरावांचा मृत्यु'मधील माधवराव व केशवशास्त्री; 'कांचनगडची मोहना' यामधलि प्रतापराव, मोहना, पिलाजीराव व हंबीरराव; 'भाऊबंदकी'मधील राघोबा, आनंदीबाई व रामशास्त्री; 'कीचकवधां'तील कीचक, सैरंध्री व भीम; 'मानापमानां'तील भामिनी व लक्ष्मीधर— याप्रमाणे त्यांच्या प्रत्येक नाटकांतील दोन तीन प्रमुख व्यक्ति म्हणजे मानवी चारित्र्यांतील गुणविशेषांचे ठाशीव व ठसठसीत नमुने आहेत. या व असल्या भूमिकांनी त्यांनी भिन्न भिन्न गुणविशेषांचे पुतळे बनविले असूनही त्या सर्व जिवंत, चैतन्यपूर्ण व वास्तविक वाटतात; भिन्न भिन्न गुणांचा पेंढा भरलेल्या निर्जीव बाहुल्या वाटत नाहीत. याचें कारण हें की त्यांचीं सर्व नाटकें कथानकप्रधान नसून, भूमिकाप्रधान आहेत. नाटकांचीं कथानकें मुख्य भूमिकांच्या गुणविशेषांमुळे व त्यांतून व्यक्त होणाऱ्या नीति-तत्त्वांच्या प्रेरणेमुळे गतिमान होतात असें दाखविण्यांत त्यांना बहुधा सर्वत्र उत्तम यश आलें आहे; आणि यांतच त्यांच्या कलात्मक जादूगिरीची करामत आहे. केवळ काल्पनिकतेच्या भरीं पडून गुंतागुंतीचीं कृत्रिम कथानकें त्यांनी निर्माण केलीं नाहीत ही गोष्ट त्यांच्या तारतम्याची व श्रेष्ठ विवेचक शक्तीची द्योतक आहे. आणि कथानकें उसनीं घेऊनही भूमिकांच्या स्वभावविशेषांमुळे व तात्त्विक संघर्षामुळे त्यांतील एका पुढच्या एक घटना निर्माण होतात असें ते दाखवूं शकले, यांत त्यांच्या कलाचातुरीची सीमा झाली आहे.

खाडिलकर ज्या काळांत नाटककार म्हणून चमकले तो महाराष्ट्राचा प्रखर ध्येयवादित्वाचा काळ होता. तेव्हा खाडिलकर हे त्या काळाचे नाट्यक्षेत्रांतील श्रेष्ठ प्रतिनिधि असें आपण मानूं शकतों. तीव्र संकटांचे आघात सोसावे लागतांच महाराष्ट्रांतील पांढरपेशा वर्गाचा हा ध्येयवादितेचा ज्वर ओसरला

आणि त्याची प्रतिक्रिया सुरू होऊन, महाराष्ट्राची साक्षर जनता कांही काळ पांचट प्रणयलालसा व विकृत भावनाप्रधानता यांच्या आधीन झाली. हा परिणतीचा टप्पा गडकऱ्यांच्या नाट्यकृतींत आपल्याला दृग्गोचर होतो. भावनाप्रधान, विकारवश कल्पनाशालिता, हा त्यांच्या नाट्यकृतींचा विशेष होय. त्यांच्या प्रतिभेचें सामर्थ्य अफाट होतें. परंतु त्यांच्या प्रबल विकारवशतेमुळे त्या सामर्थ्याचा संयमाने उपयोग करणें त्यांस साधलें नाही. विकृत भावनांच्या उसळत्या लहरी दाबण्यासाठी अमानुष व अतिरेकी कल्पनाचित्रें त्यांनी निर्माण केलीं व त्यांवर आपलें अमर्याद कल्पनावैभव त्यांनी उधळेपणाने खर्च केलें. कोल्हटकरांच्या कल्पनाशालितेला आपल्या भावनात्मकतेने गडकऱ्यांनी सजविलें. त्यांच्यांत मानसिक संयम असता तर या इष्ट संगमामुळे अत्यंत मनोहर व सर्वांगपूर्ण नाट्यकृति निर्माण झाल्या असत्या. परंतु कलाकाराला अवश्य असणारा तो एक गुण नसल्यामुळे, कल्पनाचक्षूंना दिपविणाऱ्या अतिरेकी चित्रांचा समुदाय मात्र त्यांच्या हातून निर्माण झाला. पुढे हा संयम त्यांच्या अंगीं आलाही असता, असें 'भावबंधन' नाटकावरून वाटतें. परंतु त्यांच्या अकाल निधनामुळे या संबंधाच्या आशा अपुऱ्याच राहिल्या.

कलाकारास अवश्य असलेल्या बहुतेक सर्व गुणांची समप्रमाणता हें केळकरांच्या नाट्यकृतींचें मुख्य लक्षण म्हणून सांगतां येईल. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी मुख्यतया ऐतिहासिक नाटकांची परंपरा पुढे चालविली. मध्यंतरीं कांही काळ संतचारित्रांवर नाटकें लिहिण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न झाली होती, तिचे प्रणेते श्री. शिरवळकर हे होत. ही प्रवृत्ति एका काळीं इतकी लोकप्रिय झाली, की हरिभाऊ आपट्यांसारखे चिकित्सकवृत्तीचे कादंबरीकार व केळकरां-सारखे टीकाकारही तिच्यांत वाहवले. 'संत सखूबाई' नांवाचें एक संत-नाटक आपट्यांच्या नांवावर व 'संत भानुदास' नांवाचें केळकरांच्या नांवावर मोडतें. खाडिलकरांच्यामुळे पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांच्या प्रवाहांना नवा जोम आला व या दोन्ही परंपरांमध्ये अनेक उच्च दर्जाचीं नाटकें निपजलीं. अनेक सामान्य नाटककारही खाडिलकरांप्रमाणे तत्त्वप्रधान व ध्वनिसूचक रचना करण्याचा प्रयत्न करूं लागले; अर्थात् हें ज्याला त्याला ज्याच्या त्याच्या कुवतीप्रमाणे साधलें. काल्पनिक नाटकांची प्रथाही कोल्हटकरांबरोबर संपली

असें मुळीच नाही. तिच्यांतही वि. गो. शेट्ये यांच्यासारख्यांनी चांगल्यापैकी नाटकें लिहून बरीच भर टाकली.

कलात्मकतेचा व वाङ्मयगुणांचा प्रकर्ष हें आपण सध्या ज्या कालखंडाचा विचार करतों आहों त्याचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगतां येईल. कथानकाची एकसूत्री, सुसंघटित रचना करून त्यांत विशिष्ट स्वभावांच्या भूमिकांचा संनिवेश करणें व कथानकाचा क्रमाक्रमाने विकास साधून चढत्या उत्कटतेमध्ये त्याचा शेवट करणें इतकीं नाट्यरचनेचीं तत्त्वें सामान्य नाटककारांच्या नाटकांत देखील पाळलेलीं दिसून येऊं लागलीं. मागच्या म्हणजे १८८० ते १८९७ पर्यंतच्या काळांतल्या कित्येक प्रसिद्ध नाटककारांसंबंधानेही असें विधान करतां आलें नसतें. यावरून नाट्यकलेच्या क्षेत्रांत हा काळपावेतों किती प्रगति झाली याचें अनुमान होईल. सामान्यतः भाषाशैली अधिक सुधारली व वर्णनांतही सुसंगतता, औचित्य व संयम इत्यादि गुण अधिक प्रमाणांत येऊं लागले. संगीत नाटकांतील संगीताचें प्रमाण थोडें थोडें कमी होऊं लागलें व गद्य नाटकांची प्रथा या काळांत मुख्यतः महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या प्रयत्नांमुळे गौरवास चढली.

प्रस्तुतचा कालखंड आपण १९२० पर्यंतचा कल्पिला आहे. परंतु खरें पाहिलें तर, १९१५ च्या सुमारासच कित्येक नवीन प्रवृत्ति उद्भवूं लागलेल्या दिसतात, त्यांचा थोडक्यांत उल्लेख केला पाहिजे. मुख्यत्वेंकरून महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या प्रयत्नांमुळे सुशिक्षित लोक नटांच्या व्यवसायांत शिरूं लागले होते व नटांचा दर्जा व योग्यता ही वाढत होती. याचा परिणाम अनेक नट-नाटककार निर्माण होण्यांत झाला. यांपैकी बहुतेकांनी पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकें रचलीं व त्यांपैकी बरींचशीं रंगभूमीवर यशस्वीही ठरलीं. या बाबतींत पहिलें पाऊल बहुधा श्री. यशवंत नारायण टिपणीस यांनी टाकिलें. 'चंद्रग्रहण' व 'शहाशिवाजी' या दोन ऐतिहासिक नाटकांमुळे यांना मुख्यतया प्रसिद्धि व लोकप्रियता मिळाली. 'राजाचें बंड' कर्ते श्री. अण्णासाहेब कारखानीस, 'बेबंदशाही' व 'आग्र्याहून सुटका' रचणारे श्री. विष्णु हरि औंधकर, 'पटवर्धन', 'वरवंचना', 'तुलसीदास' इत्यादि संगीत नाटकांचे कर्ते श्री. गोविंद सदाशिव टेंबे इत्यादि नट-नाटककार उल्लेखनीय आहेत.

ज्या काळांत आपण राहतों, वावरतों, त्याच्या सीमेपर्यंत साधारणपणें आपल्या विवेचनाचा टप्पा आतां येऊन पोचला आहे. समकालीन घटनांचे तिऱ्हाईतपणाने विवेचन करून त्यांचें मूल्यमापन करणें हें काम फार अवघड असतें. खरा वाङ्मयविवेचक हा बहुधा आपल्या पूर्वीच्या पिढीपर्यंत येऊन थबकतो. पुढच्या घटनांचें वर्णन होऊं शकेल, विवेचन व मूल्यमापन करणें कांही अंशीं साहसाचें ठरेल. खेरीज या अलीकडच्या काळांत इतके प्रश्न व इतक्या समस्या आपल्यापुढे येऊन उभ्या राहिलेल्या आहेत, सामाजिक जीवन इतक्या भिन्न भिन्न अंगांनी विकास पावत आहे व तदनुसार नाट्यवाङ्मयाचा ओघ इतक्या चित्रविचित्र रीतीने वाहत आला आहे की, या सर्व गोष्टींचें अगदी थोडक्यांत विवेचन करूं म्हटलें तरी तें या व्याख्यानाच्या मर्यादेंत आटपणें अशक्य आहे. अगोदरच सुमारे दीड तास बोलून आपल्या सहनशीलतेला मीं बराच ताण दिला आहे. तिचा अधिक अंत पाहणें योग्य होणार नाही. तेव्हा प्रमुख प्रमुख घटनांचा व प्रवृत्तींचा उल्लेख करून व गेल्या शंभर वर्षांवर पसरलेल्या या भव्य चित्रपटाचें अगदीं थोडक्यांत विहंगमावलोकन करून मी आपलें भाषण संपाविणार आहे.

अनेक दृष्टींनी पाहतां १९१५ ते १९२० या काळांत नाट्यवाङ्मय व नाट्यकला हीं दोन्ही उत्कर्षाच्या कळसास जाऊन पोचलीं होतीं असें म्हणावेंसें वाटतें. खाडिलकर, कोल्हटकर, केळकर, गडकरी हे चौघेही नाट्याचार्य आपल्या प्रतिभेच्या तेजाने त्या वेळीं तळपत होते. सर्वांच्या उत्कृष्ट कृति प्रकाशांत नुकत्याच आल्या होत्या अगर येत होत्या आणि रंगभूमीवर त्यांचा जयजयकार चालू होता. गंधर्व आणि ललितकला या दोन्ही मंडळ्यांच्या रूपाने संगीत नाटक आपल्या वैभवाच्या उच्चतम बिंदूला पोचलें होतें. व बलवंत संगीत मंडळीसारख्या नवीन कंपन्यांनी त्यांना उत्साहाने साथ दिली होती, तर महाराष्ट्र नाटक मंडळीने सुरू केलेली गद्य-नाटकांची प्रथाही जोरांत असून समाजाचा आश्रय तिलाही मिळत होता. वरेरकरांसारखे नव्या दमाचे उत्साही नाटककार पुढे येऊं लागले असून यशःश्रीनें त्यांजकडे कटाक्ष फेकण्यास सुरुवात केली होती. युद्धामुळे आलेल्या तेजीच्या योगाने समाजांत कृत्रिम व तात्कालिक का होईना, पण संपन्नता व भरभराट अवतरली होती. समाज रंजनप्रिय बनला होता. सिनेमाचा शह अद्याप लागला नव्हता. थिएटरें

गच्च भरत होतीं व नाटकवाल्यांकडे द्रव्याचा पूर वाहत होता. या काळांत नाट्यकलेने आपला संसार हात राखून, संयमाने व दक्षतेने केला असता तर पुढें प्राप्त झालेल्या कठीण काळांत तिचे असे धिंडवडे निघाले नसते. परंतु महाराष्ट्रीयांच्या स्वभावांत दूरदर्शिता व धोरण फार कमी. तोच स्वभाव नाट्याच्या व्यवसायांत मोकाट रीतीने प्रकट झाला व आपल्या बेफाट व अल्पदर्शी वृत्तीमुळे नाटकवाल्यांनी आपलें मरण ओढवून घेतलें.

या ओहोटीस १९२० नंतर लवकरच सुरुवात झाली. नाट्यकलेच्या या पडत्या जमान्यांत, बदलत्या काळाबरोबर आपली चाल ठेवून व आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर नवीन नवीन प्रयोग करून तिला सावरण्याचें महत्कृत्य जर कोणी केलें असेल, निदान करण्याचा जिवापाड प्रयत्न केला असेल, तर तो वेरेरकरांनीच असें म्हणणें रास्त होईल. कोल्हटकर, खाडिलकर हे महावृक्ष वठूं लागले होते. खाडिलकरांना देखील नव्या काळाबरोबर चालतां आलें नाही. युद्धोत्तर कालांत समाजाची घडी मोठ्या प्रमाणावर बदलत चालली होती; व अगदी नवे प्रश्न समाजापुढे दत्त म्हणून येऊन उभे राहत होते. असहकारिता, अहिंसावाद, सत्याग्रह, मजूर-चळवळ, पतितपरावर्तन, स्त्रीस्वातंत्र्य, अस्पृश्यता-निवारण इत्यादि अनेक तत्त्वें व प्रश्न उद्भवत होते व समाजाला असावधपणें अपुरत्या तयारीनिशीं या सर्वांना तोंड द्यावें लागत होतें. हीं सर्व विचारांची खळबळ व भिन्न भिन्न प्रश्नांचें स्वरूप नाट्यवाङ्मयांतून व्यक्त करण्याचें कार्य वरेरकरांनी चांगल्या रीतीने केलें आहे. वरेरकर हे हाडाचे नाटककार आहेत. कोणत्याही प्रश्नावर ते सफाईदार नाट्यरचना करूं शकतात. मात्र शॉ, गाल्सवर्दी प्रभृति नाटककारांनी आधुनिक समाजरचनेंतील व्यंगें व कूटें जशीं सरळ व यथातथ्य रीतीने नाट्यरूपाने मांडलीं तसें वरेकरांस करतां आलें नाही. प्रश्नांची मांडणी करितांना कृत्रिमता व काल्पनिकता त्यांस स्वीकारावी लागली. त्यांचा 'संन्याशाचा संसार', काय, 'सोन्याचा कळस' काय किंवा नुकतीच प्रसिद्ध झालेली 'कोरडी करामत' काय, यांत कृत्रिम वातावरणाच्या अथवा कथानकाच्या साहाय्यानें वास्तविक प्रश्नांची मांडणी केलेली दिसून येते. वस्तुतः अशा काल्पनिकतेची व कृत्रिमतेची नाट्यकलेस जरूरी नाही हे गाल्सवर्दी प्रभृतींनी सिद्ध केलें आहे परंतु आपल्या समाजाची अभिरुचि तितकी साफ

व कोणत्याही प्रश्नांचा साक्षात् मुकाबला घेण्याचें धैर्य असलेली अद्याप झाली नसल्यामुळे बहुधा त्यांस कृत्रिमतेचा अंगीकार करावा लागला असावा. वास्तविकतेचें कंकण बांधलेल्याने असंभाव्य अशा काल्पनिकतेचा आश्रय करितां कामा नये. असें केल्यास त्या वास्तविकतेच्या तर्कशुद्ध परिणामांचें दिग्दर्शन करतां येत नाही व त्यापासून होणाऱ्या उद्बोधनास समाज मुकतो.

वासुदेव वामन भोळे यांनी दोन उच्च दर्जाचीं सामाजिक नाटकें ('अरुणोदय' व 'सरलादेवी') लिहिलीं आहेत. सखोल मनोविश्लेषण, बिनतोड पेचप्रसंग व सामाजिक समस्येचें परिणामकारक दिग्दर्शन हे गुण त्यांच्या 'सरलादेवी' या श्रेष्ठ दर्जाच्या नाटकांत आढळतात.

'विनोद'कर्ते महादेव नारायण जोशी आणि 'विचित्र लीला'कर्ते शंकर परशराम जोशी हे सामाजिक नाटककार बहुधा सर्वांस परिचित असतील. माधवराव जोशांची मार्मिक दृष्टि चौफेर फिरूं शकते व वेचक दृश्यें निवडून काढून त्यांच्या साहाय्याने खोचक, विडंबनप्रचुर व प्रसंगविशेषीं ग्राम्य असा विनोद निर्माण करूं शकते हें सुप्रसिद्धच आहे. शुक्लांचें सौभाग्य-लक्ष्मी व ना. वि. कुळकर्ण्यांचें 'माईसाहेब' हीं नाटकेंही त्यांच्या प्रसिद्धि-कालीं थोडींबहुत गाजलीं. प्रा. ना. सी. फडके यांनीही नाट्यलेखनाची हौस फेडून घेतली आहे.

पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांचा ओघ या काळांतही अव्याहत चाललेला दिसतो. कृष्णाजी हरि दीक्षित व सदाशिव अनंत शुक्ल यांनी अनेक पौराणिक नाटकें लिहिलीं. खाडिलकरांनी सुरू केलेल्या तत्त्वप्रधान पौराणिक नाटकांच्या परंपरेला अगदी अलीकडे आलेलें मधुर व ओजस्वी फळ म्हणजे विश्वनाथ चिंतामण बेडेकर यांचें 'ब्रह्मकुमारी' हें नाटक होय. अहल्येच्या कथेंतून उद्भूत होणाऱ्या सामाजिक प्रश्नाला तारा व बृहस्पति त्यांच्या वृद्धतरुणी संयोगामुळे उद्भवणाऱ्या प्रश्नाची जोड देऊन नाटककारांनी विरोधाने खुलणारें मनोहर दृश्य निर्माण केलें आहे व त्याचें ओजस्वी व कल्पनावैभवाने युक्त अशा भाषेने चित्रण केल्यामुळे त्याची परिणाम-कारकता वृद्धिंगत झाली आहे. परंतु या उद्योगांत नाटकाचें पौराणिक वातावरण जवळ जवळ नाहीसें होऊन कूटनाटकाची (Problem Play) दशा त्यास प्राप्त झाली आहे.

वीर वामनराव जोशी आणि विनायक दामोदर सावरकर हे आवेशी व कडोविकडीचा वीररस निर्माण करणारे नाटककार होत. वीर वामनरावांच्या नाटकांत नाट्यगुण उच्च दर्जाचे आढळतात, सावरकरांच्या नाटकांत ते बहुंशीं अभावरूपाने प्रतीत होतात.

आणखी नांवनिशी देत बसण्यांत तात्पर्य नाही. महाराष्ट्राची नाट्यकला अस्ताच्या पंथाला लागली असतांना तिच्यांत नवचैतन्य ओतण्याचा जो प्रयोग श्रीधर विनायक वर्तक यांनी केशवराव दातेप्रभृति नटांच्या साहाय्याने केला व जो 'नाट्यमन्वन्तर' या नांवाने कांही काळ गाजला त्याचा उल्लेख अखेरीस केला पाहिजे. नाट्याचें नवें मन्वन्तर आता खरोखरी अवतरणार असें लोकांस वाटूं लागतें न लागतें तोंच या मन्वन्तराचा अवतार आटोपला व नाट्यप्रेमी लोकांस खेदाने ग्रासलें. वर्तकांचें 'अंधळ्याची शाळा' हें नाटक उच्च दर्जाचें होतें; परंतु 'लपण्डाव'मध्ये तें कांही पायऱ्या खाली आलें. 'तक्षशिला' नीटशी रंगभूमीवर आलीच नाही; व त्यानंतर सर्वच कारभार आटोपला. बुडत चाललेल्या नाट्यकलेला आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांनी हात देऊन सावरण्याचा यत्न केला. सामाजिक व्यंगांचा, वैयक्तिक दोषांचा व लकबांचा नाट्यवस्तूस आधारभूत म्हणून उपयोग करून, त्याजवर चुरचुरीत विडंबनप्रचुर व विनोदपूर्ण अशीं नाटकें लिहिण्यांत अत्रे यांनी मोठें यश मिळाविलें आहे, हें सुप्रसिद्धच आहे. त्यांनी 'घराबाहेर' व 'उद्याचा संसार' हीं दोन गंभीर व करुणपूर्ण नाटकेंही लिहिलीं आहेत. त्यांत सामाजिक हेतु प्रधान असला तरी, तीं वास्तवताप्रधान आहेत असें म्हणवत नाही. विनोदी, उपहासपर व व्यंगोद्घाटनपर नाटकांत कृत्रिमता, असंभाव्यता व अवास्तवता खपते. किंबहुना कोठे कोठे अतिशयोक्ति इष्ट व अवश्यही असते. परंतु सामाजिक प्रश्नाचें नाट्यांत उद्भावन करणाऱ्याने अवास्तव व असंभाव्य अशा घटना, वृत्ति व परिणाम टाळलेले बरे.

अत्र्यांनी नाटककार या नात्याने अलीकडच्या काळाच्या मानाने फारच मोठी वाटणारी अशी लोकप्रियता संपादन केली. परंतु मराठी नाट्यकलेच्या बाबतींत, दिवा विझतांना मोठा व्हावा तसाच हा प्रकार घडला. गेलीं चार-पांच वर्षें त्यांचें नाट्यलेखनही बंद असून त्यांस सिनेमाने घेरलें आहे. आज घटकेस उभ्या महाराष्ट्रांत एक वरेरकर सोडले, तर कोणीही

नाटककार उभा असलेला दिसत नाही. सर्वांनी नाटयक्षेत्रास रामराम ठोकलेला दिसतो. आपल्या पूर्वीच्या उत्कर्षावस्थेच्या पिशाचाप्रमाणे हाताच्या बोटांवर मोजण्याजोग्या कांही नाटक कंपन्या कोठें तरी परिभ्रमण करीत असतील; त्या सोडल्या तर सर्वत्र अगदीं थंड कारभार झाला आहे. सटी-सामाशीं एखाद्याने स्वतःच्या हौसेखातर नाटक लिहून प्रसिद्ध करावें व शाळा-कॉलेजांच्या उत्सवानिमित्त शहरांतून कच्च्या पोरांनी बसाविलेले नाटय-प्रयोग व्हावे, यापरतें नाटयकलेला कोठे अस्तित्व उरलेलें नाही. तेंव्हा हें आजचें व्याख्यान म्हणजे नाटयकलेचा मृत्युलेखच वाटावा इतकी भयाण परिस्थिति आहे.

या परिस्थितींतून फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे नाटयकला पुनः जिवंत होऊन निघेल व स्वयंभू प्रभावाने चमकूं लागेल यांत मला तरी शंका वाटत नाही. हें कसें होईल हें सांगणें हा प्रस्तुत व्याख्यानाचा विषय नाही. त्यासाठी आपणासारख्या सुशिक्षित व नाटयाची महती जाणणाऱ्या लोकांनी बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न करण्याची जरूरी आहे हें मात्र खरें. चिकाटीचे प्रयत्न झाल्यास बाकीचा समाज तेंव्हाच आपल्यामागून येईल. आपल्या नाशिक क्षेत्रांत अभिजन मंडळा (Family Circle)च्या स्थापनेच्या रूपाने आपण असा अत्यंत अभिनंदनीय प्रयत्न चालविलेला आहेच. अशासारखे प्रयत्न हीं नाट्यकलेच्या पुनरुज्जीवनाचीं प्रसादचिन्हें होत. तीं जितकीं उद्भवतील तितकीं पाहिजे आहेत.

महाराष्ट्राच्या नाट्यजीवनाचा विकास प्रारंभापासून आजवर क्रमाक्रमाने कसा होत गेला याचा— अर्थात् अगदी स्थूल व अपरिपूर्ण असा— आढावा आपण आतापर्यंत घेतला. १९२० च्या नंतरच्या काळाचें जें अवलोकन आपण केलें त्यावरून आपणाला हें दिसून येईल, की आपलें नाट्यवाङ्मय प्रगतिपथाने चौफेर धावूं लागण्याची परिस्थिति प्राप्त होते न होते तोंच आनुषंगिक व आगन्तुक कारणांनी एकदम त्यास खीळ पडली. याचें कारण काय ? इतकें भव्य व उच्च दर्जाचें नाट्य-वाङ्मय निर्माण करून व शेंकडो नाटक मंडळ्या काढून व चालवूनही अखेर नाट्यकलेचीं मुळें समाजमनांत खोलवर रुजविण्यास आपण असमर्थच ठरलों हें कबूल केलें पाहिजे. आपली रंगभूमि लेच्यापेच्या पायावरच उभी होती. थोडासा धक्का लागतांच ती

कोसळली. समाज काय किंवा मनुष्य काय एखाद्या गोष्टीचा नुसता मनोविनोद, जीवनाच्या श्रमांपासून सुटका (escape) एवढ्यापुरताच जेव्हा उपयोग करितो तेव्हा थोडीशी अडचण येतांच ती गोष्ट सोडून देण्यास त्यास मुळीच दिक्कत वाटत नाही. नाट्यकलेचें तसेंच झालें. तिला केवळ मनोविनोद म्हणून महाराष्ट्राने हातीं धरलें व मुलाने एकादें नवीन अधिक भपकेदार खेळणें दिसतांच जुनें खेळणें ज्याप्रमाणे टाकून द्यावें त्याप्रमाणे महाराष्ट्राने सिनेमा हें मनोविनोदाचें अधिक भपकेदार साधन दिसतांच नाट्यकलेचा बेफिकीरपणें त्याग केला. कलाविलासाच्या बुडाशीं देखील जीवनास पोषक असें गंभीर तत्त्व वसत आहे व त्यासाठी कलोपासना हें जीवनाचें अवश्य अंग मानून त्याच्या विकासाकरिता जीवन खर्चलें पाहिजे, तपस्या आचरली पाहिजे, ही जाणीव मुळापासून आमच्या समाजास नव्हती. म्हणूनच महाराष्ट्राच्या अत्यंत हीन, दीन व विस्कळित अवस्थेंत ही नाट्यकला जन्मास आली व त्याच्या विकासाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या अवस्थेंत ती त्यास सोडून गेली. या कलेच्या उपासनेस अवश्य अशी मनःपूर्वकता, ध्येयनिष्ठा व संयमपूर्वक तपश्चर्या फक्त १८९७ ते १९२० या काळामध्ये महाराष्ट्रांत कांही थोड्या प्रमाणांत दिसून आली आणि तो काळच महाराष्ट्र रंगभूमीला सन्मानाचा, तेजस्वितेचा व गौरवाचा असा गेला. त्या काळांत देखील आपली जबाबदारी ओळखणारे व नाट्यकलेला जीवन वाहणारे पुरुष थोडेच निघाले. महाराष्ट्र रंगभूमीच्या गौरवाचें श्रेय अशा थोड्या मोजक्या महाभागांनाच आहे.

कोणतीही कला किंवा वाङ्मय हें केवळ मनोविनोदनाच्या हेतूने निर्माण होतें किंवा उच्च जीवन जगण्याचा एक प्रयत्न म्हणूनही प्रादुर्भूत होतें. नाट्यकला प्रादुर्भूत झाली ती उपरिनिर्दिष्ट पहिल्या हेतूने. पुढे तिच्या विकासांत कांही काळ तिला दुसऱ्या हेतूचाही संसर्ग घडला. परंतु तो तिला सर्व अडचणींतून तारून नेईल इतका दृढ नव्हता. म्हणून ती परिस्थिति पुढे वाकली व नष्टप्राय झाली. कलात्मक जीवनाची उच्चता व जबाबदारी ओळखणारे तपस्वी कलाकार (म्हणजे नाटककार, नट व दिग्दर्शक) जेव्हा आपणांत उत्पन्न होतील तेव्हा नाट्यकलेचें पुनरुज्जीवन हमखास होईल व तें पूर्वीपेक्षा अधिक खंबीर, व्यापक व चैतन्यप्रद अशा पायावर होईल.

मराठींतील निबंध-वाङ्मय

लेखकः—प्रा. वि. ह. कुलकर्णी, एम्. ए.

निबंध हा वाङ्मय-प्रकार म्हणजे साहित्योपवनांतील हिरण्यागार गवताच्या गालिचानें आच्छादिलेली जणूं पाउलवाटच. या वाटेनें जात असतां दोन्ही बाजूला लावलेल्या हरतऱ्हेच्या फुलझाडांचें सौंदर्य पाहावयास मिळून वातावरणांत दरवळत असलेल्या सुगंधाचाहि अनायासें आस्वाद घेतां येतो. आपल्या स्वतःच्या मालकीच्या बागेंतून फिरण्यांत तर विशिष्ट प्रकारचा आनंद असतो. बागेंत फिरत असतांना मध्येंच फुलझाडांसमोर थांबून चार-दोन सुवासिक फुलें खुडावीं, कोठें फळें तोडून त्यांचा रसास्वाद घ्यावा, कोठें पाण्याचे पाट बरोबर खणले आहेत कीं नाहीं तें पहावें, तर कोठें वनस्पति-शास्त्रज्ञ बनून झाडांची शुश्रूषा करावी, मुलांच्या खेळकर वृत्तीनें एखाद्या झाडावर चढल्यासारखें करावें; व बराच वेळ फिरून थकवा आल्यास एखाद्या झाडाच्या सावलींत मऊ हरवळीवर बसून विश्रान्ति घ्यावी व कोवळ्या शहाळ्याचें पाणी पिऊन समाधानाचा ढेंकर द्यावा.

निबंधकाराची वृत्ति ही बागेंत फिरणाऱ्या रसिक मालकाप्रमाणें असावयास पाहिजे. बागेंतील सर्व झाडें तिच्या मालकानें स्वतःच लावलेलीं असतात असें नाहीं; परंतु त्यांतील सर्व प्रकारच्या वनस्पतींची त्याला उत्तम माहिती असते; व बागेची निगा उत्तम राखण्याकरितां रसिकतेला व्यवहारचातुर्याचीहि तो उत्तम जोड देतो.

उत्तम निबंधकार हा स्वतः कवि नसला तरी कविता वाचण्यांत आनंद मानणारा रसिक असतो; तो स्वतः नाटककार नसला तरी त्यानें अनेक नाटकें मार्मिक दृष्टीनें पाहिलेलीं असतात; तो कादंबरीकार किंवा लघुकथा-लेखक नसला तरी अनेक कादंबऱ्यांचीं त्यानें परीक्षणें केलेलीं असतात; तो इतिहास-संशोधक नसला तरी त्याच्या ठिकाणीं ऐतिहासिक दृष्टि असते;

तो शास्त्रपारंगत नसला तरी बहुतेक शास्त्रांशीं निदान त्याची तोंडओळख तरी असते. थोडक्यांत म्हणजे त्याच्या निबंधांत काव्यशास्त्र-विनोदाचा त्रिवेणीसंगम झालेला पाहावयास मिळतो.

पण अभिजात निबंधकार हा बहुश्रुत असतो एवढेंच नव्हे, तर बहुगुणीहि असतो. स्वतः गवई नसूनहि अनेक गवयांचीं गाणीं त्यानें ऐकिलेलीं असतात. त्यानें स्वतः हातांत बॅट किंवा रॅकेट कधींहि धरलेली नसली तरी विविध प्रकारच्या खेळांचे सामने पाहावयास जाण्याचा त्याला षोक असतो. स्वतः खेळाडू नसूनहि खिलाडू आणि खेळकर वृत्ति त्याच्या अंगीं बाणलेली असते. तो केवळ पुस्तकी विद्वान् असत नाहीं; तर जीवन जिवन्तपणानें जगण्याइतका मानसिक जोमदारपणाहि त्याच्या ठिकाणीं वसत असतो.

मराठी वाङ्मयांत अशा दर्जाचे निबंधकार आहेत किंवा नाहींत हें आपण पुढें पाहूंच; पण त्यापूर्वी मराठी निबंध-वाङ्मयाला सुरुवात केव्हां झाली व त्याची वाढ कसकशी झाली तें पाहिलें पाहिजे.

एखाद्या संशोधकानें अट्टाहासच धरिला तर तो असेंहि सिद्ध करून दाखवील, कीं मानभावी पंथाच्या वाङ्मयांत गुप्तसंकेताच्या आड मऱ्हाटींतील निबंध-प्रकाराचीं पाळेंमुळें लपून बसलेलीं आहेत. तर एखादा इतिहास-संशोधक असा पूर्वपक्ष करील, कीं चिटणिसाच्या 'आज्ञापत्रा'ला राजकीय निबंध ही संज्ञा कां लावूं नये ? ऐतिहासिक पत्रव्यवहारांत निबंधवजा भाग खात्रीनें काढून दाखवितां येईल. परंतु मराठींतील निबंधवाङ्मयाला खरी सुरुवात इंग्रजी राजवटींतच झाली हेंच विधान शेवटीं सर्वमान्य होईल. कारण निबंध हा वाङ्मयप्रकार मराठींत इंग्रजींतूनच अवतीर्ण झाला. "महाराष्ट्र भाषेंत शुद्ध रीतीनें वाक्ययोजना करून रसभरित असे पहिले ग्रंथ सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं रचिले म्हणोन त्यांस गद्यात्मक ग्रंथाचे जनक म्हटल्यासही चालेल." असे उद्गार दादोबांनीं आपल्या महाराष्ट्र भाषेच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेंत काढिले आहेत त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते. छत्रे, दादोबा पांडुरंग, बाळशास्त्री जांभेकर, परशरामतात्या गोडबोले व हरि केशवजी इत्यादि इंग्रजी राजवटींतील आद्य लेखकांनीं इंग्रजीवरून मराठींत निबंध-रचना केली आहे. परंतु त्यांतील बराचसा

भाग बालवाङ्मयांत मोडण्यासारखा असल्यामुळें आजच्या काळांत त्यांचे निबंध बालिश वाटणें साहजिक आहे. निबंधापेक्षांहि मराठी गद्याची वाढ कसकशी होत गेली या दृष्टीनेंच त्यांच्या लिखाणाला अधिक महत्त्व आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

छत्रे आणि मंडळी यांनीं लिहिलेल्या निबंधांपेक्षां 'लोकहितवादी' ऊर्फ गोपाळ हरि देशमुख यांचीं शतपत्रेंच निबंध या संज्ञेला अधिक पात्र होतील. त्यांनीं लोकहिताच्या निःस्वार्थी हेतूनें प्रेरित होऊन 'प्रभाकर' पत्रांतून इ. स. १८४८ सालीं शेंकडों पत्रात्मक लेख लिहून, तत्कालीन सामाजिक आचार-विचारांवर सडेतोडपणानें टीका केली, व हीं शतपत्रें पुढें तीस वर्षांनीं त्यांनीं स्वतंत्र ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करून त्यांना चिरस्थायित्व आणिलें. त्या वेळीं इतर विद्वान् मंडळी केवळ बालवाङ्मय निर्माण करण्यांतच धन्यता मानीत होती त्या वेळीं प्रौढ लोकांकरितां प्रौढ विचारांनीं समृद्ध असें वाङ्मय निर्माण करून निद्रिस्त समाजाला डिंवचलें आणि जागें केलें, एवढेंच नव्हे तर, त्याला विचार करायला लावलें, यांतच लोकहितवादींचें लोकोत्तरत्व आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासाचें वाचन करून आणि त्यांतील सामाजिक चालीरीतींचें निरीक्षण करून, हिंदु लोकांच्या— विशेषतः ब्राह्मणवर्गाच्या— अधःपाताची त्यांनीं आपल्या मनाशीं एक कारणपरंपरा निश्चित केली. मात्र त्याचें पर्यवसान स्वकीयांच्या अवहेलनेंत आणि परकीयांविषयींच्या अंध आदरांत झाल्यामुळें त्यांच्या लिखाणाला एकांगीपणा आणि एकांतिकपणा आला; त्यामुळें आधींच हतबल आणि हतप्रभ होऊन पडलेला समाज असल्या प्रकारच्या लिखाणानें हतबुद्ध होऊन राहिल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं.

लोकहितवादी लिहितात--"मागील पत्राचा विषय आणखी लिहिण्याचा आहे तो असा कीं इंग्रज लोक यांनीं इकडे राज्य संपादन केलें, याचें कारण काय ? याचा विचार करितां दिसतें कीं, हिंदु लोकांमध्यें मूर्खपणा वाढला, तो दूर होण्याकरितांच हे गुरु दूर देशांतून इकडे ईश्वरानें पाठविले आहेत. पहा, हिंदु लोकांस हा मोठा लाभ आहे कीं, इंग्रज लोकांचे राज्यामुळें हिंदु लोकांस जागृति जहाली व पृथ्वीवर काय काय आहे हें कळूं लागलें. ज्यास कोंकणापासून पुण्यापर्यंत सर्व प्रदेश ठाऊक, त्यास पूर्वींचे लोक मोठा

माहितगार असें म्हणत; पण आतां बहुतांस इंग्रजांचा देश इंग्लंड व अमेरिका माहीत झालीं. हें सर्व इंग्रजांमुळें झाले. ईश्वरानें ही शहाणपणानेंच योजना केली आहे. लोकांची झोंप जाण्यास दुसरा इलाज नव्हता. सती जाणें, जलसमाध घेणें, पोरें मारणें, प्रयागास करवत घेणें, जगन्नाथास रथ उरावर घेणें व हिमालयांत स्वर्गास जाणें, इत्यादि अघोरी व लज्जास्पद चालींमुळें ईश्वराचा क्षोभ अत्यंत जहाला तेव्हां दुष्ट लोकांस ताळ्यावर आणण्यास ईश्वरानें इंग्रज सरकारची योजना केली."

'अर्थशून्य ब्राह्मणविद्या' या पत्रामध्यें लोकहितवादींनीं पुढील उद्‌गार काढिले आहेत—" आपले लोकांत ज्ञानशून्यता जहाली आहे. तिचें कारण असें आहे कीं, लोक अर्थाखेरीज विद्या शिकतात. ब्राह्मण लोक वेद पाठ करितात; परंतु अर्थशत्रु असतात. तसेंच गृहस्थ सहस्रनामें, स्तोत्रें इत्यादि म्हणणारे पुष्कळ आहेत; परंतु अर्थाविषयीं शून्य. येणेंकरून फक्त तोंडाची मात्र मजुरी करितात. आणि मनाचा कांहीं उपयोग करीत नाहींत...सांप्रतचे ब्राह्मण विद्येविषयीं केवळ जनावरें आहेत. त्यांस अर्थज्ञान नाहीं. येणेंकरून धर्मावरील भाव व आस्तिक्य बुद्धि भ्रष्ट झाली. आणि वेद, शास्त्रें, पुराणें हीं परवचा किंवा लमाणाचे गाणें यांसारखीं झालीं. देवाचे प्रार्थनेस बसलें म्हणजे जी मर्यादा, निष्ठा व मनाची तत्परता असावी ती नाहीं; कारण कीं हे सर्व गुण ध्वनीपासून येत नाहींत. अर्थज्ञानापासून येतात; व देवाचें महत्त्व हृदयांत वागलें, म्हणजे सहजच तशी वर्तणूक होते. ज्या शब्दांनीं ईश्वराचें वर्णन झालें, ते शब्द जर आपल्यास कळले, तर मात्र त्यासारखी वर्तणूक उत्पन्न होईल. आणि ते शब्द जर अर्थविरहित ऐकले तर तसें होणार नाहीं. ब्राह्मणांचीं पढणीं आमचे कानीं पडतात. त्यांचा अर्थ म्हणणारास कळत नाहीं व ऐकणारास कळत नाहीं. उभयतां शंख आणि एक मान डोलावतो व वाः वाः म्हणतो व भटांना शाबासकी देतो. जे पाठ म्हणतात आणि अर्थ जाणत नाहींत, त्यांसारखे मूर्ख व व्यर्थ आयुष्य घालविणारे पृथ्वींत थोडेच असतील."

वरील उताऱ्यावरून लोकहितवादींची विचारसरणी आणि भाषासरणी यांची कल्पना येते. शतपत्रांत पुनरुक्ति फार आहे. लोकहितवादी यांनीं भाषा-सौंदर्याकडे बिलकुल लक्ष दिलेलें नाहीं. मनांत जे विचार आले ते त्यांनीं

सोप्या, सरळ आणि सडेतोड शब्दांत मांडले. त्यामुळें त्यांच्या लिखाणात लालित्य आढळलें नाहीं तरी एक प्रकारची कळकळ दिसून येते. लोकहितवादी हे मनाचे सुधारक होते. ईश्वरावर त्यांची श्रद्धा होती तरी त्यांच्या विचारसरणींत बुद्धिप्रामाण्याचाच पुरस्कार केलेला आढळून येतो. त्यांनीं त्या काळीं प्रगट केलेले कित्येक विचार काळाच्या कसोटीला उतरलेले दिसतात. पुढें आगरकर यांनीं आपल्या निबंधांतून ज्या विचारसरणीचा पुरस्कार केला त्याचीं बीजें लोकहितवादींच्या शतपत्रांत सर्वत्र विखुरलेलीं आढळतात. पण असें असूनहि त्यांच्या निबंधांनीं आगरकरांच्या लिखाणानें केली इतकी जागृति किंवा क्रांति घडवून आणिली नाहीं. याची कारणमीमांसा करणें कठीण नाहीं. लोकहितवादी यांनीं केवळ देशबांधवांचें दोषाविष्करण करण्यांतच धन्यता मानली. निराश आणि निष्क्रिय झालेल्या समाजाला नेहमीं त्याचे दोष दाखवीत राहिलें तर त्याचा तेजोभंग होऊन तो अधिकच नादान बनतो. वस्तुतः लोकहितवादींप्रमाणें रावसाहेब रानडे यांनीं देखील इंग्रजांचें हिंदुस्थानांतील आगमन हें ईश्वरी संकेताचें निदर्शक आणि ईश्वरी कृपाप्रसादाचें फळच मानिलें. त्यांनाहि आपल्या देशबांधवांच्या दोषांची यथार्थ जाणीव झाली होती; परंतु त्यांनीं ते दोष घालविण्याकरितां अनेक चळवळी सुरू केल्या आणि समाजाला जागृत करून त्याला सुधारणेच्या मार्गावर नेऊन सोडलें. लोकहितवादींनीं कोणतीहि सक्रिय चळवळ केली नाहीं. आगरकरांचे निबंधहि जे इतके परिणामकारक ठरले त्याचीं कारणें म्हणजे त्याची तर्कशुद्ध विचारसरणी, सामाजिक सुधारणेइतकीच राजकीय स्वातंत्र्याची तळमळ आणि तत्प्रीत्यर्थ त्यांनीं केलेला अपूर्व स्वार्थत्याग हीं होत.

महाराष्ट्रांतील वैचारिक प्रगतीला लोकहितवादींनीं किती हातभार लाविला हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. परंतु निबंधवाङ्मय या दृष्टीनें लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'ना विशेष मानाचें स्थान देतां येईलसें वाटत नाहीं. 'लोकहितवादी'नीं गेल्या चाळीस वर्षांत हजारों ठिकाणीं भाषणें केलीं आहेत व शेंकडों लेख वर्तमानपत्रांत लिहिलें आहेत. ग्रंथ हें नांव सर्वथा शोभण्यासारखी स्वतंत्र, ठाकठिकीची सविस्तर रचना त्यांच्या हातून अद्याप झालेली नाहीं. जो मजकूर जसा बोलावा तसाच तो लिहून

छापावयाला पाठवावा हाच त्यांचा क्रम आजपर्यंत चालत आला आहे. असे फुटकळ लेख एकत्र करून ते त्यांनीं निबंधसंग्रह या नांवानें छापून प्रसिद्ध केले आहेत व ठाणें, मुंबई वगैरे ठिकाणीं दिलेलीं व्याख्यानेंहि कांहीं छापविलीं आहेत. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं सुबोध व साधी निबंधरचनेची पद्धत लोकांस हितावह होती हें खरें; कारण एकंदर लोकसमुदायांत त्या वेळेस विद्येचा प्रसार नुकताच कोठें होऊं लागला होता ... अशा समयास 'निबंध-संग्रहां'तल्यासारखे लेख लोकांच्या नुकत्या जागृत झालेल्या विचारशक्तीस चांगलें खाद्य होतें. पण वरील निबंध सध्यांच्या स्थितीला म्हटले म्हणजे ज्वानींत आलेल्या मनुष्यास जसे बोंडलीं भरभरून दूध पाजावें त्यासारखेच एकंदरीनें होत... ज्यास अर्वाचीन विद्येचा बराच संस्कार झाला आहे तो जर प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या बड्या नांवास भुलून त्यानें निर्माण केलेल्या ग्रंथरूप महासागराचा प्रथमांश जो 'निबंधसंग्रह' या नांवानें प्रसिद्ध झाला आहे, त्याचें अवगाहन करूं लागेल तर त्यास या महासमुद्राचा उथळपणा पाहून आश्चर्य व खेद हीं वाटल्यावांचून राहणार नाहींत... आतां एवढें खरें आहे कीं वरील समूहांतहि माहितीच्या गोष्टी जागोजाग बऱ्याच सापडतील, कांहीं ठिकाणीं मार्मिकपणाचें लिहिणें आढळेल आणि शुद्ध मराठी भाषा व सुबोध, भाषणपद्धति यांचाहि लाभ होईल. पण एवढ्या सागरांत डुबल्याचें चीज एकंदरींत पाहतां फारच थोडें होईल यांत संशय नाहीं. ग्रंथाची योग्यता सामान्यतः पाहतां दोन प्रकारांनीं धरिली जाते. एक त्यांत नवा मजकूर तरी असावा किंवा जुनाच असला तर नव्या तऱ्हेनें तरी तो लिहिलेला असावा. पण 'निबंधसंग्रहा'दि ग्रंथांत दोन्ही प्रकार आढळत नाहींत."

विष्णु कृष्ण चिपळूणकर यांनीं लोकहितवादींसंबंधीं काढलेले वरील उद्‌गार अनुदारपणाचे वाटले तरी त्यांनीं लोकहितवादींच्या निबंधांतील वाङ्मयीन गुणाभावाविषयीं जो अभिप्राय प्रकट केला आहे तो कोणालाहि पटण्यासारखाच आहे. या दृष्टीनें पाहतां मराठींतील खऱ्या निबंधवाङ्मयाला सुरुवात चिपळूणकरांच्या 'निबंधमाले'पासूनच झाली हें कबूल करावें लागतें. म्हणून दादोबांनीं छत्रे यांस गद्यात्मक ग्रंथाचे जनक असें म्हटलें तरी 'आधुनिक गद्याचा जनक' ही पदवी चिपळूणकरांसच यथार्थपणें लावितां येईल. "ज्याच्या प्रभावशाली लेखणीनें मराठी भाषेला स्वतंत्रतेचें वैभव

प्राप्त करून दिलें आणि पराक्रमी लेखकांची उज्ज्वल परंपरा महाराष्ट्रांत उत्पन्न केली त्याला जनतेनें गद्य वाङ्मयाचा जनक किंवा महाराष्ट्रवाणीचा पति मानावें, हें किती स्वाभाविक आहे ? "

ललित वाङ्मयाचा प्रकार म्हणून जेव्हां आपण निबंधवाङ्मयाचें समालोचन करतों तेव्हां निबंधांतील वाङ्मयगुणाकडेच आपणांस प्रामुख्यानें लक्ष पुरवावें लागतें. या दृष्टीनें विचार करितां 'निबंधमाले'चें वैशिष्ट्य वादातीत आहे. इंग्रजी निबंध-वाङ्मयांत ॲडिसन, जॉन्सन आणि मेकॉले यांनीं निबंधलेखन-पद्धतींत नवीन प्रकार रूढ करून त्यांत त्यांनीं स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा ठसा उमटविला. हे तिन्ही निबंधकार चिपळूणकरांच्या आवडीचे असल्यामुळें निबंधमालेंतील भाषासरणीवर त्यांच्या लेखनशैलीचा व कांहीं निबंधांतून त्यांच्या विचारसरणीचाहि परिणाम झालेला दिसून येतो. ॲडिसनच्या निबंधांतील लालित्य आणि भाषासौष्ठव व मेकॉलेच्या निबंधांतील ठसकेबाजपणा, अलंकारप्राचुर्य आणि अतिशयोक्त विधानांची अतिरिक्त हौस, विचारांतील उथळपणा. आणि प्रतिपक्ष्याची टर उडविण्यांतील हातोटी इत्यादि गुणावगुण निबंधमालेंत ठिकठिकाणीं दिसून येतात. जॉन्सनच्या लेखनपद्धतीपेक्षां त्याच्या चरित्राचाच शास्त्रीबोवांच्या मनावर अधिक परिणाम झालेला दिसून येतो. शास्त्रीबोवांचा संस्कृत आणि इंग्रेजी या दोन्ही वाङ्मयाशीं चांगला परिचय होता; पण संस्कृतांतील दुर्बोधपणा व इंग्रजींतील विशिष्ट वाक्यरचना यांचा संसर्ग शास्त्रीबोवांनीं आपल्या लेखनपद्धतीस होऊं दिला नाहीं; उलट एकींतील लालित्य आणि अलंकारिकपणा व दुसरींतील माहिती आणि स्वातंत्र्यप्रेम यांचा कमनीय संगम त्यांच्या निबंधांत आढळून येतो. शास्त्रीबोवा हे बहुश्रुत, रसिक आणि मार्मिक होते त्यामुळें त्यांचे निबंध माहिती आणि मनोरंजन या दोन्ही दृष्टींनीं अत्यंत वाचनीय झाले आहेत.

निबंधमालेला सुरुवात 'मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति' या निबंधापासून होऊन तिचा शेवट 'आमच्या देशाची स्थिति' या निबंधानें झाला आहे. निबंधमालेच्या अलौकिक कामगिरीचा यांत साद्यंत इतिहास अनुस्यूत झाला आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. मालेनें मराठी भाषेविषयींचें सुशिक्षितांतील अप्रेम नाहींसें केलें, मिशनरींच्या धर्मविघातक चळवळीला

आळा घातला, इंग्रजी राज्यपद्धतींतील अपमतलबी धोरणाचा दंभस्फोट केला आणि पारतंत्र्याची चीड उत्पन्न करून स्वातंत्र्याचा दिव्य संदेश दिला. म्हणजे मालेची कामगिरी विध्वंसक आणि विधायक अशा दुहेरी स्वरूपाची आहे. चिपळूणकरांच्या विधायक कामगिरीकडे डोळेझाक करून त्यांच्या विध्वंसक कामगिरीचें भडक चित्र रेखाटणें हें केव्हांहि अनुदारपणाचें आणि अन्यायाचेंच निदर्शक ठरेल. टिळक, आगरकर, वि. का. राजवाडे, ह. ना. आपटे, शि. म. परांजपे, श्री. कृ. कोल्हटकर, न. चिं. केळकर इत्यादि श्रेष्ठ ग्रंथकारांची परंपरा ज्या मालेनें निर्माण केली, तिची योग्यता मराठी भाषेच्या इतिहासांत अगदीं अनन्यसाधारण आहे हें मान्य केलेंच पाहिजे.

"गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा जो आम्हीं अव्याहत उद्योग केला, त्याला आमच्याच देशांत काय, पण पाश्चात्य देशांतहि तोड सापडणार नाहीं असें म्हटलें असतां गर्वोक्ति केल्याचा दोष माथीं येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मासिक किंवा त्रैमासिक पुस्तकांची स्थिति पाहिली तरी येवढा डोलारा कुणी एकट्यानेंच शिरीं वागवला आहे असें आम्हांस तर कोठें आढळलें नाहीं. केवळ भाषांतररूप किंवा प्रकाशनरूप पुस्तक असलें, तर वरील गोष्ट सुसंभाव्य आहे. पण **स्वतंत्र निबंधरचनेचा विचार केला असतां ती पद्धति वरच्याहून किती भिन्न** आहे, हें कोणाच्याहि सहजगत्या लक्षांत येणारें आहे. असलें काम म्हटलें म्हणजे चारचौघांचे जेव्हां हात लागतील तेव्हां तें उठावयाचें! तर हें बहुजनसाध्य कार्य आम्हीं स्वतःच अंगीकारलें असतां......कोणापाशीं एक छदाम किंवा ओळहि न मागतां हें महासत्र संपवून आज अवभृतस्नानाला मोकळे होणार, हीच विशेष गोष्ट."

शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला बंद करण्याचा निश्चय केला तेव्हां त्यांनीं काढलेले हे उद्गार ज्यांना गर्वाचे निदर्शक वाटतील त्यांनीं शास्त्रीबोवांचाच 'गर्व' हा निबंध वाचून पाहावा म्हणजे अदोषरूप गर्व स्वाभिमानाचा निदर्शक असल्यामुळें राष्ट्रोन्नतीला कसा पोषक ठरतो तें कळून येईल.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांशींच ज्यांचीं नांवें निगडित झालीं आहेत असे निबंधकार म्हणजे टिळक आणि आगरकर; परंतु टिळकांनीं पुढें स्वतःस राजकारणालाच सर्वस्वीं वाहून घेतल्यामुळें केसरीचे संपादक या नात्यानें त्यांच्या

हातून राजकीय विषयांवरील लिखाणच अधिक झालें. त्यामुळें त्यांचे इतर विषयांवरील लेख स्वाभाविकपणेंच दुर्लक्षिले गेले. त्यांच्या राजकीय विषयांवरील लेखांत भारदस्तपणा, विद्वत्ता, तेजस्विता इत्यादि गुण प्रकर्षानें आढळतात. परंतु लालित्य, सौंदर्यदृष्टि, भाषेचा अलंकारिकपणा इत्यादि वाङ्मयगुण त्यांत नसल्यामुळें ललित-निबंधकार या नात्यानें टिळकांना कोणी ओळखीत नाहीं. निबंधांत लालित्य आणि प्रबंधांत संशोधन किंवा तत्त्वजिज्ञासा असा निबंध-वाङ्मयाचा सोईखातर भेद केल्यास टिळकांना निबंधकार म्हणण्यापेक्षां प्रबंधकार म्हणणें अधिक शोभेल. कारण राजकीय विषयांव्यतिरिक्त टिळकांनीं इतर विषयांवर जे लेख लिहिले त्यांत संशोधनालाच प्राधान्य दिलेलें आढळून येतें. 'पंचागसंशोधन', 'ज्ञेयाज्ञेयमीमांसा', 'देह आणि आत्मा', 'थिऑसफी आणि हिंदुधर्म', 'महाराष्ट्र भाषेची वाढ', 'महाभारत' इत्यादि त्यांच्या निबंधांचे मथळेहि हेंच दर्शवितात. टिळकांचें वाचन विशाल आणि स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळें त्यांच्या राजकीय आणि इतर विषयांवरील लेखांतहि मधून मधून संस्कृत सुभाषितें, मार्मिक दृष्टान्त आणि मर्मभेदक विनोद किंवा कोटिक्रम यांची पेरणी केलेली आढळून येते. परंतु अशीं स्थानें रेताड मैदानांतील हिरवळीप्रमाणेंच अपवादात्मक होत. केवळ सौंदर्यदृष्टीनें प्रेरित होऊन किंवा निव्वळ मनोरंजनार्थ असें टिळकांनीं कांहींच लिहिलें नसल्यामुळें निबंधकार म्हणून त्यांच्या लेखांचा परामर्श घेण्याची आवश्यकता नाहीं.

परंतु आगरकर यांची गोष्ट थोडीशी वेगळी आहे. वास्तविक 'सुधारका'चे संपादक म्हणून त्यांनाहि तात्कालिक महत्त्व पावलेल्या विषयांवरच आपली लेखणी झिजवावी लागली. खुद्द सुधारकांतील निवडक निबंधांतहि आगरकरांचे असे किती तरी निबंध काढून दाखवितां येतील, कीं ज्यांत आजच्या वाचकवर्गाला कांहींच गोडी वाटणार नाहीं. पण असें असूनहि भावनोत्कटता, रसिकता, विनोद, अलंकारिक भाषा इत्यादि गुणांमुळें आगरकरांच्या कित्येक तात्त्विक आणि चर्चात्मक निबंधांनाहि एक प्रकारची वाङ्मयीन लज्जत आली आहे.

" मुंबई शहराचा अफाट विस्तार; राजवाड्यांच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या खासगी व सरकारी हवेल्या; बग्यांची, शिग्रामांची व ट्रॅमवेच्या

गाड्यांची सारखी धुमश्चक्री; व्यापाराच्या गल्ल्यांत वाट मिळविण्यासाठीं जाणारांची धक्काबुक्की; घटकोघटकीं उतारूंच्या व मालांच्या आगगाड्यांच्या शिळांचा आणि चाकांच्या खडखडाटाचा त्रासदायक आवाज; प्रत्येक मार्केटांत नानाप्रकारच्या जिनसांची खरेदी करण्याकरितां चांदी व नोटा खिशांत घालून, चौकशी करीत या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं हिंडणाऱ्या गिऱ्हाइकांची जिकीरीची घासाघीस; बंदरांत येऊन दाखल झालेल्या हजारों पडावांची आणि मचव्यांची एकच गर्दी होऊन जाऊन, समुद्राच्या पृष्ठभागावर डोलकाठ्यांनीं झालेला अरण्यतुल्य देखावा; ...आपापल्या कामांवर जाणाऱ्या सरकारी व खाजगी नोकरांची, घड्याळ्याकडे पाहत कमी अधिक होणारी घाईची चाल; जो तो आपापल्या उद्योगांत निमग्न असल्यामुळें इकडे तिकडे न पाहतां नाकासमोर तडक चालत असल्यामुळें, देशांतून नुकत्याच आलेल्या लोकांस याला चकवा झाला असेल कीं काय, असा वारंवार होणारा भास; गिरण्यांच्या चिमण्यांतून निघणाऱ्या काळ्या धुरांचे लोळ आणि इमारतींच्या उदरांत चाललेली मोठमोठ्या यंत्रांची गडबड; संध्याकाळच्या सुमारास विजेच्या दिव्यांचा, ग्यासाच्या दिव्यांचा व साध्या दिव्यांचा जिकडे तिकडे लखलखाट, सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिम समुद्रांत स्नान करण्यासाठीं क्षितिजावर येऊन ठेपला असतां समुद्राच्या कांठीं त्याच्या समांतर किरणांत हवा खाण्यास व सहल करण्यास गाड्यांतून, घोड्यांवरून व पायांनीं जात येत असलेलीं हरएक जातीचीं व पदवीचीं सडीं किंवा सवत्स स्त्री-पुरुषें; ... प्रिन्स ऑफ वेल्स, लॉर्ड रिपन किंवा झारतनय यांसारख्या मोठ्या पुरुषांच्या आगमनप्रसंगीं अथवा प्रयाणसमयीं ठळक रस्त्यांवर दृष्टीस पडणारा असामान्य थाट, लष्करी स्वारांच्या दौडी, प्रेक्षकांची अनावर दाटी आणि पोलिसांचा कडेकोट बंदोबस्त—वगैरे मुंबईस प्रतिदिवशीं दिसणाऱ्या गोष्टीच ज्यांस नित्य पाहण्याचा प्रसंग आहे त्यांस, किंवा या राजधानीच्या स्थितीवरून हिंदुस्थानच्या लोकांच्या स्थितीचें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं, असें जे समजत असतील त्यांस, त्या स्थितीचें खरें स्वरूप कधींच व्हावयाचें नाहीं ! मुंबईची सदा दिवाळी पाहून या आधुनिक व ऐहिक कुबेरनगरींतील लोकांप्रमाणेंच या देशांतील इतर शहरांतले किंवा गांवांतले लोक धनाढ्य असतील असा तर्क

करणें म्हणजे लग्नकार्यांत आमचे लोक जो शक्तिबाहेर खर्च करतात त्यावरून ऐपतीचा अंदाज करण्याइतकें वेडेपणाचें काम होणार आहे ! ”

वरील उतारा वाचून कित्येकांस असें वाटेल कीं हा आगरकरांनीं केलेल्या एखाद्या प्रवासवर्णनांतून उद्धृत करून घेतला आहे. परंतु तसें कांहीं एक नसून तो 'इंग्रजी राज्याची उलट बाजू अथवा आमचें घोर दारिद्र्य' या राजकीय किंवा आर्थिक स्वरूपाच्या लेखमालेचा प्रास्ताविक भाग आहे ! राष्ट्रीय सभेच्या इंग्लिश कमिटीचे चिटणीस मि. वुडिगबी यांनीं 'इंडिया' मासिकाच्या एका अंकांत “हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमलाचें कृष्णांग” या मथळ्याखालीं हाउस ऑफ कॉमन्स सभेच्या सभासदांस उद्देशून लिहिलेलें एक “अनावृत पत्र” प्रसिद्ध केलें होतें त्याची माहिती आपल्या वाचकांस करून देण्यासाठीं आगरकर यांनीं 'सुधारकां'तून जे तीन लेख लिहिले त्यांतून वरील उतारा घेतला आहे. यावरून आगरकरांच्या लेखनपद्धतीची चांगली कल्पना येईल. हिंदुस्थानांतील राजधानीसारख्या प्रमुख शहरांवरून या देशांतील वास्तविक परिस्थितीची कल्पना करणें कसें चुकीचें होणार आहे, हें आगरकरांनीं या लेखमालेंत आंकडेवारीनें वर उल्लेखिलेल्या लेखाच्या आधारें दाखविलें आहे. पण लेखाच्या सुरुवातीला उदाहरणादाखल मुंबई शहराचा उल्लेख करितांच या मोहनगरीचें मनोवेधक शब्दचित्र काढण्याचा मोह आगरकरांना आवरतां आला नाहीं. निबंधकार या नात्यानें टिळक आणि आगरकर यांजमध्यें फरक आहे तो हाच. आगरकरांच्या कित्येक निबंधांची सुरुवात अशा प्रकारच्या पल्लेदार वाक्यांनीं विभूषित झालेल्या प्रदीर्घ परिच्छेदांनीं झालेली आढळून येईल. आगरकरांचा अस्खलित वाक्प्रवाह अशा प्रकारच्या वर्णनांत सर्वत्र दिसून येतो. आपल्या समाजांतील अन्यायमूलक चालीरीतींचें आगरकरांनीं सात्त्विक संतापानें वर्णन करावयास सुरुवात केली कीं त्यांचें लिखाण, त्यांतील भावनोत्कटतेमुळें एकदम वाङ्मयस्वरूप धारण करितें. प्रचंड श्रोतृसमाजापुढें आणीबाणीच्या प्रसंगीं, प्रक्षुब्ध वातावरणांत एखाद्या श्रोत्याच्या चित्तवृत्ति तल्लीन करून सोडण्याकरितां एखादा धुरीण वक्ता ज्या थाटांत भाषण करतो त्या थाटांत आगरकर लिहिण्यास जेव्हां प्रवृत्त होतात तेव्हां त्यांच्या लिखाणांत उत्कृष्ट वक्तृत्वांतील सर्व गुण एकत्रित झालेले आढळून येतात. 'वाचालमंद सुधारकांनो', 'विषयलंपट निःशक्त वाचालबाबूंनो', 'हे भीषण,

बीभत्स, अमंगळ हिंदुधर्मा', 'निर्दय वंचका' इत्यादि संबोधनसमूहानें युक्त अशा वाक्यपंक्ति आगरकरांच्या निबंधांतून सर्वत्र विखुरलेल्या आढळतात त्याला कारण आगरकरांची ही विशिष्ट लेखनपद्धतीच होय. आगरकरांना सुटसुटीत व सोप्या मराठी शब्दांऐवजीं समासयुक्त संस्कृतप्रचुर शब्द वापरण्याची फार हौस दिसते. व्यवच्छेदन, विजयलांछनें, कृष्णरेषा, सेवा-चिकीर्षु, रुच्यंतर, लौकिकाभिलाषी इत्यादि शब्द हे या हौसेचे निदर्शक आहेत. इंग्रजी शब्दांबद्दलहि त्यांनीं मुद्दाम तदर्थवाहक नवीन संकृतप्रचुर शब्द वापरिले आहेत. 'नष्ट नंदनवन', 'बाष्परथ', 'मूकोत्सेध' हीं या प्रकारचीं उदाहरणें म्हणून देतां येतील. तथापि 'चर्चांत जाऊन प्रेअर करणें' यासारखी घेडगुजरी वाक्यरचनाहि आगरकरांनीं अनेक ठिकाणीं केलेली आढळते. 'शनिदेव ऊर्फ साडेसातीचा देव' हा निबंध वास्तविक त्या ग्रहा-संबंधीं शास्त्रीय माहिती करून देण्याच्या इरायानें आगरकरांनीं लिहिला आहे. परंतु शनीसभोंवतीं असलेल्या कड्याप्रमाणेंच आगरकरांनीं या लेखां-भोंवतीं असें कांहीं सौंदर्यवलय निर्माण केलें आहे कीं, त्यामुळें विषयांतील शास्त्रीय रूक्षता अजीबात नाहींशी व्हावी. लेखाच्या शेवटची आरती तर आगरकरांच्या विनोदबुद्धीची पताकाच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सारांश, लोकहिताविषयीं पराकाष्ठेची कळकळ, जाज्वल्य देशाभिमान, तर्कशुद्ध विचारसरणी आणि अलंकारिक भाषासरणी इत्यादि गुणसमुच्चयामुळें आगर-करांचे निबंध मराठी वाङ्मयांत अजरामर होऊन राहिले आहेत.

वि. का. राजवाडे आणि चिंतामणराव वैद्य यांनींहि निबंध लिहिले आहेत. परंतु त्यांचें लिखाण प्रायः संशोधनात्मकच असल्यामुळें त्यांना प्रबंधकार म्हणणेंच सयुक्तिक होईल. राजवाडे यांची भाषाशैली त्यांच्या स्वभावा-प्रमाणेंच ओबडधोबड आणि चिंतामणरावांची लेखनपद्धति त्यांच्या पोषाका-प्रमाणें साधी किंबहुना गबाळ ! गद्यवाङ्मयांत अलंकारिकपणा बिलकुल असतां कामा नये असें वैद्यांचें मत असल्यामुळें, त्यांच्या निबंधांना संशोधना-च्या क्लिष्टपणाबरोबर भाषेचा रूक्षपणाहि आला आहे. डॉ. केतकर यांचे निबंधहि याच सदरांत पडतील. नाहीं म्हणायला ललित-निबंधांत अपेक्षित असलेलें लेखकाचें आत्मप्रकटीकरण मात्र डॉ. केतकरांच्या संशोधनात्मक व शास्त्रीय स्वरूपाच्या निबंधांतूनहि आढळतें हा त्यांच्या निबंधाचा एक

विशेष नमूद करण्यासारखा आहे. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या निबंधांचे शास्त्रीय आणि ललित असे दोन भाग पडतात. पैकीं त्यांचे ललितनिबंध विनोदी वाङ्मयाच्या स्वतंत्र सदरांत पडत असल्यामुळें त्यांचा विचार येथें करतां येत नाहीं. शास्त्रीय निबंधांपैकीं बहुतेक चर्चात्मक, टीकात्मक किंवा संशोधनात्मक यापैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी वर्गांत पडत असल्यामुळें त्यांना निबंध म्हणण्यापेक्षां प्रबंध म्हणणेंच अधिक युक्त होईल. शास्त्रीय विषयांची चर्चा करतांनाहि तात्यासाहेब कोल्हटकर हे विनोद करण्याचा प्रसंग सहसा दवडीत नसत हें खरें; परंतु केवळ त्यामुळें असल्या निबंधांना लिलित-निबंध म्हणतां येणार नाहीं. मोटारला सुंदर रंग दिला तरी त्यामुळें तिचें यांत्रिक स्वरूप थोडेंच बदलणार !

वर्तमानपत्री लिखाणाला लालित्याची जोड देऊन त्यांतून अभिजात वाङ्मय निर्माण करण्याची अभिनव प्रथा प्रथम शिवराम महादेव परांजपे यांनीं पाडिली. 'काळ' पत्रांतील निबंधांना मराठी वाङ्मयांत अगदीं स्वतंत्र स्थान दिलें पाहिजे. शिवरामपंतांच्या वक्रोक्तिपूर्ण आणि उपहासपर लिखाणाला मराठी वाङ्मयांत तरी दुसरी तोड नाहीं. परांजप्यांच्या प्रतिभेचा विलास जितका विविध तितकाच वैचित्र्यपूर्ण आहे. केव्हां कल्पनेच्या तरल पंखांच्या साहाय्यानें ती काव्यगगनांत उड्डाण करते, तर केव्हां उपरोधाचें विषारी शस्त्र हातांत घेऊन प्रतिपक्ष्याच्या अंगावर प्रहार करण्यांत धन्यता मानते; केव्हां वीरपुरुषांच्या चरित्राच्या साहाय्यानें स्वातंत्र्यदेवीची उपासना करण्यांत मग्न होते, तर केव्हां व्याकरणासारख्या मरुप्रदेशांत शिरून त्याला कल्पकतेच्या साहाय्यानें उपवनाचें सौंदर्य प्राप्त करून देते; केव्हां वक्रोक्तीच्या तीक्ष्ण नखांनीं अस्वलीप्रमाणें गुदगुल्या करून शत्रूच्या अंगाची चिरफाड करण्यांत आसुरी आनंद मानिते, तर केव्हां संस्कृत वाङ्मयोदधीचें मंथन करून त्यांतील बहुमोल रत्नांचे हार रसिकांना नजर करते. सारांश, एखाद्या यक्षकन्ये-प्रमाणें बहुविध रूपें धारण करून सुखदुःखांच्या परस्परविरुद्ध भावना उत्पन्न करण्यांत तिला मनापासून आनंद होतो.

'मदन-दहन' या काव्यकल्पकता आणि कुत्सायुक्त अशा निबंधांत मदना-च्या निधनामुळें भूतलावर जे विविध प्रकार घडून येऊं लागले त्यांचें वर्णन

शिवरामपंतांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे—"नवीन जुळत असलेलीं लग्नें मोडूं लागलीं; अथवा जुनीं झालेलीं लग्नेंच टिकण्याची जेथें मारामार झाली, तेथें नवीन लग्नें कोठून जुळणार? जीं गुप्त गांधर्वविवाहाचीं जोडपीं एका क्षणापूर्वी एकमेकांच्या हातांच्या बोटांत प्रेमाच्या आंगठ्या घालण्याला उत्सुक झालीं होतीं, तीं आतां एकमेकांकडे पाठ करून उभीं राहिलीं. सूर्याला ग्रहण लागून त्याचें तेज मंद झाल्यानंतर जशीं लहान लहान नक्षत्रें दिवसास दिसूं लागतात, त्याचप्रमाणें वेश्यागमन वाईट, गरोदर स्त्रीशीं विवाह चांगला नव्हे, हीन जातिसंबंध हानिकारक होय, इत्यादि तत्त्वें अंधुक अंधुकपणें कित्येकांना दिसूं लागलीं! फार काय सांगावें, प्रियकरांची अर्धी काढून झालेलीं चित्रें तशींच अर्वट पडून राहिलीं, व लिहून पुरीं झालेलीं पत्रेंहि दूतींच्या हातीं देण्यांत आलीं नाहींत! विरहिणींची उत्सुकता उतरून गेली. जी कलहांतरिता रुसून बसली होती, ती तशीच रुसून बसली, तिला समजावण्याकरितां येतो आहे कोण! वासकसज्जनांनीं आपल्या अंगावरचे अलंकार जड झाल्यामुळें काढून टाकिले; अभिसारिकांनीं अभिसरणाचे बेत बंद केले. मुग्धा, मध्यमा व प्रौढा यांच्यांतील भेदांतील गोडी नाहींशी झाली. पुष्पहार शुष्क होत चालले. सुगंधि अत्तरांतील सुवास उडून गेला. विडे वाळून गेले. शरीरप्रसाधनाच्या सर्व क्रिया संपुष्टांत आल्या. वेलींनीं वृक्षांना घातलेले विळखे ढिले पडले. चक्रवाक आणि चक्रवाकी यांचा रात्रीं विरह झाला तरी त्यांचा नेहमींचा आक्रोश सुरू होईना. मयूर आणि मयुरी यांच्या नृत्यांतील ताल जमनेसा झाला. उत्सुकता नाहींशी झाली. विलास विलयाला गेला. प्रेमरसाचा समुद्र आटून गेला. संभोगशृंगार संपला. आणि उदासीनता जिकडे तिकडे उच्छृंखल झाली."

कल्पकता आणि काव्य यांनीं युक्त अशा निबंधाची उभारणी माल शिष्याच्या एका कुत्सित प्रश्नाला गुरूनें तितक्याच कुत्सितपणें दिलेल्या उत्तरावर झालेली आहे ही विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होय. कारण मदनदहनामुळें व त्याच्या पुनरुज्जीवनामुळें भूतलावर घडून आलेल्या स्थित्यंतराचें वर्णन करून झाल्यावर गुरुमहाशयांनीं आपल्या कथेचा समारोप कसा केला आहे पहा—"मदन दग्ध झाला होता, त्या वेळच्या धांदलींत ज्यांनीं साधुपणाचा आव साधून घेतला होता, आणि मदन फिरून जिवंत झाला

तरीहि साधुपणाच्या किफायतीवरील आपला हक्क सोडून देण्याविषयीं गुप्त-मार्गाच्या भरंवशावर ज्यांनीं आपला दुराग्रह कायम ठेविला होता; अशा साधूंची त्या वेळीं एक जात निघाली होती, त्यापैकींच हे कांहीं अवशिष्ट राहिलेले साधु कोठें कोठें आढळतात. तेव्हां हे मदनाच्या गैरहजेरींत झालेल्या साधूंपैकीं आहेत असें समजून त्यांची उपेक्षा करणें आणि त्यांच्याहि चित्ताला चांगलें वळण लागावें आणि त्यापासून सर्वांचें कल्याण व्हावें, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करणें हेंच आपलें पवित्र कर्तव्यकर्म आहे."

शिवरामपंतांना मराठी वाङ्मयांतील स्विफ्ट म्हणण्यास हरकत नाहीं. स्वातंत्र्याची उत्कट लालसा आणि लेखनशैलींतील उपरोध या बाबतींत परांजपे यांची मनोवृत्ति स्विफ्टप्रमाणेंच होती. फार काय, स्विफ्टप्रमाणें परांजपे यांचें धोरण देखील धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत अनुदार-पणाचें होतें. पण हा दोष सोडला तर, ध्येयवाद, पारतंत्र्याची चीड, स्वातंत्र्याची तळमळ, ओजस्वी भाषा आणि तेजस्वी विचारसरणी, काव्यात्मकता, कल्पकता वक्रोक्तिपूर्ण विनोद यामुळें शिवरामपंतांचे निबंध मराठी वाङ्मयाला भूषणभूत होऊन राहिले आहेत.

बॅरिस्टर सावरकर यांनीं स्वातंत्र्याची स्फूर्ति कदाचित् शिवरामपंतांपासूनच घेतली असेल. पण सावरकरांची स्वातंत्र्य-विषयक विचारसरणी शिवराम-पंतांच्याहून अधिक प्रकट, प्रखर, प्रगमनशील आणि प्रत्यक्ष कार्य करून दाखविण्याला अभिमुख अशी आहे. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत शिवराम-पंत जितके मागासलेले होते तितकेच तात्याराव पुढारलेले आहेत, हें 'सावरकर साहित्यां'तील त्यांच्या निबंधांवरून सहज कळण्यासारखें आहे. सावरकरांच्या भाषेंत ओज असलें तरी शिवरामपंतांच्या लिखाणांतील लालित्य त्यांत दिसून येत नाहीं. शिवाय सावरकरांचें बरेंचसें लिखाण संशोधनात्मक, टीकात्मक आणि प्रचारात्मक असल्यामुळें लालित्यादि गुणांना त्यांत अवसर-हि कमी. त्यामुळें त्यांचे निबंध ललित-वाङ्मयाच्या सदरांत पडण्यासारखे नाहींत; त्यांना प्रबंध म्हणणेंच योग्य होईल.

शिवरामपंतांनीं वर्तमानपत्रांतील ठराविक ठशाच्या मजकुरांत बदल करून त्याला वाङ्मयाची जोड देण्याचा अभिनव उपक्रम सुरू केला. त्याचें अनु-करण अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं कांहींशा वेगळ्या पद्धतीनें करून वृत्तपत्रीय

वाङ्मय अधिक चटकदार, चुरचुरीत आणि चविष्ट केलें; आणि बहुजन-समाजाला वर्तमानपत्रें वाचण्याची चटक लाविली. राजकारण हा कांहीं केवळ गंभीर चर्चेचाच विषय नाहीं; त्यालाहि एक विनोदाची बाजू असते हें प्रथम अच्युतरावांच्या 'संदेश'नें लोकांना सांगितलें. राजकारणाबरोबर इतर विषयांची चर्चा करण्याची पद्धत अच्युतरावांनीं सुरू केली. 'वत्सला वहिनी'च्या पत्रांनीं मराठी निबंध-वाङ्मयांत एका नवीन प्रकाराची भर घातली आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. अच्युतरावांची कल्पकता खरोखर अपूर्व होती. त्यामुळें त्यांच्या निबंधांत जितकें वैचित्र्य आढळतें तितकें इतर कोणाच्याहि निबंधांत आढळणार नाहीं. 'जिजा, तूं का रडतीस', 'नाटक झालें जन्माचें', 'हे तात्या आणि हे तात्या', 'द्रौपदी वस्त्रहरण', 'पुणेरी जोडे', 'खुडबुड्या जोशी', 'बंगालचा गुलाब', 'बायकोचे दागिने', 'शेम शेम पुराण', 'प्राणनाथ, काय आज्ञा आहे?', 'हजामती कां करतां', 'माधवाश्रमांत शिवाजी' इत्यादि लेख अच्युतरावांच्या कल्पकतेचे कागदी पुरावेच होत.

एकदां माधवाश्रमांत शिवाजी अचानक रीतीनें प्रकट झाला. त्यामुळें "प्रथमतः घाटी लोक फार घाबरले. कुणाला वाटलें कीं, हा आतां पुन्हा आपल्याला लढाईवर घेऊन जाणार! आपण कसे सुखानें भांडीं घाशीत व गिरण्या फिरवीत बसलेलों आहों! आतां ह्या भांडीं घासण्याच्या सुखाला व गिरण्यांतल्या सुखकर काबाड-कष्टांना आम्ही मुकणार! आतां आमच्या बायकांच्या मजुऱ्या व 'खानावळी' बंद होणार!" कांहीं मराठे म्हणाले कीं, "आम्ही नुकतेच शिवस्मारकाची लढाई खेळत आलेलें आहोंत— पण हा शिवाजी म्हणणार कीं, ही लढाई हवी कशाला?... आतां हा शिवाजी आमच्यांतलीं सगळीं भांडणें बंद करणार व आम्हांला आपल्या पाठीमागें ओढणार! आतां आम्हीं भांडावें कशासाठीं?... शिवाजी आल्यामुळें इतिहासकारांचीं तोंडें अगदीं गोरींमोरीं झालीं. त्यांना भय वाटलें कीं आतां हा मारवाडी विद्यालयांत लेक्चर देणार व घडलेलें सर्व सांगत सुटणार! ह्या इतिहासकारांना खरा खरा इतिहास नको होता. त्यांना स्वतःचे सिद्धान्त जगापुढें आणावयाचे होते... शिवाजी माधवाश्रमांत आला हें समजल्याबरोबर बँकांवर रश झाला. वॉरलोनचे भाव एकदम उतरले. त्यांतहि कांहीं लोकांनीं अशी बातमी उठविली कीं, सरकारचें कर्ज नाकबूल करण्याचा ठराव शिवाजी प्रथम

हातांत घेणार आहे. त्यामुळें तर जो तो येईल त्या भावानें वॉरबाँड विकीत सुटला. माधवाश्रमांत शिवाजी उतरला, त्याच सुमारास इकडे जमनादास मेहता यांच्या पोटांत कळ उठली... त्यांच्या मुद्रेवरून हें स्पष्ट दिसत होतें कीं, आपल्याला कौन्सिलांत कोण जाऊं देणार, ह्याची त्यांना चिंता पडलेली होती. 'तुरुगांचे दारांत' नाटक पाहत असतां मला जी डुलकी आली त्या अवधींत हें सगळें स्वप्न मला पडलें होतें. मी जागा होऊन पाहतों तों पडदा पडला व जाग्रण न होतां मी घरीं निजायला गेलों."

वरील उताऱ्यावरून अच्युतरावांच्या विशिष्ट लेखनपद्धतीविषयीं चांगली अटकळ बांधितां येईल. अच्युतरावांची भाषाशैली वर्तमानपत्री वळणाची आहे. चटकदारपणा हा त्यांचा मुख्य गुण. सैल वाक्यरचना, पुनरुक्ति आणि क्वचित् थिल्लर विनोद हे दोष वगळल्यास त्यांचे निबंध कल्पकता, ओघ, सहजसुंदरता, आणि ढंगदारपणा इत्यादि गुणांमुळें पुनः पुन्हा वाचावेसे वाटतात.

शिवरामपंत परांजपे आणि अच्युतराव कोल्हटकर यांचें निबंधवाङ्मयांतील स्थान उच्च आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यांत शंकाच नाहीं. परंतु मराठी वाङ्मयांत निबंधकार म्हणून अग्रपूजेचा मान साहित्याचार्य रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांसच दिला पाहिजे. आदर्श निबंधकाराच्या ठिकाणीं आवश्यक असलेले सर्व गुण केळकर यांच्या ठिकाणीं अहमहमिकेनें वास करीत असलेले दिसतात. दीर्घ व्यासंग, विस्तृत वाचन, विचारांतील प्रगल्भता आणि प्रगमनशीलता व त्यामुळें प्राप्त झालेला अद्ययावत्पणा, अभिजात रसिकता, मार्मिक आणि सूक्ष्म विनोद, मनाचा समतोलपणा, राजकारणाशीं प्रत्यक्ष परिचय, परदेशचा प्रवास, नवीन गोष्टी जाणून घेण्याची लालसा आणि लेखनाची अनिवार हौस यांमुळें तात्यासाहेबांचें निबंध-वाङ्मय जितकें विपुल तितकेंच वैदग्ध्यपूर्ण झालें आहे. सतारीची एक तार छेडिली असतां तिच्या इतर तारा सहसंवेदनेनें कंपित होऊन सुराला सूर देतात, त्याचप्रमाणें एखाद्या कल्पनेनें केळकरांच्या बुद्धीची एक तार छेडिली गेली कीं, मग त्यांच्या कल्पक आणि विशाल बुद्धींतून उपमा-दृष्टांताचा केवळ पाऊस पडूं लागतो. केळकरांच्याइतकें वाचन इतरांनीं केलें नसेल असें नाहीं; परंतु आपण केलेल्या वाचनाचा हुकमी आणि योग्य ठिकाणीं उपयोग करून घेण्यांत केळकरांइतका वाकबगार लेखक

क्वचितच आढळेल. उमाजी नाइकाचें नांव घेतांच रॉबिनहूड प्रभृति सर्व पाश्चात्य दरोडेखोरांची मालिका त्यांच्या मनश्चक्षूंपुढें उभी राहते. माझिनी व ग्यारिबाल्डी या गुरुशिष्यांचें वर्णन करतांना रामदास व शिवाजी या जोडीची त्यांस आठवण होते. ते इकडील शंकराचार्यांवर लिहूं लागले कीं, युरोपांतील पोपमहाराजांना आमंत्रण गेलेंच म्हणून समजावें. 'भविष्यकथन' असें शीर्षक असलेला केळकरांचा लेख पाहिला म्हणजे, जगाच्या इतिहासांतर्लीं भूतकालांत वर्तविण्यांत आलेलीं सर्व भविष्यें आतां आपणास वाचावयास मिळतील असें भविष्य वाचकानें खुशाल वर्तवावें; तें खोटें ठरण्याचा बिलकुल संभव नाहीं. दिल्ली-दरबारावर लेख लिहितांना हास्तिनापुरांतील पुरुवंशीय राजांपासून तों तहत् पंचम जॉर्ज बादशहापर्यंत विस्तीर्ण काळाचा ऐतिहासिक चित्रपट काढून वाचकांस सादर करणें हें फक्त केळकरांच्या विद्वत्तेस व कल्पकतेसच शक्य आहे. केळकरांच्या बुद्धीचा हा विशेष लक्षांत घेतला म्हणजे बडोदें येथें भरलेल्या दहाव्या साहित्यसंमेलनप्रसंगीं अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांना त्यांनीं वाङ्मयाची व्याख्या 'खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करूं शकते तें वाङ्मय' अशी कां केली त्याचा उलगडा होतो.

"ग्रंथसंग्रहालयाच्या निंदकांना दुसरेहि कित्येक आक्षेप सकारण घेतां येण्यासारखे असतात. पुस्तकी ज्ञान म्हणजे खरें ज्ञान नव्हे व व्यवहारचातुर्य तर नव्हेच नव्हे. एरवीं पढतमूर्ख हें नांव देऊन ज्या वर्गाचें वर्णन समर्थांनीं दासबोधांत केलें आहे, तो वर्ग कोठून आला? "नांदे चित्तीं शांति ऐसी विद्या काशाला" या मराठी सुभाषितावरून, ग्रंथपरिशीलनाचा सुपरिणाम हटकून होतोच असें नाहीं असें लोकमत पूर्वापार दिसतें. विद्या नसतांना ज्यांच्या अंगीं पिशाचवृत्ति असते ते विद्या शिकतील व त्यांच्या अंगीं विनय न येईल तर ते ब्रह्मसमंधाप्रमाणें जाज्वल्य व भयंकर होतील! तसेंच खऱ्या बहुश्रुतपणानें मनास जी शीतलता यावी ती नुसत्या पढिकपणानें येतेंच असें नाहीं; व खऱ्या विद्वत्तेच्या अभावीं विद्वत्तेचा अहंकार मात्र उत्पन्न होतो. भाराभर पुस्तकें डोळ्यांसमोर असलीं म्हणजे हें वाचूं का तें वाचूं असें होऊन बुद्धि फाटते; अनिश्चितपणा वाढतो आणि वाचनाच्या अभावीं स्वयंभू बुद्धिमत्तेला एकाग्रतेची जोड मिळून जें काम मनुष्याच्या हातून एरवीं झालें असतें तेंहि कित्येक वेळां पढिक मनुष्याच्या हातून होत नाहीं.

फाजील ग्रंथाभ्यासानें मनाला दुबळेपणा येतो याचें समर्पक उदाहरण प्राचीन ग्रीक लोकांनीं दाखवून दिलें आहे. विद्वत्ता आणि पारतंत्र्य यांचें विलक्षण साहचर्य ग्रीक लोकांइतकें दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांत आढळणें कठीण. पुस्तकें वाचून वाचून त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य गमाविलें आणि जोंपर्यंत पुस्तकें वाचीत राहतील तोंपर्यंत ते असेच पारतंत्र्य भोगतील असें पुष्कळांनीं भाकीतहि केलें होतें ! ”

वरील उताऱ्यावरून केळकरांच्या निबंधलेखनपद्धतीची थोडीबहुत कल्पना येईल. या ठिकाणीं लक्षांत एवढेंच ठेवावयाचें कीं, वरील उताऱ्यांत वाचनापासून होणाऱ्या नुकसानाचें वर्णन केलें आहे; परंतु विस्तृत वाचनाचे सुपरिणाम सांगावयाचे असल्यास, खुद्द केळकर यांच्या निबंधवाङ्मयाकडेच अंगुलिनिर्देश करावयास हरकत नाहीं. ना. गो. चापेकर यांच्या निबंधांत स्वतंत्र-विचारसरणी आढळून येते. वा. म. जोशी यांचे प्रबंधांत तत्त्वजिज्ञासा आणि चिकित्सकपणा यांमुळें एक विशिष्ट प्रकारचें विचारसौंदर्य प्रतीत होतें. त्यांच्या ‘नवपुष्पकरंडक’ या पुस्तकांतील निबंधांचें स्वरूप मात्र त्यांच्या इतर प्रबंधांहून अगदीं वेगळें आहे. त्यांत विनोद आणि विचार यांचें सुंदर मिश्रण पाहावयास मिळतें. पांगारकरांचे निबंध प्रायः धार्मिक स्वरूपाचे आहेत. प्रो. कर्वे यांच्या समाज-स्वास्थांतील निबंधांचाहि या ठिकाणीं उल्लेख करावयास हरकत नाहीं.

अजूनपर्यंत आपण मराठींतील निबंधवाङ्मयाचा धावता आढावा घेतला त्यांत कोणी लघुनिबंध लिहिलेले आढळून येत नाहींत. परंतु अलीकडे लघुकथे-प्रमाणें लघुनिबंध लिहिण्याचा प्रघात विशेष पडला असून, त्याचें कांहीं विशिष्ट तंत्रहि अस्तित्वांत आलें आहे. प्रबंधांत संशोधन किंवा तत्त्वजिज्ञासा प्रमुख धरली, तर निबंधांत कोणत्याहि विषयावरील विचार मनोरंजक पद्धतीनें मांडलेले असावे अशी अपेक्षा करण्यांत येते. तथापि प्रबंध काय किंवा निबंध काय दोघांतील हेतु एकच असतो आणि तो म्हणजे ज्ञानसंवर्धन किंवा लोक-शिक्षण; परंतु लघुनिबंधांत आनंद किंवा मनोरंजन याना प्राधान्य देण्यांत आलेलें असतें. लघुनिबंधांतहि तत्त्वजिज्ञासा केलेली आढळते; परंतु ती करण्याच्या चटकदार पद्धतीवरच त्याची यशस्विता अवलंबून असते. अगदीं साधे विषय किंवा व्यवहारांतील साधे प्रसंग हे लघुनिबंधकाराला आपले

विशिष्ट विचार प्रदर्शित करावयाला पुरेसे होतात. जीविताकडे पाहण्याचा विशिष्ट दृष्टिकोन असल्यास त्याच्या लघुनिबंधांना त्याच्या खेळकरपणांतहि एक प्रकारचा भारदस्तपणा येतो. लघुनिबंधांत लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा ठसा ठसठशीतपणें उमटलेला दिसला पाहिजे.

प्रो. फडके यांच्या 'नव्या गुजगोष्टी' या लघुनिबंध-संग्रहांतले नुसते मथळे वाचिले तरी लघुनिबंधांचें स्वरूप तात्काळ लक्षांत येतें. 'पोरखेळ', 'अंधारी रात्र', 'जागेपणचीं स्वप्नें', 'आरसे-महाल', 'घरकुलांतलीं दुःखें', 'पहिला पांढरा केस', 'वाट चुकल्याचा आनंद', 'ताजा कलम', 'पहांटे उठण्याचा वेडेपणा' हे मथळे पाहतांच इतक्या साध्या विषयासंबंधानें लेखकाला म्हणायचें आहे तरी काय, अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते आणि ते प्रत्यक्ष वाचून पाहिले म्हणजे इतक्या साध्या गोष्टींतहि लेखकाला एवढा मोठा आशय आढळावा याचें नवल वाटून मनाला आल्हाद होतो.

प्रो. फडके यांच्या लघुनिबंधाचा प्रमुख विशेष म्हणजे त्यांत व्यक्त होणारा त्यांचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन आणि जीवन जिवन्तपणें जगण्याची त्यांची अनिवार हौस. 'आंबट द्राक्षें' या लघुनिबंधांत प्रो. फडके लिहितात– 'आपला तो बाळ्या, अन् लोकांचं तें कार्टं' ही म्हण कांहींशी ग्राम्य असली तरी, मनुष्याच्या अंतःकरणांतला हास्यास्पद अहंकार दर्शविण्याच्या दृष्टीनें मोठी मार्मिक नव्हे काय? पण माझ्यासारख्या मानसशास्त्राच्या अभ्यासकाला गमतीची वाटणारी गोष्ट अशी कीं, या अहंकाराला असंतोषाचा एक विचित्र पदर सदा चिकटलेला असतो. एकीकडे मनुष्य अहंकार दाखवीत असतो खरा; पण दुसरीकडे असंतोष माणसाच्या मनाला सारखा खात असतो. जीविताच्या बाजारांत इतरांचे सौदे चांगले जमले अन् आपला मात्र आपल्या योग्यतेप्रमाणें जमला नाहीं असं प्रत्येक माणसाला वाटत असतं...इसापनीतींत 'कोल्हा आणि द्राक्षें' नांवाची जी एक गोष्ट आहे ती मला जेव्हां जेव्हां आठवते, तेव्हां ती थोडीशी चुकलेली आहे असं मला वाटतं. त्या वेड्या कोल्ह्याला वाटत होतं कीं, आपल्या अवाक्याबाहेरचीं तीं द्राक्षं फार गोड असलीं पाहिजेत आणि या भ्रमामुळें हातांतली गोड द्राक्षं खात असतांना त्या कोल्ह्याचा चेहरा मात्र आंबट झाला होता." असा त्या गोष्टीचा शेवट

करावयास पाहिजे. ही इसापनीतींतील गोष्टीला दिलेली कलाटणी किती कलात्मक आहे बरें!

'जागेपणचीं स्वप्नें' या लघुनिबंधांत आपण वर्तमानपत्रांतल्या जाहिराती नेहमीं काळजीपूर्वक कां वाचतों हें सांगतांना प्रो. फडके म्हणतात— " मला राहावयाला मुंबईला जावयाचं नाहीं, कांहीं नाहीं; पण तिथं भाड्यानं द्यायच्या बंगल्यांच्या आणि फ्लॅटस्च्या ज्या जाहिराती टाइम्समध्यें येतात त्या मीं फार आवडीनं वाचतों! चार सहा खोल्यांचा ब्लॉक भाड्यानं द्यायचा असेल तर मीं मनाशी म्हणतों, 'शीः! एवढीशी जागा कशी पुरणार?' जसा कांहीं मी तो ब्लॉक घ्यायला निघालों आहें! हीं पाहा 'कंबाला हिल' वरच्या एका प्रशस्त बंगल्याची जाहिरात आहे! बंगला मोठा आहे, समुद्र इतका जवळ आहे बंगल्यापासून, कीं वाटलं तर दिवसांतून दहा वेळां जाऊन समुद्रांत बुडी मारून यावं...! मला तो बंगला घ्यायचा आहे म्हणतां कीं काय? छे छे! पण त्या बंगल्याची ती जाहिरात मला आवडते खरी. मी ती तीन चारदां तरी पुनः पुन्हा वाचणार. ती वाचून मला आनंद कां होतो, सांगतां येत नाहीं. पण होतो खरा."

असल्या जाहिराती वाचण्यांत आनंद कां होतो तें आपणाला सांगतां येत नाहीं असें प्रो. फडके म्हणतात. त्यावर अर्थातच विश्वास ठेवावयाचा नाहीं. आनंद कां होतों हें त्यांना माहीत आहे. किंबहुना निबंधाच्या शेवटीं त्यांची मानसशास्त्रीय उपपत्तीसुद्धां त्यांनीं लावून दाखविली आहे. यालाच 'कला' म्हणतात. जीवनांतील आनंद लुटण्याविषयींची लालसा हें एक प्रो. फडक्यांचें वैशिष्ट्य आहे असें मीं वर जें म्हटलें आहे त्याचा पुरावा त्यांच्या या 'जागेपणीच्या स्वप्नां'त आढळतो. वर्गांत एखादा सिद्धान्त निरनिराळीं उदाहरणें देऊन विद्यार्थ्यांना नीट समजावून द्यावा, तसा प्रो. फडके यांचे कित्येक लघुनिबंध वाचतांना भास होतो. कदाचित् त्यांनीं पत्करलेल्या पेशाचाहि हा परिणाम असेल.

वि. स. खांडेकर यांनींहि मास्तरकीचा धंदा अनेक वर्षें केला आहे; परंतु ही समजावून देण्याची पंतोजी-पद्धति त्यांच्या लघुनिबंधांत बिलकुल आढळून येत नाहीं. तर आपल्या उत्कट आनंदाचे वाचकांना ते सहसंविभागी बनवितात.

बागेंतील हरतऱ्हेच्या फुलांच्या दरवळलेल्या संमिश्र सुगंधानें मन जसें प्रसन्न होतें, तशा प्रकारचा आनंद खांडेकरांचे लघुनिबंध वाचतांना होतो. उपमा-उत्प्रेक्षांचा पाऊस पडूं लागला म्हणजे बेसावध वाचकांचें मन क्षणभर गोंधळून गेलें तरी, तो गोंधळ सोन्या-चांदीच्या दुकानांत एकदम हजारों प्रकारचे दागिने दृष्टीस पडतांच होणाऱ्या गोंधळाप्रमाणें अंतःकरणांत आनंदाच्यां ऊर्मिच उत्पन्न करतो. एखाद्या घटनेभोंवतीं खांडेकर जेव्हां कल्पनांचा पिंगा घालतात, तेव्हां तर सर्केशींतल्या खेळाडूंच्या मन थरारून सोडणाऱ्या कोलांट उड्यांचीच आठवण होते. काव्यात्मकता, कल्पकता, अलंकारप्रियता, विनोदप्रियता यांमुळें खांडेकरांचे लघुनिबंध वाचतांना रांगोळ्या काढल्या आहेत, उदबत्त्यांचा सुवास दरवळत आहे, चांदीचीं भांडीं आणि ताटें ठेविलीं आहेत, अशा थाटांत स्नेहीमंडळींच्या पंक्तीला बसून पंचपक्वान्नांचें जेवण जेवीत असल्याचा आनंद होतो.

"अलंकारिक भाषेला सरस्वतीच्या दरबारांत फाशीची शिक्षा मिळावी म्हणून या विरुद्ध पक्षाच्या वकिलानें तिच्यावर अनेक आरोप केले. ती रसाचा गळा दाबते, स्वाभाविकपणाचा खून करते, बुद्धीला भटकेपणाची सवय लावते इत्यादि इत्यादि. तिला फाशीं द्यावें; निदान जन्मभर अंधारकोठडींत डांबून ठेवावें अशी न्यायदेवतेला विनंति करतांना तर, त्यांचें लेखन अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण झालें होतें. अलंकारिक भाषा ही थंडीनें गोठलेली नदी आहे, तिच्या आंतील पाण्याचा तहानलेल्या प्राण्यांना काडीइतकाहि उपयोग नाहीं! बर्फानें आच्छादिलेला तिचा पृष्ठभाग मोठा सुंदर दिसतो; पण त्याच्यावर फिरणाराचें जीवित सुरक्षित असतें काय? छे, त्याची शंकादेखील नको! कोणत्या वेळेला त्याला जलसमाधि मिळेल याचा नेम नाहीं." त्यांच्या या विस्तृत उपमेचा अर्थ लावण्याच्या नादीं मी लागलों नाहीं. कारण बर्फानें गोठलेल्या पांढऱ्या शुभ्र नदीचें दुसऱ्याच क्षणीं सोनेरी हरिणांत रूपांतर झालेलें दिसलें. अलंकारिक भाषा हा कांचन-मृग आहे, प्रतिभारूपी सीतेला या सोनेरी हरिणाचा मोह पडतो. विचाररूपी राम त्या हरिणाची शिकार करण्याकरितां आश्रम सोडून गेला कीं रावण सीताहरण करतो."

अलंकारिक भाषेचें खांडेकरांनीं केलेलें हें अलंकारिक वर्णन त्यांच्या लेखनपद्धतीचा एक नमुना म्हणून सादर केलें आहे.

माडखोलकरांच्या स्फुट लिखाणांत निबंधापेक्षां परीक्षणें, व्यक्तिचित्रें आणि चर्चात्मक लेख यांचाच भरणा अधिक आहे. परंतु 'स्वैर-विचारां'तील 'उर्वशी', 'नयन-चुंबन', 'अंगराग आणि अनुराग', 'अभिजात', 'प्रतिभा', 'भाववाणी', 'ध्येयवादी' यांसारखे लेख हे निबंधवाङ्मयांत गुरुशुक्रादि नक्षत्रांप्रमाणें आपल्या तेजानें सदैव चमकत राहतील इतकें त्यांचें तेज दिव्य आहे.

" 'उर्वशी' हा शब्द उच्चारतांच किती रम्य कल्पना आपल्या मनांत उभ्या राहतात ! आणि कल्पकतेच्याहि कमनीयतेला लाजवील असेंच खरो-खरी त्या सुरसुन्दरीचें लोकोत्तर चरित्र आहे. आर्ष युगापासून तों आधुनिक युगापर्यंत चंचल काळाच्या बदलत्या छटांवर जर कोणत्या प्रमदेच्या अकरुण सौन्दर्याची अनिर्वचनीय सुषमा पसरली असेल तर ती फक्त उर्वशीच्या; व हिमप्रलयाच्या पूर्वीचें सोमपानाचें उच्छृंखल युग आपल्या संचारानें मंडित करणाऱ्या या सभेंतील नृत्यांगनेच्या विलोल रूपविभ्रमांनीं कविकुलगुरु कालिदासापासून तों कविसम्राट् रवींद्रापर्यंत अनेक मेधावींच्या प्रतिभेला आजवर मोहित केलेलें आहे. वस्तुतः उर्वशी ही कांहीं लक्ष्मीप्रमाणें सागरोर्मी-तून आविर्भूत झालेली नाहीं किंवा पार्वतीप्रमाणें हिमराशींतून प्रकट झालेली नाहीं. जगांतील साऱ्या सुंदर वस्तूंपासून उसनवारी करूनहि विधात्यानें तिला तिलोत्तमेप्रमाणें मोठ्या सायासानें निर्माण केलेली नाहीं. तर इंद्रानें तपोभंग करण्यासाठीं पाठविलेल्या अप्सरांचा तांडा पाहून वैतागलेल्या नारायणा-सारख्या पुराणमुनीनें, एक प्रकारच्या ईर्ष्येच्या भरांत तिला आपल्या तपस्येच्या प्रभावानें उत्पन्न केली."

उर्वशीसंबंधींच्या या वर्णनांत माडखोलकरांच्या लेखनशैलींतील सर्व प्रमुख गुणांचें दर्शन घडतें. मराठी वाङ्मयांत माडखोलकर हे शब्दसृष्टीचे ईश्वर आहेत. भावनांच्या अत्यंत सूक्ष्म छटा शब्दांच्या साहाय्यानें व्यक्त करण्याचें माडखोलकर यांचें सामर्थ्य केवळ अनन्यसाधारण आहे. सरस उपमा, घोसदार वाक्यरचना, ओजस्वी विचारसरणी, काव्यात्मक ध्येयवादित्व आणि चोखंदळ सौंदर्यदृष्टि इत्यादि गुणांमुळें माडखोलकरांचे निबंध अभिजात वाङ्मयाच्या सदरांत सतत गणिले जातील.

अनंत काणेकर यांचे लघुनिबंध अगदीं वेगळया स्वरूपाचे आहेत. आकाशांतून तारा तुटून खालीं पडतांना त्याचें सौंदर्य आणि तेज दृष्टिगोचर होतें न होतें तोंच तो नाहींसा होतो, त्याचप्रमाणें एखाद्या विषयासंबंधानें एखादीच अगदीं नवीन कल्पना मांडून काणेकर निबंध पुरा करितात. त्यामुळें त्यांच्या बहुतेक निबंधांना लघुतम निबंधांचें स्वरूप आलें आहे. केव्हां केव्हां तर या निबंधांना स्फुट विचारांचें स्वरूप आलें आहे. अलंकारिक भाषा, काव्यमय कल्पना, इत्यादि गोष्टींचा पसारा त्यांत बिलकुल आढळणार नाहीं. एखादा प्रसंग वर्णन करून, एकच नवीन कल्पना ठसठशीतपणें मांडणें हेंच त्यांचें ध्येय असतें. परंतु ही नवीन कल्पनाच कित्येकदां मनाला चटका लावून जाते.

निबंधकारांची आणि लघुनिबंधकारांची यादी आणखीहि वाढवितां येण्यासारखी आहे. त्र्यं. शं. शेजवलकर, वि. ल. बर्वे, वि. पां. दांडेकर, गं. भा. निरंतर, शशाङ्क (वा. मा. दाभाडे), ना. मा. सन्त, श्री. के. क्षीरसागर इत्यादि लेखकांचे निबंध आणि लघुनिबंध उपेक्षणीय नाहींत याची मला जाणीव आहे; व यांतील कांहींच्या निबंधांचा परामर्श न घेतल्यामुळें त्यांना अन्याय झाला आहे हें देखील मी कबूल करितों. परंतु माझ्या प्रस्तुत लेखाला स्थलकालाच्या मर्यादा पडलेल्या आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेऊन ते मला उदार अंतःकरणानें क्षमा करतील अशी आशा प्रदर्शित करून मी हा लेख संपवितों.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें भाषण



[नासिक येथे सार्वजनिक वाचनालयाच्या शतसांवत्सरिक महोत्सवाकरिता अध्यक्ष म्हणून स्वातंत्र्यवीर सावरकर मुद्दाम नासिक येथे आले होते त्या प्रसंगीं ता. १९-१-४१ रोजीं सकाळीं स्वातंत्र्य-कवि गोविंद यांच्या पुतळ्याचें अनावरण व 'प्रदक्षिणा' ग्रंथाचें प्रकाशन त्यांचे हस्तें झालें. त्या वेळचें त्यांचें भाषण अत्यंत ओजस्वी व उद्बोधक झालें.]

कवि गोविंदांना स्वातंत्र्यकवि गोविंद म्हणा

आपण सर्वजण कवि गोविंद यांना स्वातंत्र्यशाहीर म्हणतां पण आमच्या मतें, कवि गोविंद यांचें काव्य लक्षांत घेतां, स्वातंत्र्यशाहीर अशी पदवी त्यांना लावणें बरोबर नाही. शाहीर या शब्दांत रस नाही. प्राचीन काळांत मोठमोठ्या राजांच्या पदरीं भाट किंवा चारण असत. पृथ्वीराजाच्या पदरीं असलेला चंद्रभाट आपणास ऐकून माहीत असेल. पृथ्वीराजाच्या पराक्रमावर व तत्कालीन परिस्थितीवर यथातथ्य प्रकाश पाडणारें, एक लक्ष श्लोकांचें काव्य चंद्रभाटाने रचलें आहे. अलीकडे आपण भाट हा शब्द अवास्तव स्तुति करणारा अशा अर्थीं वापरतों; पण तो त्याचा खरा अर्थ नाही. जुना अर्थ लक्षांत घेतला तर, आमच्या मतें आपण कवि गोविंद यांना स्वातंत्र्य-भाट किंवा स्वातंत्र्यकवि असें म्हणणें हेंच सयुक्तिक होईल. कवि गोविंद यांचें शिक्षण फार झालेलें नव्हतें. त्यांना संस्कृत येत नव्हतें. पण त्यांच्या काव्यांतील उत्कृष्ट मराठी शब्दांचें वैपुल्य पाहिलें म्हणजे त्याबाबत त्यांची तुलना कविवर्य मोरोपंत यांच्याशींच करावयास पाहिजे. देशाला स्वातंत्र्य-प्राप्ति कशी होईल ही एकच तळमळ स्वातंत्र्यकवि गोविंद यांना जन्मभर लागली होती. चार-पांच भूपाळ्या केल्या, दोन-तीन पदें केलीं किंवा दहा-पांच संवाद लिहिले की झाला कवि!! पण स्वातंत्र्यकवि गोविंद हे या दर्जाचे कवि नव्हते. त्यांचें काव्य फार उच्च दर्जाचें आहे. 'मुरली' या त्यांच्या

काव्यांतील सौंदर्य आपण पाहाल तर मी काय म्हणतों तें आपणास कळेल. एखादा कुशल रत्नपारखी जसा निवडक रत्नें उचलतो तसें स्वातंत्र्य-कवि गोविंद हे आपल्या काव्यांत उच्च दर्जाचे नि निवडक शब्द गुंफीत. त्यांच्या काव्यांतील प्रत्येक शब्द मौलिक आहे. त्यांच्या काव्याचें संशोधन करण्याची वेळ आता आली आहे. आणि म्हणूनच तरुण पिढीला त्यांच्या काव्याचें महत्त्व अधिकाधिक वाटूं लागलें आहे. स्वातंत्र्य-कवि गोविंद यांचें काव्य तरुण पिढीने अवश्य अभ्यासावें. कवि गोविंद यांच्यासंबंधी कांही आठवणी मीं सांगाव्या असें मला सुचविण्यांत आलें; पण निरनिराळ्या व नवनव्या कामांमुळे आणि वेगवेगळया चळवळींच्या प्रवाहामुळे माझी स्मरण-शक्ति थोडी बुजली आहे. वेगवेगळे प्रवाह वरचेवर वाहत असल्यामुळे खालचा प्रवाह दिसेनासा होतो. महापुराखाली अनेक गावें व शहरें बुडून जावीं तशी माझी स्मृति चालू नव्या प्रवाहाखाली थोडी बुडून गेली आहे.

विषण्णता नाहीशी करा : स्फूर्ति मिळवा

आजचा हा समारंभ सुखदुःखमिश्रित आहे. आपलें राज्य जाऊन शंभर वर्षें होऊन गेलीं याबद्दल दुःख; आणि आपलें वाचनालय शंभर वर्षें जगून आज त्याचा शतसांवत्सरिक उत्सव करण्याची संधी लाभली याबद्दल आनंद. मी आज पेशव्यांच्या वाड्यांत बसलों आहे. याच ठिकाणीं त्या कालांत किती तरी महत्त्वाचीं खलबतें झालीं असतील. केव्हा कोणत्या स्वारीवर निघावयाचें याचा विचार याच ठिकाणीं पेशव्यांनी केला असेल. पण आता या वाड्यांत काय राहिलें आहे ? तें पूर्वीचें छत गेलें; त्याखाली बसून होणारीं तीं पूर्वीचीं खलबतेंहि गेलीं ! स्वाऱ्यांचे विचार विलीन झाले. आक्रमणाची शक्ति नाहीशी झाली. आज या वाड्यांत चिमण्या चिवचिवत आहेत ! पण ज्यांनी काळाला कलाटणी दिली, जनतेला जुनें वैभव काव्य-रूपाने सांगितलें अशा एका मोठ्या कवीची स्मृति आज आपण येथे जागवीत आहों. वाडा बांधावा धन्यांनी पण त्यांत राहावे चोर, अशी या वाड्याची स्थिति झाली आहे! ही स्थिति पालटविण्याची खटपट अनेक तरुणांनी केली. त्यांपैकी कित्येकांना याच वाड्यांत ३०–३५ वर्षांपूर्वी अनेक प्रकारचे छळ आणि हाल सोसावे लागले. कांहीजणांना जन्मठेप

काळ्यापाण्याची कठोर शिक्षा भोगावी लागली; कांहीजणाना हुतात्मे व्हावें लागलें. पण आज त्यांपैकी जे जिवंत राहिले तेच लोक याच वाड्यांत उजळ माथ्याने येतात इतकेंच नव्हे, तर स्वातंत्र्यकवीचा पुतळा उघडतात. अभिनव-भारतसंस्थेचे कांही लोक आज मला या समारंभांत आलेले दिसत आहेत. तेंच सरकार, तेच पोलीस, म्हणजे तीच राज्यसंस्था, असूनहि आज या पेशव्यांच्या वाड्यांत आपण राजरोसपणें एकत्र झालों. ज्यांनी स्वातंत्र्यासाठी अक्षरशः आपले प्राण खर्ची घातले त्यांचे आत्मे आज या सभागृहांत अदृश्य स्वरूपांत वावरत असतील. त्यांचे नातेवाईक, आप्त, इष्ट-मित्र हे तर आज माझ्यासमोर बसले आहेत. आज पेशवे परत येऊं शकले नाहीत, त्यांचें गेलेलें राज्य आपणाला परत मिळवितां आलें नाही हें खरें; पण आज आपण स्वातंत्र्यकवि गोविंद यांचें स्मारक करून स्वातंत्र्याची स्फूर्ति प्रज्वलित केली व तेवढ्यापुरता तरी आपण आज हा वाडा थोडा शुद्ध केला. आशेला विषण्णतेचें खत मिळालें की आशा सफल होते. आज आपणांस जी विषण्णता वाटत आहे, त्यांतूनच मिळेल तेवढा उत्साह आपण घ्या. असा एक काळ येईल की त्या काळांत आपण स्वराज्यांत असूं आणि पुनरपि याच पेशवे वाड्यांत खलबतें करण्याकरिता एकत्र येऊं.

आजच्या प्रसंगीं मीं साहित्यावर बोलावें अशी अनेकांची इच्छा मला दिसली. पण मुंबई येथे तीन वर्षांपूर्वी भरलेल्या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून मीं जें भाषण केलें तेंच आतापर्यंत शेवटचें ठरलें होतें; कारण त्यानंतर आतापर्यंत मीं साहित्याची पोथी गुंडाळून ठेवली होती. मुंबई-च्या साहित्यसंमेलनप्रसंगीं मीं माझ्या अध्यक्षीय भाषणांत 'लेखण्या मोडा नि बंदुका घ्या' असें सांगितलें, तें ऐकून अनेकांना मोठें चमत्कारिक वाटलें. इतकेंच नव्हे, तर अजून त्यावर महाराष्ट्रांत वादविवाद सुरू आहे. एखाद्याने लग्नसमारंभासाठी यावें आणि त्याने नवऱ्यामुलाला संन्यास केव्हा घेणार असा प्रश्न विचारावा म्हणजे जसें त्याला चमत्कारिक वाटेल, तसेंच साहित्य संमेलनासाठी आलेल्या सरस्वतिभक्तांना, मीं अध्यक्षपदावरून 'लेखण्या टाका आणि बंदुका घ्या', असें सांगितल्यावर जरा चमत्कारिक वाटलें. 'लेखण्या टाका व बंदुका घ्या' हें सूत्र मीं उगीच सांगितलें नाहीं. साहित्या-च्या संरक्षणाकरिताच मीं तें सांगितलें. दहावीस पुस्तकें एकत्र केलीं

की झालें वाचनालय. पण तेवढ्याने भागत नाही. त्या पुस्तकांची योग्य ती व्यवस्था ठेवण्याकरिता एक मंदिर हवें आणि त्याचें रक्षण करण्याकरिता बाहेर पहारेकरीहि हवा. साहित्यमंदिर तयार करणें आणि त्याचें रक्षण करणें याबद्दल जर मीं कांही युक्ति सुचविली किंवा मार्ग सांगितला तर त्यांत विषयांतर तें काय झालें ? ज्या देशांत किंवा ज्या राष्ट्रांत उत्तमोत्तम सैनिक नसतील, ज्या राष्ट्राजवळ पराक्रमी सैनिकबल भरपूर नसेल, तें राष्ट्र तर जातेंच पण त्याचबरोबर त्या राष्ट्राची भाषा, त्या राष्ट्राचें वाङ्मय त्या राष्ट्राची संस्कृति हीहि नामशेष होते. मुसलमान राज्यकर्ते कडवे आणि इंग्रज राज्यकर्ते लुच्चे. मुसलमानांनी आमच्या देशावर आक्रमण करून जो भाग घेतला त्या भागांतील आपलें वाङ्मय, आपले ग्रंथ त्यांनी जाळून टाकले व आपली संस्कृति नाहीशी केली. आज इंग्रज राज्यकर्तेहि तीच गोष्ट, आपणास कळणार नाही इतक्या बेताने, करीत आहेत. ही स्थिति पालटावी, आपणाला आपल्या वाङ्मयाचें, आपल्या भाषेचें व आपल्या संस्कृतीचें संरक्षण करतां यावें यासाठी मी म्हणतों की लेखण्या टाका नि बंदुका घ्या. तक्षशिला, नालंद या विद्यापीठांचें महत्त्व पूर्वी इतकें मोठें समजलें जात असे की, जितकें सध्यां ऑक्सफर्ड-केंब्रिज विद्यापीठांना महत्त्व आहे. त्या काळच्या ज्ञात जगांतील विद्यार्थि विद्याभ्यासासाठीं तक्षशिला विद्यापीठांत येऊन राहत. त्या काळचे जपानी विद्वान् तक्षशिलेच्या दिशेकडे पाहत प्राण सोडीत. अशा या जगन्मान्य तक्षशिला विद्यापीठाचें पुढे काय झालें ? आज त्याचे अवशेष देखील उरले नाहीत. कां असें व्हावें ? या विद्यापीठांतील विद्येचें पीठ कां झालें ? याला कारण एकच व तें म्हणजे त्या विद्यापीठांतील क्षात्रवृत्ति नाहीशी झाली, क्षात्रतेज लयास गेलें हेंच होय. विद्यापीठाचें रक्षण करण्याची ताकद आपणामध्ये राहिली नाही. मुसलमानी राज्य झाल्याबरोबर त्यांनी मोठमोठीं विद्यापीठें जाळून टाकलीं ! तक्षशिला विद्यापीठांतील ग्रंथालय सहा महिने जळत होतें ! इतकी तेथील ग्रंथसंपत्ति मोठी होती. आपल्या जुन्या वाङ्मयाची, जुन्या पुस्तकांची अशी राख कां झाली ? कारण एकच. आपल्यामध्ये त्यांचें रक्षण करण्याची शक्ति उरली नाही म्हणून. सापाच्या दृष्टीने पाहिलें तर मनुष्यप्राण्याला दंश करणें हें पाप ठरणार नाही. पण मला जर तो चावूं लागला तर त्याला ठेचणें यांत मीं तरी पाप कां

समजावें? ज्या विद्वान् पंडितांनी तक्षशिलेसारख्या महान् विद्यापीठांत राजांच्या आश्रयाने विद्याभ्यास चालविला होता, त्यांची सरसहा कत्तल करण्यांत आली! याचेंहि कारण त्यांच्या हातांत बंदुका नव्हत्या, आत्मरक्षणाचें व विद्यापीठाच्या रक्षणाचें सामर्थ्य त्यांच्याजवळ नव्हतें हेंच होय. म्हणून मी म्हणतों की साहित्य आणि शस्त्र यांचा संबंध अगदी निकटचा आहे.

या माझ्या विधनाबद्दल चमत्कार वाटण्याचें मुळींच कारण नाही. आजहि आपली स्थिति तशीच आहे. ज्या सार्वजनिक वाचनालयांत अनेक दुर्मिळ जुने ग्रंथ आपण ठेवतां त्याच वाचंनालयांत आपणाला माझीं किंवा स्वातंत्र्य-कवि गोविंद यांचीं जप्त पुस्तकें, शिवरामपंत परांजपे यांचे काळमधील लेख आपणाला ठेवतां येत नाहीत. याचेंहि कारण हेंच की, असे ग्रंथ ठेवले तरी त्यांचें संरक्षण करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं कोठे आहे? आज आपल्या हातीं बंदुका असत्या, आपल्या बाहूंत बळ असतें, तर जीं पुस्तकें जप्त आहेत तीं आपणाला बंधमुक्त करतां आलीं नसतीं काय? आपल्या लेखणींत इतकेंहि सामर्थ्य नसेल तर तिची किंमत एक मोडका बोरू इतकीच करावी लागेल. आपण जसे पारतंत्र्यांत खितपत पडलों आहों तसेंच आपलें साहित्यहि पारतंत्र्यांत जखडलें गेलें आहे. ही पारतंत्र्याची शृंखला तोडावयाची असेल तर, साहित्याबरोबर संग्रामशक्ति निर्माण करा. कारण आज ती लुप्त झाली आहे. लढाईवर जाऊन विजयी होऊन परत आलेला एखादा साहित्यिक आनंदाने शीळ घालूं लागला, एखादी मौजेची कविता त्याने लिहिली, तर तें क्षम्य होईल; पण लढाई सुरू असतांना जर तो प्रेमकाव्य रचीत बसला तर आपण त्याला काय म्हणाल? आपणावर आलेलें व येणारें संकट कोणतें आहे याचा विचार अगोदर करा, त्याचें निवारण कसें करतां येईल याचा प्रथम विचार करा नि मग कविता लिहीत बसा. कवितांचा आकडा कमी भरला तरी चालेल; पण अगोदर सैनिकशिक्षण घ्या. जो सैनिक नाही तो जातिवंत कविच होऊं शकत नाही. घरांत धान्याचा दाणा नाही, पोरेंबाळें भुकेनें तडफडून मरत आहेत अशा स्थितींत काव्य काय निर्माण होणार आणि तें पोटाची भूक कशी भागवणार! देश पारतंत्र्यांत असतांना कसल्या कविता करता? म्हणून मी म्हणतों कीं कांही काळ लेखण्या

मोडून टाका आणि हातात बंदुका घ्या. जिवंत साहित्य निर्माण व्हावें म्हणून आपण आपल्या हातीं बंदुका घ्या.

स्वातंत्र्यकवि गोविंदांनी 'घे हातीं तरवार, देवा ! घे हातीं तरवार ' असें आपल्या काव्यांत म्हटलें. कवि गोविंदांच्या मनांत 'घे हातीं, तरवार हिंदु ! घे हातीं तरवार' असेंच लिहावयाचें होते पण परिस्थिति आड आली. कवि गोविंदांना आम्ही स्वातंत्र्यकवि कां म्हणतों ? त्यांनी झेंडूच्या फुलांवर, विहार करणाऱ्या पक्ष्यांवर, बागेंत खेळणाऱ्या मुलांवर कविता केल्या म्हणून नव्हे. याचा अर्थ फुलांवर नि मुलांवर मुळीच कविता करूं नयेत असा नाही. झेंडूच्या फुलांवर कविता लिहा पण त्याअगोदर समय कोणता आहे, संकट कोणतें आहे, भोवतालची परिस्थिति काय आहे याकडे पाहा, त्याचा अगोदर विचार करा. घराला आग लागली की, जवळपासचें पाणी आणूनच ती विझवावयास पाहिजे. त्या वेळीं चंद्रावर पाणी किती आहे आणि तें खाली कसें आणतां येईल याचा विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ ! स्वातंत्र्यकवि गोविंद हे नुसते कवि नव्हते. तर ते स्वातंत्र्यकवि होते, स्वातंत्र्याचे उपासक होते. आणि म्हणूनच त्यांच्या शब्दांत तेज होतें. मीं सिंहगडचा पोवाडा रचला; पुढे तो जप्त झाला; पण त्या काळांत ज्या माझ्या थोड्या मित्रमंडळींनी तो म्हटला त्या वेळीं त्यांत खरा रस निर्माण होत होता. कारण त्यांच्या अंतःकरणांत स्वातंत्र्याची तळमळ होती. आज तो पोवाडा अनेक लोक गुणगुणतात; पण ती तळमळ आज नष्ट झाल्याने त्याच शब्दांचा तो अर्थ माल लोपल्यासारखा वाटतो. आपल्या आत्म्याचा खरा विकास व्हावयाचा असेल, श्रेष्ठ नि जिवंत साहित्य निर्माण करावयाचें असेल, तर अगोदर क्षात्रतेज निर्माण करा. नॉर्मन लोक इंग्लिश शब्दाचा अर्थ गुलाम असा करीत. पण आज ती स्थिति राहिली नाही. याचें कारण त्यांनी आपल्यामध्ये निर्माण केलेलें क्षात्रतेज. आपली संस्कृत विद्या लुप्त होत चालली आणि सातासमुद्रांपलीकडील इंग्रजी विद्येला मान मिळूं लागला. आपले अनेक प्रभावी कवि मागे पडले पण सातासमुद्रांपलीकडील शेक्सपियर, ग्रे, मिल्टन यांना आपल्या देशांत मान मिळूं लागला, याचें कारण इंग्रजांची वाढलेली सत्ता हेंच होय. नुसत्या नांवाने राष्ट्र वर येत नसतें. राष्ट्र ऊर्जितावस्थेला येण्यास पराक्रम लागत असतो. पराक्रमाने नांवाला महत्त्व येतें. आपण आपल्या पराक्रमाने हिंदु शब्द शिरोधार्य

करून ठेवा. आजच्या समारंभाला आर्यसमाजी मंडळी आली आहेत. त्यांना मला असें सांगावयाचें आहे की त्यांनी येत्या शिरगणतींत आपली जात हिंदु म्हणूनच लावावी.

मीं आपणाला सांगितलेंच की, माझ्या जुन्या आठवणी बुजल्या आहेत. पण ज्या कांही या प्रसंगीं मला आठवतात, त्या चारदोन सांगतों. स्वातंत्र्यकवि गोविंद यांचें शिक्षण बेताचेंच झालें होतें. त्यांना संस्कृतहि येत नव्हतें. त्यांना वृत्त म्हणजे काय हेंहि माहीत नव्हतें. मला देखील लहानपणीं गणवृत्त समजत नसे; पण पुढे मीं त्याचा वृत्तदर्पणावरून व इतरांच्या काव्यावरून अभ्यास केला. कवि गोविंद हे येथून जवळच असलेल्या भागवतांच्या वाड्यांत राहत होते. त्यांनी माझ्याकडून शब्दकोश नेला होता व त्यांतून ते नेमका शब्द उचलून काव्यांत घालीत. इतक्या अल्प सामुग्रीवर त्यांनी काव्य लिहिण्यास प्रारंभ केला व पुढे ते स्वातंत्र्यकवि झाले. या माझ्या सांगण्यांत मी सोनाराला महत्त्व देत नाहीं. हिऱ्याला अधिक महत्त्व देतों. प्रथम कवि गोविंद यांचा संबंध मित्रमेळयाशीं आला. पुढे त्यांतूनच अभिनवभारत ही संस्था निर्माण झाली. तिच्या शाखा शहरोशहरीं निघाल्या. आज महाराष्ट्रांत जीं प्रमुख माणसें आपणांस दिसत आहेत तीं माणसें त्या वेळीं आमच्या अभिनव भारत संस्थेंत होतीं. आमचे सहकारी मित्र आबासाहेब खरे यांना ज्या वेळीं मीं या संस्थेची माहिती दिली त्या वेळीं त्यांना ती मोठी चमत्कारिक वाटली व 'ना विष्णुः पृथ्वीपतिः' असें वचन त्यांनीं मला ऐकविलें. नृप याचा प्रजेचें पालन करणारा असा अर्थ आहे–प्रजा भक्षणारा असा नाही. पृथ्वीपति म्हणजे पृथ्वीचें रक्षण करणारा; नाश करणारा नव्हे. ज्या वेळीं अभिनवभारत संस्थेच्या ध्येयाची कल्पना मीं कै. बाबाराव खरे यांना सांगितली त्या वेळीं त्यांना ती मुळीच पटली नाही. 'ना विष्णुः पृथ्वीपतिः' हें वचन त्यांनी मला उत्तर म्हणून सांगितलें; पण मीं 'न अविष्णुः पृथ्वीपतिः' ही कल्पना त्यांना विशद करून सांगितली आणि या वचनाने त्यांचें इतकें समाधान झालें की 'ना विष्णुः पृथ्वीपतिः' म्हणणारे बाबाराव खरे कट्टे स्वातंत्र्यवादी झाले, नव्हे त्यांना स्वातंत्र्यसंपादनाचें वेड लागलें! स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्य-लक्ष्मी हा शब्द प्रथम आम्हीं नाशिक येथेच उच्चारला; आणि मग तो बंगाल्यांत

गेला. बाबाराव खरे हेहि त्या वेळीं मजबरोबर स्वातंत्र्याचा जयजयकार करण्यांत होते. आपणाला मीं सांगितलेंच की, अभिनवभारत संस्था प्रथम येथेच स्थापन झाली. तिच्या संस्थापनेच्या वेळीं ज्यांनी शपथा घेतल्या त्यांपैकी शेकडा ९० जणांनी त्या आजवर पाळल्या आहेत. या शपथेकरिताच श्री. कर्वे, कान्हेरे, चाफेकर, फडके या वीरांनी आत्मबलिदान करून ते हुतात्मे झाले. लाला हरदयाळ, डिंगरा प्रभृतींनी परदेशांत कार्य केलें. आत्मक्लेश, हा विजय नाही. आत्महत्या हा पापी विजय आहे. तो जय नसून पराजय आहे. जो शत्रूची हानि अधिक करतो व स्वतःची हानि कमी होऊं देतो तोच खरा सेनानी. नाशिक हें क्षेत्र आहे. येथे अनेक पुण्यस्थानें आहेत, पण आजच्या प्रसंगाने मी आपणास सांगतों की, ज्या भागवतांच्या वाड्यांत स्वातंत्र्यकवि गोविंद हे राहत होते त्या खोलींत तुम्ही त्यांचें मंदिर बांधा. अशा रीतीने आपण नाशिक क्षेत्रांत यात्रेचें एक नवें ठिकाण निर्माण करा.

मी इंग्लंडमध्ये असतांना ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत सुप्रसिद्ध विद्वान प्रो. जयस्वाल हे होते. त्यांना व इतर हिंदी विद्यार्थ्यांना मी कवि गोविंद यांचें काव्य वाचून दाखवीत असें. तें काव्य ऐकून जयस्वाल यांनी कवि गोविंदांना 'स्वातंत्र्य-कवि-कोकिल' अशी बहुमानाची पदवी दिली. त्यानंतर इकडे परत आल्यावर मी अंदमानांत गेलों. त्या काळांत स्वातंत्र्य शब्द उच्चारणेंहि महाकठीण होतें. पण मी अंदमानांतून परत येऊन पाहतों तों रस्तोरस्तीं, बोळाबोळांतून, लहानथोर सर्वजण स्वातंत्र्याचा जयजयकार करीत असलेले दिसले. स्वातंत्र्य-देवी, स्वातंत्र्यलक्ष्मी हा शब्द प्रथम आम्हीं उच्चारला. लो. टिळक जेव्हा प्रथम नाशकास आले त्या वेळीं आम्ही सर्व मुलें स्वातंत्र्यलक्ष्मीचा जयजयकार करीत चाललों होतों. लोकमान्यांना त्याचें मोठें आश्चर्य वाटलें. लो. टिळकांनी जवळच्या मनुष्यास असें विचारलें की, हा शब्द हीं मुलें ओरडतात कशीं ? त्या गृहस्थांनी त्यावर असें उत्तर दिलें की हा शब्द या मंडळींनी पचवला आहे. यावर लोकमान्य म्हणाले मग खुशाल चालूं दे. पण या बाबतींत लोकमान्यांचें मत आम्ही मुलें फार घाई करतों असें होतें, व त्यांच्या दृष्टीने तें योग्य होतें. कारण ते जबाबदार पुढारी होते व मी एक उच्छृंखल सैनिक होतों. स्वातंत्र्यदेवीच्या

उपासनेला सर्वजण लागले. जे उंच होते त्यांनी पूजेकरिता फळें काढलीं जे त्याहून लहान होते त्यांनी फुलें काढलीं. मी लोकमान्यांचा अत्यंत नम्र सेवक आहें. मी त्यांचा एक निःश्वास आहें.

सर्व लहानथोर स्वातंत्र्य-लक्ष्मीचीं उपासक बनलीं खरीं, पण कित्येकांना स्वातंत्र्य आणि स्वराज्य या शब्दांतला फरक कळला नाही. पूजेला पाणी हवें पण तें घेतांना खरें जळ कोणतें आणि मृगजळ कोणतें हें त्यांना समजेना. सर्व लोक खरें जळ सोडून मृगजळाच्या पाठीमागे पाण्यासाठी धावत आहेत. स्वराज्याच्या चळवळींतूनच हिंदु-संघटनाची चळवळ सुरू झाली आहे हें लक्षांत ठेवा. केळीला नवा कोंब फुटतो. तो उंच असतो. एखाद्याने विचारलें की, या कोंबाचा केळीच्या बुंध्याशीं काय संबंध? कोंब वर टोकाला आणि बुंधा तर जमिनींत. पण त्या बुंध्यांतूनच नवा कोंब फुटत असल्यामुळे कोंब आणि बुंधा यांचा निकट संबंध आहे.

'अभिनवभारत संस्था' ही स्वातंत्र्य-संस्था याच नाशिक क्षेत्रांत स्थापन झाली आणि तिचाच कोंब म्हणजे हल्ली महाराष्ट्रांत भगव्या झेंड्याखाली एकत्र येऊन चाललेली हिंदुसंघटनेची चळवळ होय. अनेकजण असा आक्षेप घेतात की, १९०८ सालचे सावरकर आणि आजचे सावरकर हे एक नाहीत. हा आक्षेप खरोखरी पाहतां अगदी बरोबर नाही. १९०८ सालीं जे सावरकर ज्या पवित्र्यांत आपणापुढे उभे होते त्याच पवित्र्यांत ते आज १९४१ सालींहि आपणापुढे आहेत. त्यांत त्यांनी बदल केलेला नाही. ज्यांना कांही थोडा बदल झाल्यासारखा वाटतो तो त्यांच्या दृष्टींत आहे. ही त्यांची दृष्टि पूर्ववत् साफ व्हावी एवढ्याचकरिता मी आपणांस केळी आणि तिचा कोंब यांचा दृष्टान्त दिला. असो, स्वराज्य आणि हिंदुसंघटन यांच्यामध्ये अत्यंत निकटचा संबंध आहे. आम्हांला स्वराज्य असेंच हवें आहे की ज्यांत भारतीयांचें स्वत्व सुरक्षित राहलि.

स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळींत ज्यांनी आत्माहुति दिली म्हणून मीं सांगितलें ते हातांत गीता घेऊन फासावर चढले. हातीं कुराण घेऊन फाशी गेले नाहीत. हुतात्मे मदनलाल डिंग्रा यांनी तर परमेश्वराची अशी प्रार्थना केली की, 'पुनर्जन्म जर खरा असेल तर हे परमेश्वरा! मला तूं पुनः हिंदु धर्मात

जन्मास घाल.' सर्वच लोक राष्ट्रीय व्हावेत. मी मनुष्यमात्र ओळखतों पण हें तत्त्व जोंपर्यंत सर्वांना मान्य होत नाही, हिंदुस्थानची मर्यादा हिमालय ठरवली जाते तोंपर्यंत ज्या देशांत जे बहुसंख्य त्यांची त्या देशांत सत्ता असेंच म्हटलें पाहिजे. योग्यतेप्रमाणे ज्याला त्याला जागा द्या. पण हा मुसलमान म्हणून याला अधिक जागा, अधिक हक्क, अधिक सवलती द्या असें म्हणणें म्हणजे हें स्वराज्य नसून चोरांचें राज्य झालें असेंच म्हणावयास पाहिजे. बहुसंख्य असणें हें जसें पाप नाही तसेंच अल्पसंख्य असणें हें पुण्य नाही. स्वातंत्र्यकवि गोविंद यांच्या काव्याकडे आपण या दृष्टीने पाहा आणि त्या काव्याचा अभ्यास करून आपण 'स्वराज्य' म्हणजे काय हें समजून घ्या."

महोत्सवाचें भाषण

सायंकाळीं महोत्सवाच्या मुख्य भाषणाचे वेळी **वीर सावरकर म्हणाले,** "ज्या वाचनालयांत मी लहानपणीं वर्गणी न देतां चोरून वाचावयास येत असे त्याच वाचनालयाच्या महोत्सवाचा अध्यक्ष म्हणून आज मी येथे आलों आहे. ज्या कवीने वाचनालयांतील ग्रंथ वाचून त्याप्रमाणे आचरण केलें आणि आपल्या काव्याच्या द्वारें जनतेला स्वराज्य म्हणजे काय हें शिकविलें त्या थोर स्वातंत्र्यकवीचा—कवि गोविंदांचा—स्मृतिदिन आज साजरा झाला व त्यांचा पुतळा अनावृत करण्यांत आला; त्याच कवीच्या स्फूर्तीने आज मला नाशकास आणलें. सार्वजनिक वाचनालयाशीं माझा व्यक्तिशः संबंध पुष्कळच आहे.

मला पहिल्यापासून इतिहासवाचनाची फार हौस आहे, मित्र मेळ्यांत मला दर आठवड्यास व्याख्यान द्यावें लागे. दर वेळीं मुलांना कांही तरी इतिहासाचें नवें ज्ञान द्यावें असें मला वाटे व त्याकरिता मी इतिहासाचीं बरींच पुस्तकें वाचीत असें. त्या वेळीं बडोद्यास राष्ट्रकथामाला निघत होती. त्या मालेचीं पुस्तकें वाचून मीं प्राचीन ग्रीक देशाच्या, तुर्कस्थानच्या इतिहासाचा अभ्यास केला. दाभोळकरांच्या ग्रंथावरून मला हर्बर्ट स्पेन्सरची प्रथम ओळख झाली. हें सर्व वाचन मीं याच वाचनालयांत केलें आहे. म्हणूनच सार्वजनिक वाचनालयच माझा गुरु होय. आज वाचनालयाचा शतसांवत्सरिक उत्सव आहे तेव्हां आज मी वाचनालयांत मुलांनी काय वाचावें यासंबंधी चार शब्द सांगणार आहें.

मुलांनी वाचनालयांत जाऊन मिळतील तितके ग्रंथ वाचावे. पण त्याचबरोबर हें लक्षांत ठेवावें की, कोणत्याहि ग्रंथांत जगांतील सर्व प्रश्नांचा सर्व बाजूंनी विचार केलेला नसतो. याचें कारण असें की, जे ग्रंथ आज आपण पाहतों ते देशाच्या तत्कालिन परिस्थितींत लिहिले गेलेले असतात. विद्यार्थ्यांने सगळें वाचावें पण त्यांतील सिद्धान्त निर्भेळ सत्य आहेत असें समजूं नये. कारण, ते मर्यादित असतात. म्हणून त्याच विषयाची दुसरी बाजू मांडणारीं पुस्तकेंहि आपण वाचा आणि मग दोनहि बाजूंचा विचार करून त्यांतील सिद्धान्त आपल्या बौद्धिक निकषावर घासून मग आपण आपलीं मतें बनवा. आपण मार्क्सचें तत्त्वज्ञान वाचा; पण तेवढ्यावरच न थांबतां दुसरी बाजू काय आहे हेंहि समजून घ्या. मी हिंदुसंघटनेचा अभिमानी आहे म्हणून तुम्हीहि हिंदुसंघटनाभिमानी व्हा असें मी सांगणार नाहीं. हिंदुसंघटनेसंबंधी आपण उलटसुलट बाजू काय आहेत त्या अगोदर पाहा आणि त्यावर विचार करून जर तुम्हांला हिंदुसंघटना पटली तर त्या कार्याला लागा. हाताला येईल तें पुस्तक घ्यावें, वाचावें आणि त्या विषयासंबंधी एकदम मत बनवावें हें बरोबर नाही. संततिनियमनावरचीं पुस्तकें वाचलीं तरी चालतील; पण त्याचबरोबर 'अष्टवीरा भव' हा आशीर्वाद कां देतात याचाहि विचार करा; आणि मग वरीलपैकी कोणतें बरोबर हें आपण आपल्या आपल्या मनाने ठरवा. कोणत्याहि तऱ्हेच्या वाचनाला बंदी नसावी. पण जें आत्मसात् करतां येत नाही, पचवतां येत नाहीं तें वाचूं नये. त्याचप्रमाणे वाचनालयांत सर्व विषयांवरचीं पुस्तकें ठेवावीत. अमुक एक विषय वाईट म्हणून त्यासंबंधीचीं पुस्तकें ठेवावयाचीं नाहीत ही पद्धत बरोबर नाही. दुसरी एक सूचना अशी की, वाचनालयाला जोडूनच वादविवेचनमाला असावी. तरच वाचनालय पूर्ण झालें असें म्हणतां येईल.

पुरातन सूत्र तोडूं नका

आज आपण ज्या संस्थेचा उत्सव करीत आहों तिला शंभर वर्षें झालीं याबद्दल आपल्याला आनंद होणें स्वाभाविक आहे. जुन्या संस्था टिकवा-वयाच्या ही शिकवण आपल्याला नव्याने मिळालेली नाही; ती पूर्वापार

आपल्याकडे चालत आलेली आहे. इंग्लंडमध्ये जुन्या संस्था आहेत व त्यांचें त्यांनी सातत्यहि चांगलें टिकविलें आहे. मी इंग्लंडमध्ये असतांना इंडिया हौसमध्ये अभ्यासाकरितां जात असें. तेथे ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन झाल्यापासूनचे सर्व कागदपत्र नि हिशेब मला पाहावयास मिळाले. संस्थांचें चिरस्थायित्व हिंदुस्थानांतहि दिसून येतें. जुनीं खाल्डियन, रोमन, ग्रीस हीं साम्राज्यें गेलीं! त्या काळचीं देवालयें नामशेष झालीं! पण हिंदुस्थानावर अनेक वेळा परचक्रें आलीं असूनहि, आद्य शंकराचार्यांच्या मठाची परंपरा आजहि चालू आहे; त्यांत मुळीच फरक पडलेला नाही. पेशवाईत नाना फडणिसांनी घालून दिलेले नियम आजहि त्या त्या देवाचे पुजारी मानीत आहेत. त्यांनी जितकीं निरांजनें देवापुढे लावावीं असें सांगितलें तितकींच तीं आज लावलीं जात आहेत. त्यांनी जेवढा पगार पुजाऱ्यांना ठरवून दिला तितकाच त्या पुजाऱ्यांच्या वंशजांना आजहि मिळत आहे. गोसाव्यांच्या परंपरेंतहि आपणांस तेंच सातत्य दिसून येईल. ख्रिस्तपूर्व दोन हजार वर्षांपासून चालत आलेली परंपरा आजहि तशीच चालू आहे. हिब्रू भाषा गेली! त्या काळच्या देवदेवता गेल्या!! बॅबिलोनची संस्कृति गेली! मोलाकची पूजा नाहीशी झाली! पण आपला वेद पाहा. आजहि तो पूर्वीच्याच स्वरूपांत कायम आहे. वेदपठण करतांना जसे उच्चार पूर्वी केले जात तसेच ते आजहि करण्यांत येतात. तीच गोष्ट संस्कृतीची. त्यांतहि मुळीच बदल झाला नाही. पूर्वीच्या काळीं वेद म्हणणाऱ्यांच्या जिभा आणि माना कापल्या गेल्या; पण शत्रूंना त्या गळ्यांतून निघणारे वेदांचे स्वर कापतां आले नाहीत. ते जसे होते तसेच कायम— अमर— राहिले. आपणाला आपलें मूळ सूत्र कायम ठेवून वाढ करावयाची आहे. कांही वेळा आपल्या अंगाचा कांही भाग कापून टाकावा लागतो; पण तसें करण्यांतील हेतु शरीरस्वास्थ्य वाढविण्याचा असतो, शरीराचा नाश करण्याचा नसतो. 'तत्त्वमसि' हें तत्त्व दृष्टिआड होऊं देतां कामा नये. वेदकालांत, उपनिषद्कालांत, रामायण, महाभारत या कालांत, इतकेंच काय पण छत्रपति श्रीशिवाजी महाराजांच्या, लो. टिळकांच्या काळांत जसा तूं होतास तसाच तूं यापुढच्या काळांतहि राहा. हें सातत्य तूं टिकवलें पाहिजेस.

खोट्या इतिहासाने दिखाऊ ऐक्य होईल

आता एक नवाच पंथ सुरू झाला आहे. हिंदु राष्ट्रांत ऐक्य व्हावें म्हणून. नव्या पद्धतीने इतिहास लिहिण्यांत येत आहेत व नव्या पद्धतीने ते शाळेंत शिकवले जात आहेत! इतिहास शिकवण्याचे दोन पंथ सांगितले जातात. सर्व जुना इतिहास विसरा हा एक पंथ; आणि जर तुम्हांला जुना इतिहास ठेवावयाचा असेल, तर ज्या गोष्टींमुळे भांडणें लागतील अशा गोष्टी त्यांत घालूं नका असें सांगणें हा दुसरा पंथ. औरंगजेबाने संभाजीला पकडलें आणि मग तो मेला असें इतिहासांत लिहावें. औरंगजेबाने संभाजीला हाल-हाल करून मारलें असें लिहूं नये असें कांहींचें म्हणणें! कारण त्यामुळे लहान मुलांच्या मनांत द्वेष निर्माण होईल. पण जसें घडलें तसेंच जर इतिहासांत लिहावयाचें नाही, तर कादंबऱ्या आणि इतिहास यांत फरक तो काय राहिला? भाजी-आमटींत मीठ अधिक घालणें हें जसें चूक तसेंच तें मुळीच न घालणें हेंहि चूकच. बंगालमधील विद्यार्थ्यांना जो इतिहास शिकवतात त्यांत खलिपांच्या गोष्टींवरच अधिक भर दिला जातो. त्यांचे इतिहास मुलांकडून अभ्यासविले जातात. विक्रमादित्याचा इतिहास त्यांना शिकवीत नाहीत. पैगंबरांचें सबंध चरित्र शिकविलें जातें! मीं वीस वर्षांपूर्वी भाषाशुद्धीची चळवळ सुरू केली त्या वेळीं लोकांना त्याचें महत्त्व वाटलें नाही. पण जेव्हा हिंदीवर संकटें येऊं लागलीं तेव्हा त्यांना या चळवळीचें महत्त्व पटलें. मला जगाचा इतिहास हवा आहे; पण तो खराखुरा इतिहास हवा आहे. प्रथम मीं जेव्हा कुराणाचा अभ्यास केला तेव्हा तो मीं इंग्रजीमधून केला. त्यांत मला हल्लीं मुसलमान लोक जीं तत्त्वें म्हणून सांगतात तीं कुराणांत मुळीच सापडलीं नाहीत, म्हणून मी रत्नागिरीस असतांना एका मौलवीजवळ मूळ कुराण पढलों, पण त्या वेळींहि मला आज मुसलमान जें सांगतात त्याला कुराणांत आधार मिळाला नाही. कुराणाचा मीं अभ्यास केला आहे म्हणूनच मीं मुसलमानांच्या सांगण्यावर टीका करतों.

संस्कृतींचा समन्वय करून ऐक्य करा असें कांही सांगतात, पण हा समन्वय म्हणजे वाघ-शेळीच्या ऐक्यासारखा होईल. एक दुसऱ्याच्या पोटांत गेला म्हणजे ऐक्य झालें असें कसें म्हणतां येईल? कारण खाली शिल्लक एकटाच

राहतो. तरुण विद्यार्थ्यांना जर आपल्या मराठ्यांचा इतिहास खराखुरा कळला नाही, तर त्यांना शत्रु कोण आणि मित्र कोण हें कसें कळणार? मागे शत्रूने आम्हांला किती बुडविलें व आम्हीं शत्रूला किती बुडविलें याचा हिशेब जर कळला नाही तर पुढचा व्यवहार एकोप्याने कसा होईल? मुसलमानांनी हिंदूंचीं देवळें फोडलीं हें खोटें आहे असें इतिहासांत लिहिलें जातें; पण त्याच्यावर हिंदु मनुष्य कसा विश्वास ठेवील? कारण मुसलमानांनी अर्धवट पाडलेलीं अनेक हिंदु देवळें आजहि त्याची साक्ष देत आहेत ! हा जो जिवंत इतिहास आहे तो कसा विसरतां येईल ? शाळेंत हिंदु-मुसलमान विद्यार्थ्यांत एकोपा ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो; पण बाहेर जर एखाद्या हिंदु विद्यार्थ्याचें तो हिंदु म्हणून डोकें फोडलें गेलें तर शाळेंतलें दिखाऊ ऐक्य कसें कायम टिकेल? इंग्लंडमध्ये वॉर ऑफ रोझेस झालीच नाही किंवा चर्चिल-चेंबर्लेन हे झालेच नाहीत असें कोणी सांगितलें तर तें कसें खरें मानावें ? जसा इतिहास घडला असेल तसाच तो द्यावयास पाहिजे; आणि मग तात्पर्य म्हणून इतिहास-लेखकाने पूर्वी अमुक गोष्ट झाली असली किंवा अमुक मार्गाने एखादी गोष्ट केली असली तरी त्याच मार्गाने आता जाण्याचें कारण नाही असें लिहावें. संभाजीला औरंगजेबाने हालहाल करून ठार मारलें, हा सत्य इतिहास अगोदर लिहा आणि मग तात्पर्य सांगतांना 'पूर्वी जरी असें झालें असलें, तरी आता तसें करण्याचें कारण नाही' असें लिहा; त्याला कोणी हरकत घेणार नाही. महाराष्ट्रीय मुलांना आणि शीख मुलांना शाळेंत खरा इतिहास शिकविला जात नाही. नुसत्या सनावळ्या पाठ करवून घेणें म्हणजे कांही इतिहास शिकवणें नव्हे. आमच्या लहानपणीं ऐतिहासिक नाटकें होत होतीं, तशाच ऐतिहासिक कादंबऱ्याहि प्रसिद्ध होत होत्या. पण आता मात्र वरील दोनहि मार्ग बंद झाले आहेत. ऐतिहासिक चित्रपट निघतात पण त्यालाहि अनेक बंधनें घातलेलीं आहेत. हिंदु विद्यार्थ्यांना खरा इतिहास शिकवला जावा यासाठी मोठी चळवळ करावी लागेल. आज आपणास मीं फक्त साधारण कल्पना करून दिली आहे. खऱ्या इतिहासाचीं साधनें हळूहळू लुप्त होत चाललीं असल्यामुळे आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम आपणास वाचावयास मिळत नाहीत. अशा स्थितींत विद्यार्थ्यांना खऱ्या इतिहासाची नुसती पुसट कल्पनाहि येत नाही. हा

दोष त्यांचा नसून परिस्थितीचा आहे. आजच्या प्रसंगाने मी विद्यार्थ्यांना एकच गोष्ट सांगतों. आपणाला आपल्या इतिहासाचें खरें मर्म समजून घ्यावयाचें असेल तर आपण इतिहासाची क्रमिक पुस्तकेंच वाचून न थांबतां जुन्या बखरी वाचा. पानपतचा रणसंग्राम कसा झाला याची यथातथ्य कल्पना तुम्हांला बखरींवरूनच येईल. म्हणून तुम्ही जुन्या बखरीच वाचल्या पाहिजेत.